

Е. БЕРДИМУРАТОВ

ҲӘЗИРГИ ЗАМАН
ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ
ЛЕКСИКА

Вузға арналған оқыу қуралы

НӨКИС—1964.

4 с (КК) 2 Бердимуратов Е.
Б 64

Хэзирги заман Каракалпак тили—лексика.
Некис, ҚКМБ, 1964. 168 бет.

На каракалпакском языке

ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВ

ЛЕКСИКА СОВРЕМЕННОГО
КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ ВУЗОВ

Редактор: Б. Кутлымуратов
Техредактор: Н. Сапарниязов.
Корректор Д. Садратдинова

Териге берилген вақты. 20/1 964-ж. Басыўға рўхсат етилген
уақты 28 I-1964-ж. РК 30018 Қағаз формағы 60×90^{1/16} Көлеми 10,5
баспа табак 12,46 есап баспа табак Тиражы 3000 Бақасы 40 т. Муқабасы 8 т.

Каракалпак Мәмлекет баспасы Некис қаласы. Ленин проспекти 61,

ККАС (С) Мәхрият министрлигинин „Правданың 50 жыллығы
атындағы“ Некис полиграфкомбинаты. Заказ № 17

Сөз басы

Қарақалпақ тили совет халықларының тууысқан семьясында жасаушы қарақалпақ халқының миллий тили сыпатында тек совет дәуиринде ғана толық мәниде изертлене бастады. Ал Октябрьге шекемги дәуирде ол, профессор Н. А. Баскаковтың сөзи менен айтқанда, „тюрк группасындағы тиллердин ишиндеги ең аз изертленген тиллерден еди“¹. Хәттеки қарақалпақ тилинің айырым тил сыпатында танылыу я танылмауы хәккында пикирлер тууып келген. Мәселен, атақлы тюркологлардын бири А. К. Боровков өзиниң „Қарақалпақ тилин изертлеудин гезектеги мәселелери хәккында“ деген мақаласында былай деп жазады: „Дүнъяда қарақалпақ тили бар ма я жоқ па? Бул мәселе бир неше рет қойылды хәм ол тил проблемаларын талкылаудын барысында, сондай-ақ конференцияда белгили дәрежеде сәуленеди“².

Мине усыннан-ақ Октябрь социалистлик революциясына шекем қарақалпақ тилинің қайсы дәрежеде изертленгенлиги хәккында жуумак шығарыуға болады.

Қарақалпақ тилинің көпшилик мәселелерин, сонын ишинде қарақалпақ тилинің лексикасын илимий көз қарасга изертлеу мәселеси сонғы уақытта ғана қотға алынды.

Газета-журналлар хәм топламда қарақалпақ тили лексикасының гейпара актуаль мәселелерине арналған бақалы мийнетлер пайда болды. Д. С. Насыров хәм. Х. Хамидовтын „Революцияға шекемги қарақалпақ жазыуының естеликлери“³; Р. Есемуратованың „Қарақалпақ әдебий тилинің лексикасы хәккында базибир пикирлер“⁴, Н. А. Баскаковтың „Қарақал-

1. Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык, II, Фонетика и морфология, часть первая, М., 1952, стр. 9.

2. А. К. Боровков. „Об очередных вопросах изучения каракалпакского языка“, сборник Каракалпакия. т. II, Л., 1934, стр. 208.

3. Қараныз: Д. С. Насыров, Х. Хамидов. „Таматники доревлюционной Каракалпакской письменности“ Вестник Каракалпакского филиала Академии наук Узбекской ССР, 1961. № 4.

4. Қараныз: Р. Есемуратова. „Қарақалпақ әдебий тилинің лексикасы хәккында базибир пикирлер“, „Әмудәрә“ журналы, 1962-ж., № 5.

пақ тили лексикасының составы хәм сөз қурылысы¹ усаған жумыслар мине усындай бақалы мийнетлерден есапланады.

Д. С. Насыров хәм Х. Хамидовтың „Революцияға шекемги қарақалпақ жазыуының естеликлері“ атлы мақаласында революцияға шекемги дәуирдеги қарақалпақ жазыуы, жазыу естеликтері сөз етиледі. Сол жазыу естеликлериниң фонетикалық хәм грамматикалық айрықшалықлары менен бир қатарда лексикалық айрықшалықларына да улыўма анализ жасалады.

Р. Есемуратованың „Қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасы ҳаққында базибир пикирлер“ деген мақаласында совет дәуиринде қарақалпақ тили лексикасының раўажланыуына байланыслы гейпара лексикалық қубылыслар қазақалпақ тилиниң материаллары тийкарында көрсетиледи.

Ал филология илимлериниң докторы, белгили тюркологлардын бири, проф-ссор Н. А. Баскақовтың „Қарақалпақ тили лексикасының составы хәм сөз қурылысы“ атлы жумысында болса, қарақалпақ тилиниң лексикасы тарийхый көз қараста салыстырыу планында сөз етиледі.

Н. А. Баскақов бул жумысында қазақалпақ тили лексикасының раўажланыуының тарийхый жағдайлары Орта Азиядағы тийкаргы тюрк тиллери лексикасының раўажланыуындағы тарийхый жағдайлар менен бирдей болмаған менен, тийкаргы белгилери бойынша сәйкес келетуғынлығын айтады.

Соның менен бирге бунда қарақалпақ тили лексикасының составында улыўма тюрк тиллерине хәм монгол тилине ортақ сөзлердин, ески иран элементлериниң, қытай, араб—парсы тиллеринен ағысқан сөзлердин бир екенлиги, олардың қалай келип киргенлиги, басқа гейпара тиллердеги уқсаслықлары ямаса айрықшалықлары ҳаққында бақалы мағлыұматлар бериледи. Рус тилинен хәм рус тили аркалы басқа тиллерден сөз ағысыуының еки дәуири хәм олардың улыўма алғанда неге байланыслы сөзлер екенлиги көрсетиледи. Сөз қурылысы анализ етиледі, қарақалпақ тилинде, сондай-ақ улыўма тюрк тилинде сөз қурылысының айрықшалықлары ҳаққында оғанда бақалы илимий пикирлер айтылады.

Булардың барлығы да ҳәзирги заман қазақалпақ тилиниң лексикасын үйрениўде теориялық жақтан да, практикалық жақтан да үлкен әҳмийетке ийе болатуғынлығы сөзсиз.

Солай да усы уақытқа шекем қарақалпақ тили лексикасын хәр тәреплеме толығырақ қамтытуғын көлемли сабақлықлар ямаса оқыу қураллары жарыққа шыққан жоқ. Бул нәрсе илим изертлеу жумысларында да, оқыу-оқытыу ислеринде де үлкен қыйыншылықлар туўдырып қиятыр.

1. Н. А. Баскақов. „Состав лексикки каракалпакского языка и структура слова“, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, IV. лексика, М., 1962.

Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының тарийх филология факультетинин қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша оқытыушы кәнигелерин таярлаушы бөлимлеринде „Хәзирги заман қарақалпақ тили“ курсы тийкаргы кәнигелик бериуши курслар сыпатында үйрениледи. Оның үсти не қарақалпақ тили усы педагогикалық институттың гейпара басқа факультетлеринде де, сондай-ақ автономиялық республикамыздың орта билим бериуши арнаулы оқыу орынларында да оқытылып киятыр. Бирақ усы оқыу орынларының студентлери ушын арнаулы түрде дүзилген қарақалпақ тили сабақлықлары ямаса оқыу куралларының болмауы студентлердин өз үстинде ислеу ислеринде үлкен мүтәжлықларды пайда етип отырғаны белгили.

Бул китап республикамыздың жокары хәм орта билим бериуши арнаулы оқыу орынларының студентлерине хәзирги заман қарақалпақ тилинин лексикасы бойынша оқыу куралы сыпатында усынылып отыр.

Китапта қарақалпақ әдебий тилинин пайда болуы хәм рауажланыуы, хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин лексикасының семасиологиялық айрықшалықлары, лексикалық составы, фразеологиясы хәм лексикографиясы ҳаққында материаллар берилген.

Қарақалпақ тилинин лексикасы тарийхый шығысы, қолланылуы әриси, стильлик айрықшалығы, актив хәм пассив составы жағынан анализ етиледи.

Китапқа киргизилген материаллар педагогикалық институттың қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша оқытыушы кәнигелерин таярлаушы бөлимлеринде оқытылатуғын хәзирги заман қарақалпақ тилинин программасы тийкарында берилди.

Бул оқыу куралын дүзиуде рус, өзбек, казак хәм түркмен тиллериндеги сабақлықлар менен оқыу куралларының қурылысы, материалларды жайластыруы тәртиплери пайдаланылды.

Жумыстың қолжазбасы Ташкент Мәмлекетлик университетинин өзбек тил билими кафедрасының доценти, филология илимлеринин кандидаты Т. Ибрагимов, Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институтының илимий хызметкерлери, филология илимлеринин кандидатлары К. Убайдуллаев, Д. С. Насыров, Б. Қутлымуратов ст. илимий хызметкерлер Е. Дәуенов хәм А. Ниязов, сондай-ақ Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасының баскаруышысы, ст. оқытыушы К. Бердимуратов, кафедра доценти, педагогика илимлеринин кандидаты Н. Орынбаев, ст. оқытыушылары А. Есемуратов, Ж. Қайырбаев жолдаслар оқып шығып, бақалы кеңеслер берди. Булардын барлығы да жумыстың мүкиншилиги болғанша сапалылығын көтерийге үлкен жәрдем етти.

Автор усы жолдаслардың китаптың сапасын жақсылауға

арналған бағалы кеңеслери үшін оларға үлкен-үлкен алғыстар айтыуды өзіннің миннети деп есаплайды.

Бұл кітаптың қолжазбасы жолдаслардың бағалы кеңеслери есапқа алынған түрінде қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасының мәжилисинде хәм институттын улыума советинде қаралып, хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша дүзилген студентлер үшін оқыу қуралы сыпатында тастыйықланды.

Содай етип, жұмыс қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының студентлери үшін хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша оқыу қуралы ретинде усынылып отыр.

Автор кітаптың сапасын жақсылауға арналған кеңеслер болса, жолдаслардың төмендеги адрес бойынша ауызеки я жазба түрде билдириуин сорайды:

Нөкис, Қарақалпақ Мәмлекетлик педагогикалық институты, қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасы.

Есемурат Бердимуратов.

Қарақалпақ әдебий тили ҳақында

Қарақалпақ тили қарақалпақ халқының миллий тили болып есапланады. Ол тарийхый дәуірлер дауамында пайда болды. Қарақалпақ халқының тарийхы менен тығыз байланыста рауажланды хәм қәлиплести. Бул рауажланыу дұньядағы басқа да тиллердин рауажланыу тарийхындай әйемги келип шығыуынан баслап ҳәзирги күндеги қарақалпақ миллий тили болып жетилискен дәрежесине шекемги дәуирди өз ишине алады.

Марксизм-леннизм классиклериниң көрсеткениндей-ақ басқа тиллер сыяқлы қарақалпақ тили де „адамлардың қатнас талабынан, зәрүрий мүтәжлығынан келип шықты“¹ хәм „адамлар арасындағы ең әҳмийетли қатнас қуралы“² хызметин атқарып киятыр.

Уллы Октябрь социалистлик революциясы женип, Қарақалпақстанда Совет власти орнағанға шекем өз еркинлигине, экономикалық хәм мәдений жақтан рауажланыу мүмкиншилигине ийе болмаған қарақалпақ халқы ҳәзирги күнде өзиниң формасы бойынша миллеглик, мазмуны бойынша социалистлик рауажланған мәдениятына, экономикасына, сондай-ақ миллий әдебий тилине ийе.

Қарақалпақ әдебий тили өзиниң пайда болыуы, қәлиплесиу хәм рауажланыуы бойынша тарийхый жолды өтти хәм сол тарийхый дәуірлердин жемиси.

Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң пайда болыуы менен рауажланыуын түсиниу ушын улыуа әдебий тил деген не, ол қалай пайда болады хәм рауажланады деген мәселе бойынша сөз етиуимиз керек.

Әдебий тил сөзлик состав пенен грамматикалық қурылысы бойынша белгили бир нормаға түскен тилден ибарат. Ол жәмийетке мәдений жақтан хызмет етеди. Әдебий тил улыуа халық сөйлеу тилиниң тийкарында пайда болады хәм рауаж-

1. К. Маркс хәм Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, т. IV. 1923, стр. 20—21.

2. В. И. Ленин, *Сочинения*, изд. 4, т. 20, стр. 368.

ланады, сонын менен қатар, ол сол улыўма халық сөйлеу тилинің ең жоқарғы формасы болып есапланады. Улыўма халық сөйлеу тили тил усталары тәрәпинен байыттылығы хәм ысылып сол тилде сөйлеуши коллектив ушын бирдей белгили бир нормаға түсирилиуи арқалы жасалады хәм кәлиплеседи. Солай етип кем-кем байып хәм рауажланып отырады. Уллы пролетар жазушысы А. М. Горький әдебий тил ҳақында айта келип, оған мынадай анықлама берген еди: „Тил халық тәрәпинен дәрәтиледи. Тилдің әдебий тил хәм халық тили деп бөлинуинен биз тек „шийки“ хәм тил усталары тәрәпинен исленген тил дегенди ғана түсинеиз“¹.

Демек, әдебий тил дегенимиз бул тил усталары, тил шеберлери тәрәпинен исленилмеген „шийки“ тилди белгили бир нормаға түсириу арқалы пайда болған халық тилинің ең жоқарғы формасы, халықтың тил мәдениятының ең жоқарғы жемиси деген сөз.

Қарақалпақ әдебий тили қарақалпақ халқының улыўма сөйлеу тилинің тийкарында пайда болған, грамматикалық жақтан белгили бир нормаға түскен тилден ибарат.

Ал халықлық тил дегенимиз не? Халықлық тил—ол халықтың анау я мынау күнделикли турмыста сөйлеу тилинде қолланылып қиятырған тили. Әдебий тил халықлық тилдеги диалектлердің белгили биреуиниң тийкарында пайда болады да, усы диалектлер ушын улыўма бир нормаға түскен тил болып кәлиплеседи. Мәселен, ҳәзирги заман рус әдебий тили Москва диалектинің тийкарында пайда болды да, калған барлық диалектлер ушын улыўма сөзлик составы хәм грамматикалық қурылысы жағынан нормаласқан рус халқының әдебий тили болып кәлиплести.

Қарақалпақ тилинің де айырым диалектлери бар. Мәселен, қарақалпақ тилин изертлеуши белгили тил илимпазы, Н. А. Баскаковтың анықлауы бойынша ҳәзирги заман қарақалпақ сөйлеу тилинің тийкарғы еки диалекти көзге түседи. Олардың бириншисин арқа-шығыс диалекти қурайды да, екіншиси түслик-батыс диалекти болып есапланады.² Қарақалпақ әдебий тили мине усы арқа-шығыс диалекти тийкарында пайда болды. Бул әдебий тил еки диалект ушын да ортақ, сол диалектлерде сөйлеуши адамлар тәрәпинен улыўма белгили бир нормаға түскен тил ретинде пайдаланатуғын тил болып отыр.

Улыўма халықлық тил менен әдебий тилдің арасына шек қойып, екеуин еки бөлек нәрсе деп түсиниуге болмайды. Халықлық тил де, әдебий тил де бир тил, бирок олар өзлериниң ықшамлығы, нормаласыуы, сол тилде сөйлеуши халық ушын улыўмалылығы жағынан ғана бири-бири менен салысты-

1. А. М. Горький, О литературе, М., 1953, стр. 328.

2. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, 1, М. 1951, стр. 4.

рып карағанда айрықша белгилерге ийе. Мине усы жағынан карап улыўма халықлық тил туўралы профессор Н. Т. Саўранбаев мынадай деп түсиник береді: „Шын мәнісиндеги әдебий тил менен салыстырғанда улыўма халықлық карапайым тил көркемлик, стильлик, дәллик, орамлылық жағынан исленбеген, ықшамласып жетилиспеген, олпы-солпы жақлары көп тил“¹.

Әдебий тил мине усы жағынан улыўма халықлық тилге карағанда көркемлик, стильлик, дәллік орамлылық жағынан ықшамласқан, исленген тил болыуы аркалы ажыратылады.

Әдебий тилдин аўызеки хәм жазба түрлери болады. Әдебий тил дегенде биз көбинесе онын жазба түрин көз алдымызға келтиремиз, өйткени ол сол аўызеки түринин тийкарында жасалады да, оған карағанда дәл белгили бир нормаға түскен хәм ықшамлы болып келеди.

Қарақалпақ халқынын жазба әдебий тили сол аўызеки әдебий тилдин тийкарында пайда болды. Аўызеки тилдин әсирлер бойы пайда еткен формаларынын кәлипестирилиуи, раўажландырылыуы аркалы жазба әдебий тилдин законлықлары, нормалары жасалды. Ол жазба әдебий тил ушын тийкарғы база болып хызмет етти.

Қарақалпақ халқының аўызеки әдебий тили узак дәуірлер даўамында жасалды, жазба әдебий тилдин нормалары пайда болғанға шекем өз функциясын атқарып келди. Аўызеки әдебий тилди пайда етиўде халық арасында пайла болған бай аўызеки әдебият үлгилери айрықша роль атқарды. Аўыз әдебиятының ертеклер, қосықлар, нақыл-мақаллар, аңызлар, дәстанлар қусаған үлгилерин халық аўызеки айтып, аўыздан—аўызға көширип келди. Бул әдебият үлгилери жазба әдебият үлгилери пайда болғанға шекем халық турмысы сүүретленип келген ен тийкарғы әдебий мийрасларғы еди. Сонлықтан ол қалын көпшилик арасына кеннен таралып келе берди. Аўыз әдебияты үлгилерин көпшилик арасына таратыўда сөз шешенлери, катықулақ адамлар, жыраў-бақсылар, импровизаторлар айрықша роль атқарды. Халық ертеклерди, қосықларды, нақыл-мақалларды, аңызларды, дәстанларды хәм тағы басқа усыған қусаған аўыз әдебияты дәретпелерин аўыздан-аўызға көширип айтыўда оларға творчестволық үлеслерин косып, ықшамластырып, гейпара дүзетиўлер енгизип, көркемлик устаханасынан өткерип отырды. Усылай етип, олар лексикалық жақтан хәм грамматикалық қурылысы бойынша белгили бир нормаға түсип, аўызеки әдебий тилдин законлықлары пайда болып, кәлиплесип, раўажланып барды. Усы аўызеки әдебий тил халық сөйлеу тилине карағанда қалын көпшилик арасын-

1. Н. Т. Саўранбаев, Казак әдеби тілінің тарихын изерттеу туралы. „Казак тіл тарихы мен диалектологиясының мәселелері“, 3—шығыуы Алматы, 1960, 15-бет.

дағы мәдени қатнас куралының әһийетли формасы болып есапланады. Әпиуайы сөйлеу тилиниң улыўма ауызеки әдебий тил менен салыстырып карағанда қолланыў өриси де тар болады. Өйткени ол коллективлерге тар көлемде хызмет етеди.

Хәр қандай жазба әдебий тилдиң пайда болыуы хәм рауажланыуы сол тилде жазыудың (письменность) пайда болыуы хәм рауажланыуы менен тиккелей байланыста болады. Жазыўсыз жазба әдебий тилдиң рауажланыуы ҳаққында сөздин де болыуы мүмкин емес. Өйткени жазыў арқалы жазба әдебий тил жүзеге келеди. Олай болатуғын болса биз алды менен карақалпак халқының турмысында жазыудың қашан пайда болғаны хәм рауажланғанлығы ҳаққында бир еки ауыз сөз етейик.

Қарақалпакларда жазыудың қашан пайда болыуы ҳаққындағы мәселе бойынша карақалпак халқының революцияға шекем жазыуы хәм жазба әдебияты болмады деген пикирлер болды. Қарақалпакларда XIX әсирлердиң басларында-ақ „Ғарип-Ашық“, „Саятлы Хамра“, „Гөрүғлы“, „Шахнамә“ қусаған дәстанлардын карақалпак тилине аударылыуы менен ҳәзирги бизиң қолымызда бар бурыннан сақланып қиятырған жазыу нускаларының өзи карақалпак халқының жазыуы революцияға шекемги дәуирде-ақ болғанлығынан дерек береді. Елимизде Совет власти орнағанға шекем карақалпак халқының жазыуы қолы жеғпей, праволық шеклениушиликтиң салдарынан қалың көпишликтиң сауатсыз болыуы, әлбетте, оннан пайдаланыуға мүмкиншилик бермеди. Солай да айырым адамлардың, гейпара карақалпак шайырларының өз дәуириниң сауатлы адамлары болғанлығы белгили.

Октябрьге шекемги карақалпак әдебияты классиклери болған Әжинияздың, Бердақтың, Өтештиң шығармалары жазба түрде дәретилген. Әжинияздың қосық қолжазбаларынан 1960-жылы 30 бетке жақыны табылыуы¹, сондай-ақ Бердақтың өз шығармаларындағы „Сөзимди оқысам, фәрман етирмен“², „Шайыр елим, көзим көргенин жаздым, кеўлимниң билип сезгенин жаздым“³, Өтештиң „Ақ қағазға сөз маржанын жазайын“⁴ деген қатарларының өзи-ақ олардың өз шығармаларын жазба түрде дәреткенлигин көрсетеди. Басқа карақалпак әдебияты классиклери де шығармаларын жазба түрде дәреткен. Бул туўралы филология илимлериниң докторы Н. Дәукараев та „Революцияға шекемги шайырлардың барлығы дерлик сауатлы болған. Олар шығармаларын қағазға түсирген“⁵

1 Насыров Д. С., Хамидов Х., Памятники дореволюционной карақалпакской письменности, Вестник Карақалпакского филиала АНУзССР, Нукус, 1961, № 4 стр. 43.

2 Бердақ, Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1959, 50-бет.

3 Бердақ, Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1956, 12-бет.

4 Өтеш, Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1962, 47-бет.

5 Н. Дәукараев, Бердақ шайыр, Нөкис, 1950, 5-бет.

деген анық пикирге келеди. Деген менен Октябрьгә шекемги карақалпақ әдебияты классиклериниң шығармалары көпшилик арасына улыўма алғанда аўызеки түрде, екинши биреуди тыңлау арқалы, аўыздан-аўызға көшиў арқалы таралды. Халық оларды ядға айтты.

Октябрьге шекемги карақалпақ аўызеки әдебий тилин раўажландырыўда карақалпақ әдебияты классиклериниң орны гиреўли болды. Олар өз шығармаларын халық турмысынан алып жазып, халықтың сөйлеў тили тийкарында алтын сөз гэзийнесинен толық пайдаланыў арқалы карақалпақ тилин лексикалық жақтан да, стильлик жақтан да байытыўға себепши болды. Мәселен, уллы демократ шайыр Бердақтың:

*„Жумыс исле, туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма елде ер ушын,
Киндиктен қан тамып, туўған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ“*—деген қа-

тарлары сөз образлылығы, ықшамлылығы, көркемлилиги ҳәм қолланылыўы жағынан алып қарағанда ҳәзирги заман карақалпақ әдебий тилиниң талапларына тек жуўап берип ғана қоймастан, үлги ретинде пайдаланыўға да болады деуге болады. Бердақтың қайсы шығармасын алып карасаң да, халық тили менен, үлкен дәретиўшилик пенен жазылғанын көрсең. Олай болатуғын болса карақалпақ әдебий тилиниң тарийхы уллы шайыр Бердақтың, сондай-ақ басқа да карақалпақ әдебияты классиклериниң аты менен байланыслы, олар карақалпақ аўызеки әдебий тилин раўажландырыўда белгили орынды ийелейди.

Қарақалпақ халқының революцияға шекем де жазыўы болды дедик. Бирақ бул жазыў жазба әдебий тилдин раўажланыўынын талапларына жуўап бере алатуғын толық мағанадағы жазыў емес еди. Бундай талапларға жуўап бере алатуғын жазыўға карақалпақ халқы тек Уллы Октябрь революциясы женип, Қарақалпақстанда Совет власты орнағаннан кейин ғана ийе болды.

Бурын өзбек, қазақ, кыргыз, түркмен, карақалпақ, азербайжан, ноғай, татар, башкурт тағы басқа тюрк тилине киретуғын халықларды тюрк халқы, ал о ардын тилин тюрк тили деп атаған. Ал енди атақлы тюркологлар тәрәпинен анықланған ески тюрк жазыў нускалары, олай болатуғын болса, усы халықлардың ҳәммесине де тийисли деуге болады. Мине усы көз қарастан өзбек тил илимпазы Ф. Камал өзбек халқының мәдений тарийхындағы жазыў системалары туўралы айта келип былай дейди: „Орта Азия ҳәм Қазақстандағы тюрк халықлары арасында кең тарқалған алфавит пенен кәп сандағы үз-

ба естеликлерге ийе болган жазуу системасы тийкарынан бe-сеу: 1) руникалык, яғный урхон-енисей жазууы, 2) уйғыр жазууы, 3) араб жазууы, 4) латын жазууы, 5) рус графикасы тийкарындағы миллий жазуу¹.

Қарақалпақ халқының мәдени тарихындағы жазуу системалары тууралы да мине усыны айтуға болады.

Коммунистлик партияның басшылығы астында уллы рус халқының тууысқанлык жәрдеми менен өз еркинлигине ийе болган карақалпақ халқының толык мәнидеги жазууы Октябрден кейин пайда болып, ол карақалпақ тилинің миллий айрықшалығына, рауажланыу талапларына жууап бере алатуғын болды. Эне усы дәуирден баслап ески жазуу-нускаларында, айырым классиклер тәрәпинен жазба түрде дәрәтилген шығармаларда пайда болуудын дәслепки белгилерине ийе болған карақалпақ әдебий тилинің ҳақыйқат мәнидеги рауажланыу дәуири басланды. Жазба әдебий тилдің кәлиплесиви ҳәм рауажланыуы ушын баспа сөздин, газета, журнал, радио ҳәм тағы басқа да мәдени мәкемелердин болууы, олардың жумыс алып барууы шәрт. Мине бул нәрсе карақалпақ халқының Автономиялы область болып қуралған уақтынан, биринши рет карақалпақ халқының турмысында халықтың ана тилинде 1924-жылы „Биринши адым“ (Мийнеткеш карақалпақ) атлы областлык газетанын шығыуынан басланды. Мине усы уақыттан баслап карақалпақ тилинің рауажланыуы, байыуы ушын керекли болған барлык жағдайлар тууды. Бул газета реформаласқан араб алфавити тийкарында жазылған еди. Усы жыллардан баслап карақалпақ тилинде оқыулықлар да шыға баслайды. Бирақ араб алфавити карақалпақ халқының мәдени жақтан өсип баратырған талабын қанаатландырмады. Сонлықтан да 1928-жылы латын алфавитине көшти. Халқымыздың экономикалық ҳәм мәдени турмысындағы алға илгерилеушлик, халықлар арасындағы өсип баратырған мәдени байланыслар латын алфавитиниң де толык қанаатландырмайтуғынлығын көрсетти. Сонлықтан да 1940-жылы карақалпақ халқы рус алфавитиниң тийкарында қурылған, карақалпақ тилинің спецификалык айырмашылықларын толык есапка алатуғын алфавитке көшти.

Қарақалпақ халқының рус алфавити тийкарында қурылған алфавитке көшиуи оғада үлкен прогрессив әҳмийетке ийе болды. Бул аркалы рус тилин үйрениуге, марксизм-ленинизм классиклериниң мийнетлерин рус тилинде аңсат оқып алыу, үйрениу мүмкиншилигине, сондай ақ рус тилиндеги әдебиатларды оқыу аркалы уллы рус халқының ҳәм басқа да халықлардың мәдениатын үйрениуге, мәдени байланысларды рауажландырууға толык мүмкиншилик тууды.

1. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 23-бет.

Қарақалпақ халқының хақықат мәнидеги жазыуына ийе болыуы, экономикасы хэм мәдениатының рауажланыуы нәтий-жесинде қарақалпақ әдебий тили стильлик жақтан байыды, жаңа көркем беллетристикалық, жәмийетлик—публицистикалық, илимий, өндирислик-техникалық хэм т. б. стильлер пайда болды хэм рауажланды. Қарақалпақ әдебий тили стильлик жақтан жыйнақлы әдебий тил дәрежесине көтерилди.

Соның менен бирге миллий жазыуға ийе болыу арқалы қарақалпақ әдебий тилинің нормалары ықшамласты хэм рауажланды. Қарақалпақ әдебий тили миллий турмыстың барлық тәреплерине хызмет етиу, қарақалпақ тилинде сөйлеуши хэм-меге бирдей болыу, стилистикалық жақтан дифференциалласыу қусаған тийкаргы белгилерди өз бойына толық сиңирип, хақықат әдебий тил болып қәлиплести.

Қарақалпақ әдебий тилинің рауажланыуы хэм изертлениуи бойынша рус хэм басқа да тил илимпазлары айрықша мийнетлер иследи. Қазақ фольклорын жыйнаушылардың бири болған А. Диваевтың, Петербург университетинин шығыс тиллер факултетинин студенти И. А. Беляевтың, атақлы тюркологлар С. Е. Маловтың, Н. А. Баскаковтың хэм тағы басқалардың қарақалпақ тилин изертлеу бойынша алып барған жұмыслары қарақалпақ тилин изертлениу тарихында айрықша әҳмийетке ийе. Филология илимлеринин докторы Н. А. Баскаков тәрепинен қарақалпақ тилинң биринши хэм екинши томларының жазылыуы (Қарақалпақский язык, I, материалы по диалектологии, II. фонетика и морфология) арқалы биринши рет қарақалпақ тилин изертлеу бойынша хақықат мәнидеги илимий устахананың есигине кенирек адым атланды. Соның менен қатар, бул мийнетлер қарақалпақ әдебий тилинң режелерин ашыу хэм қәлиплестириу исинде оғада мәниси зор орынлы адым болды.

Октябрь орнатқан бахытлы заманның басланыуы менен қарақалпақ халқынан жергиликли илимий кадрлар хэм жазыушылар өсип шықты. Гүлленген турмысты социалистлик реализмнің байрағы астында жырлаушы қарақалпақ совет әдебияты дуньяға келди.

Н. А. Баскаковтың айтқанындай-ақ қарақалпақ халқының өз ишинен илимий кадрлар менен жазыушылардың өсип шығыуы, олар дәреткен илимий хэм әдебий шығармалар қарақалпақ әдебий тилин рауажландырыуда айрықша роль ойнады.¹

Қарақалпақ совет жазыушылары А. Муусаев, Н. Дәукараев, М. Дәрибаев, Ж. А. мурзаев, Д. Назбергенов, А. Бегимов, Н. Жапақов, Ә. Өтепов хэм тағы басқалар классикалық әдебияттын бай традицияларынан пайдалана отырып, совет дәуиринин дәслепки жылларында-ақ өзлеринин әжайып шығар-

1. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II. Фонетика и морфология, часть первая. Москва, 1952, стр. 15.

маларын халықтың алтын гәзийнесине әкеліп қосты, олардың көпшилигі баспадан басып шығарылды.

Халық шайырлары Аббаз Дабыловтың, Садық Нурымбетовтың шығармалары көркем сөз маржанының шебер дизилиуи менен көзге түсті.

Сонғы дәуірлерде әдебиет майданында жазыушылар менен шайырлардың жана отрядлары пайда болды. Қарақалпақ совет әдебиаты көп жанрлы социалистлик әдебиатқа айналды.

Бұлардың барлығы да карақалпақ әдебий тилинин нормаларын кәлиплестириу хәм рауажландырыу исиндә оғада үлкен практикалык әхмийетке ийе болды.

Қарақалпақ әдебий тилин рауажландырыу исине тек шайырлар менен жазыушылар ғана емес, сондай-ақ мәдениет майданында хызмет көрсетиуши илимпазлар да өз үлесин косты. Атаклы рус тил илимпазларының бири А. И. Ефимов әдебий тилдин дөрәуи хәм рауажланыуы хәкқинда айта келип: „Поэзия менен проза стилин рауажландырыуда жазыушылар оғада үлкен роль ойнайды. Бирақ әдебий тилди дәретиушилер тек жазыушылар ғана емес. Мәселен, илимий стильди дәретиуде ингалык пенен қатнасқан илимпазлардың ролин айтпай кетиуге болмайды“¹—деп көрсетеди.

Олай болатуғын болса карақалпақ халқының мәдениатының рауажланыуының барысында илим майданында көплеген миллий илимпазлардын үлеси үлкен.

Совет дәуиринде советлик турмыстың барлық тараулары бойынша карақалпақ әдебий тилинин терминологиясы пайда болды хәм рауажланды. Бул терминология социалистлик экономика менен мәдениаттың, илимнің хәм техниканың өсиуине байланыслы дөреди. Мәселен, революцияға шекемги карақалпақ тилинің сөзлик составында болып көрмеген *социализм, коммунизм, пролетариат, диктатура, математика, физика зоология, лексика, грамматика, водород, кислород* т. б. сөзлер совет дәуиринде карақалпақ тилинин сөзлик составына кирди. Олар күнделикли турмыста актив қолланылып киятырған термин сөзлерден есапланады.

Хәзирги заман карақалпақ әдебий тили толып атырған лексикалық қатламларды өз ишине алады. Ол улыума халыққа хызмет етиудин талапларына байланыслы сөзлик составтағы барлық сөзлерди камтый бермейди. Мәселен, диалектлик шенберден шыға алмайтуғын *сазақ, изейкеш* қусаған сөзлер. Әдебий тил нормаларына жууап бере алмайтуғын *паллауыз, ыңқылдақ* қусаған карапайым сөзлер (росторечные слова), сондай-ақ гейпара өриси шекленген профессиональлық терминлер әдебий тилдин актив лексикасына кирмейди.

Қарақалпақ тилинде айырым сөзлерде сөйлеу тилинде фо-

1. А. И. Ефимов, Некоторые вопросы, развития русского литературного языка XIX—начала XX вв. Вопросы языкознания, 1953, № 4, стр. 23.

метикалық жақтан сеслердің аумасып еситилетуғын жағдайлары да бар. Мысалы: *самал—шамал, салы—шалы, ешек—есек, кеуіл—көңіл* т. б. Бундай сөзлердің күнделікли тұрмыста актив қолланылып жүрген *самал, салы, ешек, кеуіл* деген түрлері ғана әдебий тилдің нормаларына толық жууап бере алады. Сонлықтан олар әдебий тилдің лексикасынан орын алады да, ал *шамал, шалы, есек, көңіл* қусаған түрлері ауызекі сөйлеу тилиндегі фонетикалық жақтан сөзлерде айырым сеслердің аумасып еситилген жағдайы болып қала береді.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили бизиң елимизде ленинлик миллет сиясатынын байрағы астында рауажланған әдебий тилден ибарат. Ол совет дәуиринде лексикалық жақтан да, фонетикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да байыды хәм рауажланды.

Қарақалпақ тилинің сөзлик составына көп сандағы совет интернационаллық илимий, техникалық хәм тағы баска тұрмыс тараулары бойынша сөзлер менен терминлердин келип косылуы хәм олардың актив қолланылуына байланыслы қарақалпақ әдебий тилинің фонетикалық қурылысында көзге түсерликтей өзгерислер пайда болды. Бундай өзгерислерди биз әсиресе қарақалпақ тилинің сеслик системасында көриуимизге болады. Мәселен, сөзлик составымызға *вагон, волейбол, вальс, киловатт, вахта велосипед, вертолет, вилка, водород, вожатый, врач*, т. б. сөзлери менен терминлериниң күнделікли практикамызда тийкарғы қарақалпақ сөзлери менен терминлериндей болып пайдаланыуының нәтижесинде хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сеслик системасына тислик—еринлик „в“ сеси келип косылды. Сондай-ақ электр, *электр, экскурсия, аэропорт, элемент, эстифета, элеватор, энергия*, қусаған сөзлер арқалы жасалыу усылы хәм жасалыу орнына қарағанда „э“ сесине жақын дауыслы „э“ сеси пайда болды, *тыл диаметр, коммунизм* қусаған сөзлердин кириу арқалы *ы, и* хәм *у* сеслеринин усындай сөзлерде созылып еситилетуғын жағдайлары тилимизден орын алды, *ц, ч, щ* дауыссызлары еки сестин бириккен сыпатында (*тс, тш, шш*) қарақалпақ тилинің лексикасына сырттан келип кирген гейпара *циркуль, цирк, чемпион, черчение, щётка* қусаған сөзлер менен терминлерде қолланылып, қарақалпақ тилинің алфавитинен белгили орынды ийелеп отыр. Мине бундай өзгерислер қарақалпақ әдебий тилинің сеслик системасының халықтың экономикасы менен мәдениатының совет дәуириндеги рауажланыуы тийкарында иске асқан тилимиздин улыума фонетикалық қурылысындағы рауажланыудан ибарат.

Қарақалпақ тилинің сеслик системасындағы жоқарыда көрсетилген өзгерислер, әлбетте, бир сестин екинши бир сеске аумасып кетиуи түринде болған жоқ, ал, керисинше, халықтың тарийхий дәуирлер дауамында қәлиплескен фонетикалық қурылысының тилдің лексикасының рауажланыуына байланыслы

кенейиуи хэм байыуи түринде болып отыр. Өйткени „эдебий тил өзинин сеслик системасы тарауында бир сестин екннши бир сеске өзгерип кетиуи дегенге усаған фонетикалык процесслерди билмейди“¹.

Хэзирги замаң карақалпақ әдебий тилиниң фонетикасына нэзер аударғанда буннан басқа да толып атырған соңғы дәуир өзгерислерин көриуге болады. Мине бул карақалпақ әдебий тилиниң хэзирги күнде өзиниң фонетикалық қурылысы бойынша рауажланып жетилскен әдебий тил екенлигин көрсетеди.

Тил—бул удайы өзгерислер енип, рауажланып отыратуғын жәмийетлик кубылыс. Оның өзгерииуи хэм рауажланыуи ең биринши гезекте тилдиң сөзлик составындағы өзгерислерде көринеди. Халықтың экономикалық, сиясий хэм мәдений турмысының рауажланыуына байланыслы тилдиң сөзлик составына сәйкес жаңа түсиниклерди билдиретуғын жаңа сөзлер енип отырады, гейпара сөзлердиң мәниси кеңейеди хэм гейпара гөнерген сөзлер сөзлик составтағы активлигинен айрылып барады.

Қарақалпақ тили өзиниң өмир сүрип киятырған дәуиринде барлық уақытта өзгерислер енип, рауажланып келди. Бундай рауажланыу карақалпақ халқы өзиниң миллий мәдениятына ийе болғаннан кейин бурында көрилмеген пәт пенен өрис алды.

Соңғы дәуирде тилимиздиң сөзлик составына оғада көп жаңа сөзлер менен терминлер кирди. Бул сөзлер хэм терминлер турмыстың хәр түрли тараулары бойынша пайда болған сөзлер, сөз дизбеклери хэм терминлерден ибарат. Мәселен, ауыл хожалығы тарауы бойынша хэзирги күнде *пахташылық, пахтакеш, механик-айдаушы квадратлы-уялы усыл, мәдений егинлер, көп мыңшылар, механизатор, силос, социалистлик жарыс, миннетлеме, азықландырыу* хэм тағы басқа да сөзлер хэм терминлер Қарақалпақстанда социалистлик ауыл хожалығы пайда болғаннан кейин карақалпақ тилиниң сөзлигине енип, хэзирги күнде жүдә ғана актив колланылып киятыр. Сондай-ақ илимниң, техниканың, мәденияттын, сиясий турмыстың өсиуи хэм рауажланыуи арқалы *коммунизм, марксизм-ленинизм диктатура; космос, ракета, Жер жолдасы, партия, съезд, программа, космодром, аэродром, паракхатшылық, автомат, демократия, экономика, медицина, емлеухана, көргизбе, институт, университет, студент, аспирант, демалыс, фестиваль, спорт, театр, кино* т. б. усыларға усаған толып атырған сөзлер менен терминлер карақалпақ тилиниң лексикасын әдеуир кеңейтип, рауажландырыуға себепши болды, олардың көпшилиги гейпара сөзлердиң улыұмалығы бойынша карақалпақ тилин басқа совет халық-

1. Р. И. Аванесов. О некоторых вопросах истории языка, „Академику Виктору Владимировичу Виноградову, к его шестидесятилетию“. Москва, 1956, стр. 114.

лары тиллери менен байланыстырыуда практикалык жақтан үлкен әҳмийет тутьп отыр.

Рус тилинің тәсири менен жаңа сөз жасау усылы аркалы көп ғана қысқарған сөзлер пайда болды. Мысалы: *СССР, РСФСР, ҚҚАССР, УзССР, ТашГУ, комсомол, партком* т. б.

Совет дәуириңде карақалпақ әдебий тилинің лексикасы тек жаңадан келип кирген сөзлердің есабынан ғана байып қоймастан, бурыннан қолланылып киятырған түпкиликли сөзлердің мәнисинің кеңейиуі аркалы да байыды. Мәселен, *жолдас, мийнет, гүрес, ел, уатан* қусаған сөзлердің бурынғы қолланыу өриси менен ҳәзирги мәниси бирдей емес, ҳәзирги күндеги қолланылыу өриси де, мәниси де анағурлым кең. *Жолдас* сөзин-ақ алып қарайық. Бурын бул сөз бир жаққа баратырғанда, я бир жақтан киятырғанда кимнің болса да қасында бирге болған екинши адамға қарата айтылып келгенлиги белгили. Ҳәзир бул сөз тек усы мәнисинде ғана қолланылып қоймастан, совет адамларының, ҳақ нийетли адамлардың арасындағы сиз-бизлик, ҳүрмет мәнисинде, өмирлик жолдас қусаған кеңейген мәниде қолланылып отыр. Бундай сөзлердің топары ҳәзир тилимизде оғада көп санда ушырасады.

Қарақалпақ тилинің сөзлик составына жаңадан енген сөзлер улыума алғанда рус ҳәм қоңсылас тууысқан халықлар тиллери аркалы, әсиресе баспа сөз жәрдеми менен келип кирди, баспа сөз арқалы көпшилик халық массасына тез ҳәм кенен таралып, ҳәмме ушын бирдей түсинилетуғын болып келип келти. Ҳәзирги күнде олар карақалпақ халқының түпкиликли сөзлериндей болып қолланылып киятыр.

Қарақалпақ тилинің лексикасы совет жылларында жаңа сөзлердің ениуі аркалы да, сөз мәнисинің кеңейиуі аркалы да, сөзлердің қолланылыу усылы аркалы да, сондай-ақ басқа әҳмийетли усылар арқалы да өсип, кеңейип, рауажланып ҳәм байып келди.

Биз карақалпақ тилин грамматикалык жақтан да кеңейип рауажланған тил деген едик. Дурысында карақалпақ тилинің грамматикалык қурылысында Октябрьден кейин пайда болған гейпара өзгерислерди көриуге болады. Бундай өзгерислер сөзлердің жасалыуында, аффикс морфемаларында, гәплер конструкциясында ушырасады. Мәселен, тилимизде бурыннан киятырған гейпара суффикслердің қолланылыу өриси әдеуир кеңейди, әлбетте, бул өз гезегинде жаңа сөзлердің ҳәм сөз формаларының сөзлик составымызға жаңадан кириуине байланыслы болып отыр. Мәселен, *парахатшылық, пахташылық, қалалық, жәмийетлик, колхозшы, гүзетши, бириншилик, пиллекеш, пахтакеш, Қарақалпақстан, Өзбекстан, жаңаша, ерлерше, лениншил* қусаған сөзлердеги—*шылық-шиллик, -лық-лик, -шы-ши, -кеш-стан, -ша-ше, -шил* қусаған аффикслер оғада актив, кең өрисли аффикслерге айланды, олардың мәниси де кеңейди. Оның үстине рус тили арқалы келип кир-

ген *марксизм, коммунист, революционер, механизатор, автоматика* қусаған сөзлер арқалы қарақалпақ тилинің аффикслер сөставына—*ист, -онер, -атор, -ика* хәм тағы басқа да усыған усаған аффикслер келип кирди.

Соның менен қатар тилимизде жаңа мәнилі сөз дизбеклеринин пайда болыуы арқалы сөз дизбегинин компонентлери арасындағы грамматикалық байланыс түрлери кәиплести. Мәселен; *мәденият үйи, Советлер Союзы, Коммунистлик партия, муғаллимлердиң билимин жетилдириу институты, педагогика училищеси* т. б.

Қарақалпақ тили грамматикасында көп дәуирлерден бери хәзирги мәхәл фейилинин тийкарғы формасы сыпатында лексикалық мәни беретуғын бөлеги хал фейилге, ал грамматикалық мәни беретуғын бөлеги *атыр, отыр, тур, жүр* көмекши фейиллеринен ибарат оқыл *атыр, сөйлеп тур, оқыл жүр, тигил отыр* қусаған түрлери колланылып киятыр. Ал соңғы уақытларда сол фейилдиң хәзирги мәхәли мәнисинде „совет халқы парахатшылық ушын гүресип атыр“ деудин орнына көбинесе „совет халқы парахатшылық ушын гүреспекте“ деп колланып киятырмыз. Нәтийжеде—*мақта, -мекте, -пақта, -пекте, -бақта, -бекте* аффикслери арқалы фейилдиң хәзирги мәхәл формаларының актив усылы кең қолланылып отыр.

Мине булардың барлығы да хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин грамматикалық жақтан да рауажланып, қелиплеккенлигин, соларға сәйкес грамматикалық режелерди өз бойына синирип отырғанлығын көрсетеди.

Демек, қарақалпақ әдебий тили грамматикалық жақтан рауажланған, жетилискен әдебий тил болып есапланады деген сөз.

Қарақалпақ әдебий тили совет халқының экономикасы, мәдениятының өсиуи хәм рауажланыуы менен еле де рауажлана береді. Биздиң елимизде бул ушын барлық мүмкиншиликлер дүзилген.

Ленинлик миллет сиясатын басшылыққа ала отырып, елимизде коммунизмди дүзиудин қабыл етилген жаңа программасында совет халықларының миллий мәдениятын рауажландырыуға, соның менен бирге миллетлер арасында байланысты буннан да былай беккемлеуге, жакынластырыуға айрықша кеуил бөлинип отыр. Бул жаңа программа тәрәпинен алға қойылған уазыйпалардың биринде буннан былай да СССР халықларының тиллерин еркин рауажландырыу, СССР дын хәр бир гражданы ушын анау ямаса мынау тилди колланууда хеш қандай артықмашлыққа, шеклениушиликке ямаса мәжбүрлеуге жол коймау белгиленген. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили Советлер Союзы Коммунистлик партиясының жаңа Программасы алға қойған мине усы уазыйпалар тийкарында рауажланады.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексика ҳаққында түсиник.

Тил ҳаққындағы илиминин белгили тарауларының бири — лексика. Ол грек тилинен келип шығып, ҳазирги күнде илимий термин сыпатында актив қолланылып жүр. Лексика грекше *lexikos*, яғни „сөзлик“ дегенди аңлатады. Былайынша айтқанда, биз лексика дегенде ҳәр қандай белгили бір тилде сөйлеуши халықтың күнделикли турмысында пайдаланып киятырған сөзлериниң жыйнағын түсинемиз. Тил билиминде анау я мынау халықтың миллий тилиниң сөзлик байлығы сол тилдиң лексикасы деп аталады. Демек, лексика сөзлик состав дегенди билдиреди. Ал лексикология болса тил илиминиң сөзлик составты үйрететуғын хәм оны изертлейтуғын тарауы. Лексикология деген сөздиң өзи *lexikos* хәм *logos* деген еки сөзден қуралып, „сөзлик состав ҳаққында илим“ дегенди аңлатады. Демек, лексикология тилдиң сөзлик составы ҳаққындағы илим.

Профессор Ғ. Муўсабаев лексика деген сөз ҳаққында айта келип, қазақ тилине бул сөздиң термин ретинде рус тили арқалы келип киргенлигин, сондай-ақ оның гейде жеке адамның, илим тарауының ямаса жеке шығарманың лексикасы (тили) деген мәниде де қазақ халқының күнделикли практикасында қолланылып киятырғанлығын көрсетеди¹. Сол айтқандай-ақ, көпшилик халықлар тилине, сондай-ақ қарақалпақ тилине де лексика деген сөз термин ретинде соңғы дәуирде рус тили арқалы ауысып, ол усы жоқарыдағы мәнилдерде ҳазирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң илимий терминологиясынан орын алып отыр.

Солай етип, лексика деген сөздиң мәнис өриси ҳазирги күнде қарақалпақ тилинде де әдеуір кенейгенлигин көремиз. Ал бул жерде биз лексика дегенде ҳазирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик составы ҳаққында айтып кетпекшимиз.

Лексикология тил илиминиң бир тарауы сыпатында өзинин

¹ Ғ. Мусабаев, Современный казахский язык, I, Алма-Ата, 1959, стр. 3. Қазіргі қазақ тілі, Қазақ ССР Ғылым Академиясы, Алматы, 1954, 10-бет.

белгили изертлеу объектине ийе. Ол тилдин белгили бир мәселелерин өз ишине алады хәм оған жууап береді.

Лексикологияның тийкарғы изертлейтуғын объекти—сөз. Сөзди изертлейтуғын тилдин буннан баска да бир неше тараулары бар. Мәселен, семасиология, этимология, грамматика кусаған тил илиминиң айырым тараулары да сөзди изертлейди, бирақ олардың хәр қайсысы сөзди өзлеринин алдына қойылған талапларына сәйкес белгили бир тәрәпинен алып изертлейди (семасиология сөзди мәниси жағынан, этимология тарийхый шығысы жағынан, ал грамматика сөзди оның формасы хәм гәп ишиндеги байланысы, хызмети жағынан изертлейди).

Бул нәрсе лексикология хәққында сөз еткенимизде, сөздин тәбиятын изертлегенимизде, сөзди өзинин изертлеу объекти етип алатуғын тил илиминиң барлық тарауларын бир бири менен өз ара тығыз байланыста қарап үйрениуимизди талап етеди. Әсиресе лексиканың ишки тараулары болған семасиология, этимология, сондай-ақ лексикография арасындағы байланысты дыққат орайымызға алыуымыз керек. Мәселен, сөздин мәниси менен шығысы арасындағы байланысты бирликте карау арқалы сол сөздин тәбиятын түсиниуди жениллестиремиз. *Бүгин бараман* деген гәптеги *бүгин* деген сөзди уақыттың белгили бир бөлеги деген мәниде кабыл етиу менен бирге, онын *бул хәм күн* деген еки сөздин биригиуинен келип шыққанлығын аныклау арқалы *бүгин* деген сөздин тәбияты хәққында толығырақ түсиникке ийе боламыз. Буннан, әлбетте, тил илиминиң баска тараулары, мәселен, грамматика, фонетика екинши планда турады деген мәни келип туумайды. Керисинше, сөздин тәбиятын түсиниуде фонетика менен грамматиканың әхмийети оғада уллы. Тилдин лексикасы хәққында сөз еткенимизде лексиканың жокарыда атап өтилген тарауларын бир-биринен бөлип тасламастан бир планда қарап, сол жеке тараулардың алдына қойылған талаптарды улуума лексикологиялық бағдарда белгилеп етиу керек. Онын үстине семасиология менен этимологияның лексикологияның ажырамас бөлеклери болып келиуи лексикологияны усылай үйрениуге кеннен мүмкиншилик береді.

Солай етип, қарақалпақ тилинің лексикологиялық бөлиминде семасиологиялық мәселелерди де, этимологиялық мәселелерди де, сондай-ақ лексикографиялық мәселелерди де қарап өтемыз. Сонда биз хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасы тууралы пүтин бир системалы түсиникке ийе болуымыз мүмкин. Демек, қарақалпақ тилинің лексикология курсында хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасына байланыслы бир неше мәселелер сөз етиледі. Лексикология өзинин тийкарғы гәп етететуғыны сөз болғанлықтан, ол биринши гезекте сөз хәм оның мәнилерин қарайды, қарақалпақ тилинин сөзлик составы хәм оның өсиу жолларына характеристика бере-

ди. Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасын тарийхый шығысы жағынан изертлеп, сөзлик составгың қарамағындағы сөзлердиң биразының басқа тиллерден келип киргенлиги ҳаққындағы мәселени анықлайды, олардың күнделикли турмысымыздағы қолланылыуына нәзер аударады, ҳәзирги күнде турмыста қолланылыу активлигин, пассив қолланылыуы ямаса пүткиллей қолланылмай кетиўине қарай оларға баҳа береди. Сонын менен қатар қарақалпақ тилиниң лексикология курсы ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик составына кирген сөзлерге олардың турмыстың қайсы тараўында кеңирек қолланылыуына байланыслы өриси жағынан анализ жасайды. Сондай-ак фразеологиялық сөз диктеклери ҳаққындағы мәселе де лексикология курсының ишинде шешиледи.

Сөзди изертлеу объекти етип алатуғын тил илиминин лексикологияға байланыслы бир тараўы лексикография деген едик. Сол көз қарастан ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикологиялық курсында Қарақалпақстанда Совет власты орнағаннан кейин ғана пайда болып, раўажлана баслаған қарақалпақ тилиниң лексикографиясы ҳаққында да сөз етемиз.

СӨЗ ХӘМ ОНЫҢ МӘНИЛЕРИ.

Сөз туўралы түсиник.

Биз жәмийетте тил арқалы бир-биримиз бенен қатнасамыз, пикир алысамыз, жәмийетте жасаймыз. Екинши биреу менен қатнасымызда, пикир алысуымызда өз пикиримизди тамамланған ойды билдиретуғын гәп хәм гәплер арқалы беремиз. Гәп хәм гәплер сөз хәм сөзлерден қуралады, олар белгили бир грамматикалық байланысқа түсиу арқалы гәпти пайда етип, гәптин ямаса тамамланған ойдын единицасы (бирлиги) хызметин аткарады. Гәп ой менен тиккелей байланыста болады хәм тилдиң толығырақ түрдеги бирлигин курайды. Демек, гәпти қурайтуғын сөз өз гезегинде тилдиң тийқарғы конкрет бирлиги болып есапланады.

Сонын менен қатар сөз лексикалық көз қарастан алып қарағанда тилдиң сөзлик составының да бирлиги (единицасы). Хәр қандай сөз бизди қоршаған объектив дүньяның шынлығы, тилимиздеги конкрет сәулеси болып есапланады. Биз қандай да бир нәрсе туўралы ойлайтуғын болсақ ямаса бир предметти түсинип қабыл ететуғын болсақ, онда ол туўралы тилдин материаллық қабығы (оболочкасы) арқалы ғана ойлап, сол предметти тек сөз түринде ғана түсинип қабыл етемиз. Мәселен, *мәкке, пахта, китап* тағы басқа усыларға усаған объектив дүньядағы предметлер туўралы ойланғанымызда ең алды ме-

нен биҙиң санамыҙға сол предметлардың сөз түріндеги түсиниклери келип түседи. Ал сөз болатуғын болса усы предметлер Һаққындағы түсиниклердың атамасы болып есапланады. Түсиник пенен сөз арасында тығыз бирлик бар, олар екеуин бир-биринен биротала ажыратып таслауға да болмайды. Түсиник сөз формасында жасалатуғын болғанлықтаң ғана ол биҙиң санамызда өмир сүре алады. Соның менен бирге олар екеуин бирдей деуґе де болмайды, өйткени сөз тилдың бирлиги (единицасы) болып есапланатуғын болса, түсиник ойлаудың бирлигинен (единицасынан) ибарат. Бул жерде мына нәрсени белгилеп өтиу керек. Анау я мынау түсиникти билдиретуғын сөзде сол түсиник биреу ғана болады. Биз *дәрья* десек биҙиң сол предмет Һаққындағы түсинигимиз биреу ғана екенлиги белгили. Ал сөз болса тек жалғыз бир мәнини аңлатыу менен шекленбейди. Мәселен, усы *дәрья* деген сөздің өзи бир неше кенейген мәнилерде колланыла бериуи мүмкин: *дәрья*—жап, салма, көл, теңизлерден өзиниң айрыкша белгилери аркалы айырылатуғын суу ағатуғын *дәрья*, *кеуиллим*—*дәрья* дегенде кең, таскын, көтеринки деген мәнилерде т. б.

Сөз сол тилде сөйлеуши адамлардың барлығы ушын бирдей түсиникли болып келеди. Өйткени сөз олардың жасау Һәм мийнет өтиу процесинде бизди қоршаған объектив дүньядағы предметлер, кубылыстар Һәм тағы басқалар Һаққындағы сәйкес түсиниклер менен байланыстан келип шыққан. Сөз адамлардың бир-бири менен тил аркалы катнас жасау, пикир алысуу процесинде пайда болып отырады.

Һәр қандай сөз өзиниң фонетикалық жақтан айтылыуына Һәм фонетикалық курылысына ийе. Мәселен, *адам*, *оқы*, *театр* деген сөзлер бир-биринен өзиниң фонетикалық жақтан өзгеше айтылыуы, сеслик составы бойынша ажыратылып отырады. Сөзлердың Һәр қандай фонетикалық составқа ийе болуының тийкарғы себеби сонда, олар бир-биринен айрылатуғын айрыкша белгили бир мәниге ийе болып келеди. Қәлеген сөзлердың қалай болса солай бирге қойыуынан сөз пайда бола бермейди. Мәселен, *тро*, *саа*, *шесл* қусатып сөзлерди әйтеуир бириктире салған менен оннан мәниссизликтен басқа Һеш нәрсе келип шықпайды. Сөзлердың сөз болып биригиуин тәмийин өтетуғын нәрсе мәни болады. Мине усы белгили бир мәниге байланыслы тилдың законлылықлары тийкарында бирлескен сөс ямаса сөзлер жыйнағы ғана сөзди қурай алады.

Сөз дегенимиз предмет, кубылыс я соларға байланыслы белгилердың тилимиздеги атамасы дейтуғын болсақ, буннан ол сол предмет я кубылыстың тәбийғый қәсийетин билдиреди деген мәни келип шықпайды. Өйткени „сөз өзиниң сеслик көриниси менен предметтин тәбийғый қәсийетин көрсөтетуғын болғанда, онда сөзлер ауыспалы мәниге ийе болмаған болар еди, бирдей ғана сөзлер жыйнағы менен Һәр түр-

ли предметлерди атаўға болмас еди (мәселен, жердин жалпақлығы хәм самолёт қанатының жалпақлығы)¹.

Демек, сөз предметтин өзи емес, ал сол предмет ҳаққындағы түсиниктиң тилимизде сөз түринде түсинилетуғын, кабыл етилетуғын реалы атамазы екен.

Сөз өзиниң мәниси бойынша жалпы алғанда улыўмаластырыўшы характерге ийе болып келеди. Мәселен, *балық* деген сөзди алып қарайық. Бул сөздиң улыўмаластырыўшы мәниси сонда, *балық* дегенде биз бир теклес бир неше предметлер ҳаққында улыўма түсиникке ғана ийе боламыз. Балықтың түрлери көп. Мәселен, оның *сазан, шабақ, бекире, ылақа, сүүен, торта, шортан, сыла* хәм тағы баска бир неше түрлери бар. *Балық* дегенде я сазанды, я шабақты, я сүүенди тағы басканы ғана түсинип қоймаймыз. Улыўма, жыйнақлап түсинемиз. Сондай-ақ *дән* деген сөзди айтқанымызда, өзимиздиң күнделикли турмысымызда аўқат ететуғын улыўма дән ҳаққында ғана аңлаймыз. Ал дәнниң қайсы түри: буўдай ма, жүери ме, тары ма, арпа ма—ол бизге еле конкрет анық емес, ал тек улыўмаластырыл ғана түсинип отырмыз. Енди *балық* я *дән* деген түсиникке киретуғын оның айырым түрлериниң өзин-ақ алып қарайық. Биз *сазан* десек, *балық* дегенге қарағанда канша конкретлесип анықланған болса да, еле де оның қайсы сазан екенлиги анық емес, ал улыўма сазан. Сондай ақ *жүери* десек те оның қайсы жүери екенлиги анық емес, ал улыўма жүери. Демек, ҳәр қандай сөз улыўмаластырыўшы, жалпылаўшы мәниге ийе екен деген сөз. Сонлықтан да В. И. Ленин сөздиң улыўмаластырыўшы ролин белгилеп: „Каждое слово (речь) уже обобщает“² деп көрсетеди.

Тилдиң сөзлик составындағы сөзлердиң барлығы бирдей белгили бир затлык мәниге (вещественное значение) ийе болып келе бермейди. Ҳәзирги заман қарақалпақ әлебий тилиниң лексикасында гейпара сөзлер өзиниң затлык мәнисине ийе емес. Мәселен, *мен сизге айтыу ушын келген едим* деген гәпте алты сөз бар. Булардың ишиндеги *мен сизге* деген сөзлер предметти, *айтыу, келген*, деген сөзлер предметтин ҳәрекетти ҳаққындағы түсиникти аңлатып тур. Ал *ушын, едим* деген сөзлер ондай мәни аңлатып турған жоқ, тек ғана сол сөзлердиң белгили бир тамамланған ойды билдириуи ушын көмекшилик хызметте ғана қолланылған. Усыған байланыслы сөзлер улыўма алғанда жеке мәнили хәм көмекши сөзлер болып бөлинеди. Жеке мәниге ийе болған сөзлер конкрет ямаса абстракт оялауды талап ететуғын предмет я қубылысларға байланыслы болып келеди. Усыған қарай олар мәниси жағынан конкрет хәм абстракт характерге ийе.

¹ Е. М. Галкина—Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, 1, 1962, стр. 25,

² В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, стр. 226.

Мәселен, *қала, гүл, алма, мен, сен, қызыл, көк* қусаған сөзлер конкрет түсиниклердің атамасы хәм конкрет мәнили болса, *атақлы, сезим, жарыс, ойлау* қусаған сөзлер абстракт характердеги түсиниклердің атамасы болғанлықтан абстракт мәнили сөзлер болып есапланады.

Мине бул жоқарыда атап өтилген мәселелердің барлығы да сөз хәм оны анықлауда, сөзди тилдің тийкарғы бирлиги (единицасы) сыпатында таныуда үлкен әхмийетке ие.

Сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәнилері.

Биз сөз белгили бир предмет, қубылыс ямаса олардың қандай да болмасын бир тәрәпи, байланысы хәккындағы түсиникти билдиретуғынлығын көрдик. Хәккыкатында да сөз сол түсиниктин тилимиздеги атамасынан ибарат. Мәселен, *машина, дукан, қус, олимпиаз, сен, ол* қусаған сөзлер предметтиң атамаларын, *барды, оқыды, иследі* деген сөзлер хәрәкет хәккындағы түсиниктин атамаларын, *уллы, қызық, тамаша* деген сөзлер предметтиң белгиси хәккындағы түсиниктиң атамаларын билдирип тұр. Усы мысалларда келтирилген сөзлердің барлығы да белгили бир мәниге байланыслы тил сеслериниң бирлесийуинен жасалып, хәм мемиз ушын бирдей түсиникли, бир-биримиз бенен тил аркалы қатнае жасау процессинде жоқарыда көрсетилген мәнилерде пайдаланылады. *Жер, суу, тау, тас* т. б. сөзлер жеке турғанда да, белгили контекстиң ишинде де айтыушы менен тыңлаушыға мәлим, улыума сол тилде сөйлеуши халық тәрәпинен қабыл етилген предметлик мәнини билдиреди. Сөзлердің бул тийкарғы тәрәпи оның лексикалық мәниси болып есапланады.

Биз сөйлескенимизде өз ойымызды бир-биримизге жеткерийу ушын сөзлердің әйтеуйр бир жыйынтығынан пайдаланбаймыз. Керисинше, сөзлерди айтылайын деген ойға сәйкес белгили грамматикалық байланысқа түсиремиз. Олай болмағанда сөзлердің әйтеуйр жыйынтығынан тил арқалы қатнае жасау процессинде адам талабын қанаатландыратуғын хеш нәрсе де келип шыкпаған болар еди. Мәселен, *ең, ушын, уатан, әдиули, етиу, ұазыйпа, хызмет* деген сөзлерди усылайынша бирлестиргеннен айырым-айырым түсиниклерден басқа бир жыйнақлы ойды аңлататуғын хеш қандай мәни шығара алмаймыз. Ал енди усы сөзлерди хәзирги қарақалпак тилинин законлықларына сәйкес грамматикалық жақтан айтылайын деген ой тийкарында байланысқа түсирсек, *уатан ушын хызмет етиу—ең әдиули ұазыйпа* деген гәп пайда болады. Бул сөзлердің бир ойды билдириуйнде олардың бир-бири менен грамматикалық байланысқа түсийу үлкен әхмийетке ие болып тур.

Грамматикалық байланысқа түсийу ушын сөзлер белгили грамматикалық формаға ие болады. Мәселен, *кептер уяға*

қонды деген гәпти алып қарайық. Мысалымызда *кептер* деген сөз қустың бір түрін, *уя* деген сөз қустың жасайтуғын, қонақлайтуғын, балалайтуғын орнын, ал *қонды* деген сөз оның хәрекетін билдирип тұр. Бул усы сөзлердің лексикалық мәнилери болса, оннан тысқары олар усы контекстеги ойды, пикирди туудырыуға себепши болып тұрған грамматикалық мәнилерге ийе. *Кептер уяға қонды* деген тутас ойды билдириу ушын усы гәптің ишинде *кептер* деген сөз предметтің атын билдирип атлық болып тұр, атау сеплеуінде, бірлик санда, *уяға* деген сөз де атлық, барыс сеплеуінде, бірлик санда. Ал *қонды* деген сөзге келетуғын болсақ, ол предметтің хәрекетін билдиреди, фейил сөз болып есапланады, дара фейил, өткен мәхәлди көрсетеди, бірлик санда, аұыспалы фейил, анықлық мейли. Соның менен бирге *кептер* сөзи гәптің баслауышы, *қонды*—баянлауышы, ал *уяға* деген сөз пысықлауышлық хызметти атқарып тұр. Булар гәпти қурап тұрған сөзлердің грамматикалық мәнилери болып есапланады.

Жуумақлап айтқанда, сөздің предметлик—затлық мәниси оның лексикалық мәниси болады да, ал оның белгили бир грамматикалық формада болуы, грамматикалық хызметти атқаруы грамматикалық мәниси деп аталады.

Сөздің лексикалық мәниси менен грамматикалық мәнилери арасында оғада тығыз байланыс болады. Бул байланыс сол сөзлер арқалы билдиретуғын ойдан келип шығады, айтымайын деген ой сөздің лексикалық мәниси менен грамматикалық мәнилери арасындағы бирликті дөретеди, усыған қарай, яғный айтылайын деген ойға қарай гәптеги сөзлер де, олардың грамматикалық байланысуы формасы да өзгереді. Мәселен, бизің жоқарыдағы келтирген мысалымызда билдирилетуғын ой кептердің уяға қоныуынан ибарат. Егер сөйлеушинин ойы кептер қаққында емес, ал қустың басқа бир түри, айтайық шымшық қаққында болғанда, онда кейингиге байланыслы уяға, қонды деген сөзлер менен грамматикалық байланысқа *шымшық* деген сөз кирген болар еди. Егерде айтыушының ойы кептер хәрекетинің болымлы жағдайы емес, ал болымсыз жағдайы қаққында болғанда, онда *қонды* деген сөздің грамматикалық формасы азырақ өзгериске түсип, *қонбады* болар еди. Ал егерде еле қонбаған, бирақ қонатуғын болса, *қонды* деген фейилдің өткен мәхәли *қонады* болып, келер мәхәл формасын қабыл еткен болар еди. Өз гезегинде бул нәрсе айтылайын деген ой менен сол ой билдирилетуғын гәптеги сөзлердің лексикалық хәм грамматикалық мәнилери арасында тығыз байланысты, бирликті де көрсетеди.

Сөздің лексикалық мәниси менен грамматикалық мәниси арасындағы байланыс тилдеги мына фактлардан да көринеди. Мәселен, *бил-билім, оқы-оқыушы, сабыр-сабырлы, адым-адымлы* деген түбирлес сөзлердің лексикалық мәнилери бирдей емес. Усыған қарай олардың грамматикалық мәнилери де

өзгеріп отыр. Бунда *бил, оқы* деген сөзлер фэйил сөзлер болған болса, лексикалық мәнілерінің өзгеріуі менен олар атлықлық мәніге көшіп отыр, *сабыр, адым* деген сөзлер атлық болса, лексикалық мәнілерінің өзгеріуі менен олардың грамматикалық мәнілері де өзгеріп келбетлікке айланып отыр т. б.

Солай етип, сөзлердің лексикалық мәнілері менен грамматикалық мәнілері олардың ишки мазмуну хәм сыртқы формасы арасындағы бирлікте қурайды, бир-бири менен тығыз байланысly хәм бир-биринен ғәрезли болады.

Сөздің контекстеги мәніси.

Сөздің түсиниктен айырмашылығының бир тәрепин қурайтуғын нәрсе ол да болса көбинесе оның мәнісинің бیرهу емес, бир неше болып келиуі деген едик. Ал сөздің усы қәсийети оның хәр қыйлы контекстлерде түрліше мәнілерде келиуінде жүдә анық көринеди. Мәселен, „бул исти қайтадан Бектурсынның *қолына* тапсырған еди (А. Бегимов, „Балықшының қызы“) хәм ... Айшагүл қалтыраған даусы менен зорға сөйлеп, көк теректің саясына қарай шегинип, еки *қолы* менен бетин жапты (А. Бекимбетов, „Гүрес“), деген гәплерди алып қарайық. Бундағы *қолына, қолы* деген сөзлердің қандай мәніде қолланылып турғанына кеуил аударайық. Биринши гәптеги *қолына* деген сөз еркіне, жууапкершилигине, яғний Бектурсынның еркіне, Бектурсынның жууапкершилигине деген мәніде екенлиги белгили. Ал екінши гәптеги *қолы* деген сөздің мәніси олардың бир түбирден турууына қарамастан (*қолына, қолы*) биринши гәптеги колланылған мәнісине сәйкес келмейди, туурадан туура адамның қолы, яғний Айшагүлдің қолы деген мәніни аңлатып тур. Бул еки сөз еки гәпте еки түрлі мәніде пайдаланылып отыр. Қол сөзине байланысly тағы да бир мысалларды көрейік.

*Бул районның еки жерден қолы бар,
Дийханға жер, балықшыға көли бар.*

(А. Муұсаев, „Мойнақ“).

Бул мысалдағы *қолы* деген сөздің мәніси жоқарыда сөз етилген еки гәптеги мәніслерден де басқаша. Бунда шайыр Мойнақ районының еки түрлі байлығы—дийхан ушын жерінің, балықшы ушын көлінің бар екенлигин, яғний басқа районлардан айрықшалығын, еки түрлі мүмкиншилигінің бар екенлигин айтып отыр. Мысалымызда *қолы* деген сөз байлық, мүмкиншилик деген мәнілерде қолланылған.

*Түргелип ертеден жұмысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белиңди бүгип,
Дизеңди сызлатып, мийнетін шегип
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.*

(Бердақ, „Жақсырақ“).

Бул жерде *қолыңды қабартып* дегенде маңлайдан тер төгіп, мийнет етип, хадал, киси күшинен пайдаланбай, жұданың менен ислеп деген мәнилер түсиниледи. Кейинги мысалымызда дәслепки үш мысалдағыға қарағанда „қол“ сөзиниң айрықша төртинши бир мәниде қолланылып турғанын көремиз.

Биз сөзди жеке алып қарау менен оның тәбиятын толық түсиниүмиз қыйын, оның хақыйқый функциясын еле конкрет анықлай алмаймыз. Сөздиң тәбияты, хақыйқат функциясы анықланыуы ушын ол басқа сөзлер менен белгили бир грамматикалық байланысқа түскен болыуы керек. Сөз бизиң сөйлеу процесимизде басқа сөзлердиң белгили бир байланыслы топарына киреди. Сөзлердиң усы байланыслы топары контекст деп аталады. Ал сөздиң айырым контекстлерде билдиретуғын мәнилерин оның контекстеги мәнилері деймиз. Олай болағуғын болса, бизиң *қол* деген сөзге байланыслы мысал ретинде келтирген гәплеримиз жеке контекстлер де, ал *қол* сөзиниң жеке контекстлерде қолланылған мәнилері оның контекстеги мәнилері.

Контекст сөздиң мәнисин анықлауға хәм конкретлестириуге жәрдем береді. Тек контексте ғана сөздиң қайсы мәниде қолланылып турғанылығын билиуге болады. Сөздиң қосымша мәнилері де, өзгерген мәнилері де тек контексте анықланады. Мәселен, *жер* деген сөзди контекстен тыс алып қарасак, предмет хақындағы улыума, жыйнақлаушы мәнини ғана түсиниү менен шекленемиз. Ал оны усы сөз ушырайтуғын хәр түрли контекстлерде алсақ, онда оның анықланған, конкретлескен контекстлик мәнилерине ийе боламыз.

1. *Куллы дөнген көк пенен,
Өмирге бай жер сулыу.*

(Ж. Аймурзаев, „Сулыу“).

2. *Биринши зүрәат алынған жерде,
Биринши рет сүйдим бир қызды.*

(И. Юсупов, „Биринши зүрәат алынған жерде“).

3. *Жер шарының бәрин гезип өтсең де,
СССР дай ел таппайсаң хеш жерде.*

(Д. Назбергенов, „СССР“).

4. Душпанлар ҳаддинен асса,
Жүрер жолынан адасса,
Бизиң жерге аяқ басса,
Табанынан тилген жақсы.

(А. Дабылов, „Жеңген жақсы“).

Бул мысалларда *жер* сөзинин ҳар түрли контекстлерде келиүине байланысly жеке мәнилери айырымланып отыр. Мәселен, биринши мысалда *жер* өсимликлер өсетуғын жер мәнисинде, екнши мысалда ауылда, колхоз, совхоз ауылында мәнисинде, үшіншисинде пүткил дүньянын жүзинде ҳам ҳеш орында, дүньянын ҳеш бир бөлегинде, ал төртиншисинде бизиң ұатанға, елге деген мәнилерде колланылады.

Буллардың бәри де *жер* сөзинин контексттен тысқары ҳа- лындағы улыўма мәнисинин ҳар түрли контекстлерде келиүи- не байланысly пайда еткен дара мәнилери, яғний контексттеги мәнилери болып табылады.

Сөз контексте өзинин тийкарғы лексикалық мәнисине байланысly, сонын дөгерегинде жүретуғын мәнилерде де, ал оннан биротала өзгерип кеткен, жакынласпайтуғын мәнилерде де қолланыла бериүи мүмкин. Мәселен, сөздин контексттеги мәнилерин аныклаўға байланысly көрсетип еткен мысалдары- мызда *қол*, *жер* деген сөзлердин ҳар түрли контекстлердеги мәнилери арасында қандай да бир ұқас белгилерге сүйенету- ғын байланыс бар еди. Ал енди тқлимизде айырым контекст- лерде гейпара сөзлердин тийкарғы лексикалық мәнисине бай- ланыссыз мәниде қолланылатуғын жағдайлары да ушырасады. Бул жағдайлар айырым бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын ту- рақлы түрдеги сөз дизбеклеринде көринеди. Мәселен, *мурны- нан суў кетип жүр*, *мурнын балта шаппайды*, *ешекке терс мингизди* қусаған сөз дизбеклеринен туратуғын гәплер. Бун- дай сөз дизбеклеринде жеке сөздин контекстлик мәнисин та- быўға болмайды, ал бөлеклеўге болмайтуғын бир дизбекти кураўшы барлық сөзлер жыйналып барып контекстлик бир мәниге ийе болады. Бул мысаллардағы *мурныннан суў кетип жүр* деген сөзлердин дизбеги қыры қашып жүр, қуты кетип жүр, мәниси қашып жүр, албырап жүр деген контекстлик мәнини аңлатса, *мурнын балта шаппайды* деген сөз дизбеги жеткиликли, исин ислеген деген, ал *ешекке терс мингизди*— маскарасын шығарды, расўа қылды деген контекстлик мәни- лерге ийе.

Солай етип, контекст сөздин мәнисин белгилеўде, аныклаў- да үлкен әҳмийетке ийе болады, контекстте ғаңа сөздин ҳа- қыйкат тәбиятын, функциясын толық түсиниўге мүмкиншилик аламыз.

Сөздің көп мәнилілігі.

Биз сөздің айырым контекстлерде хәр түрлі мәнилерде қоллана алатуғынлығын көрдик. Хәр түрлі мәнилерде қолланылатуғын сөзлердин топары қарақалпақ әдебий тилинде оғада көп. Булардың барлығы да қарақалпақ халқының тарийхый раўажланыў дәуирлеринде пайда болған хәм сол раўажланыўдың тилдеги жемислеринен есапланады.

Сөз пайда болғанда, әлбетте, бизди қоршаған объектив дуньядағы бир предмет, қубылыс, я солар арасындағы байланыс, қатнасларға тән анау я мынау белгини аңлатып, сөйлесиў, пикир алысыў, бир-биримиз бенен тил арқалы қатнас жасау практикамызға келип киретуғынлығы белгили. Мысалы, *көз, аяқ, жүрек* кусаған сөзлердин дәслепки пайда болған уақыттағы мәнилері тек ғана адам организмнің белгили бир мүшелериниң атамалары болғанлығы даўсыз нәрсе. Ал бул сөзлер пикир алысыў, сөйлесиў практикамызда усы сөзлер билдиретуғын предметлердин уқсас белгилерине байланыслы екинши бир предметлерге де қатнас жасап, олардың кем-кем мәнилері кеңейип, хәзир бурынғыға карағанда кеңирек хәм көбирек мәнилерде қолланылып киятырғанлығын көремиз.

Мысаллар:

1. *Мен көзимди бир қолым менен басып турып, жаңағы шерттилген жыңғылдың басындағы салбырап тұрған шыжым-зы көрсеттим.*

(Т. Қайыпбергенов, „Муғаллимге рахмет“).

2. *Паровозлар отты шайнап,
Масаладай көзи жайнап
Араңыздан өтер ойнап,
Көрген уақта дерсең пырақ.*

(А. Дабылов, „Халықты темир жолға шақыру“).

3. *Мийнеттиң көзин тапқан, бахыттың өзін табады*
(Накыл).

Бундағы *көз* деген сөз биринши мысалда адамның бир мүшеси—*көзи* деген мәниде болса, екинши мысалда *көзи* деген сөз паровоздың шырасы, үшіншисинде мийнеттиң әдиси, усылы деген мәнилерде қолланылып тур.

Сондай-ақ, *столоың аяғы, әңгимениң аяғы, айдың аяғы, батырдың жүреги, Уатанның жүреги* деген сөз дизбеклериндеги *аяқ, жүрек* деген сөзлер де бурынғы мәнисинен кеңейген мәниде.

Сөздің усындай бир неше мәнилерде қолланылыў қәсийети оның көп мәнилілігі деймиз. Тил билиминде сөздің көп мәнилілігі полисемия деп аталады. Ол гректің *poly* (көп) хәм *seta* (белги) деген сөзлеринен келип шыққан. Бизиң тилимизде көп мәнилілік дегенди аңлатады. Биз жоқарыда *көз*,

аяк, жүрек деген сөзлердің қосымша кеңейген мәнилерін көрдик. Бул қосымша кеңейген мәнилер адамлардың дүниедағы предметлер менен қубылыстарды кенирек таныу процесінде пайда болған сөз мәнилерінен ибарат. Бул мәни барлық ұяқытта жаңа сөзлерді туұдырыу арқалы емес, ал тилиң тийкарғы сөзлик фондында қолланылып киятырған сөзлерде жана қосымша мәнилердің топланыу жолы менен пайда болып отырады¹. Буған жоқарыда келтирилген мысаллар толық дәлил бола алады.

Сөздің көп мәнилилигин оның жеке турған қалында биліуге болмайды. Ол кашан контекстлерде қолланылғанда ғана оның көп мәнилилик қасийетін анықлауға болады. Демек, сөздің көп мәнилилигин анықлауда контекст үлкен әҳмийетке ийе екен.

Хәзирги қарақалпақ тилинде көп мәнили сөзлер ҳәр түрли сөз шақпларын өз ишине алады. Көп мәнили сөзлер атлық сөзлер де, келбетлик сөзлер де, санлық сөзлер де, феийл сөзлер де болып келе бериуи мүмкин. Мәселен, *ауыр тас*, *ауыр тағдир*, *ауыр қыял* деген сөз дизбеклериндеги *ауыр* деген келбетлик сөздің мәнилері бирдей емес, ал биринде салмақ мәнисинде болса, екіншисинде аянышлы, қыйын деген мәниде, үшіншисинде терең мәнисинде қолланылып тур.

Келбетлик сөзлердің көп мәнилилиги сөз дизбеклеринде ҳәм гәллерде сол келбетликлер анықлап келген сөзлер менен өз ара семантикалық байланысы арқалы ажыратылады. Мәселен, *мәдений талаплар*, *мәдений егинлер*, *мәдений байланыслар* т. б. Бул сөз дизбеклеринде *мәоений* сөзиниң көп мәнилилиги оның анықланыушы компонентлері болған *талаплар*, *егинлер*, *байланыслар* деген сөзлер менен семантикалық қатнасынан көринип тур.

Сондай-ақ *сақлау* деген феийл сөзиниң өзи де бир неше мәнилерде қолланылуы мүмкин. Мәселен, *буйымды сақлау*, *ақшаны сақлау*, *ауырлықты сақлау*, *ден саулықты сақлау*, *өлимнен сақлау*, *аман алып қалыу*, *сыр сақлау*, *мал сақлау*, *көздің қарашығындай сақлау*, *беккем болыу*.

Тилимизде көп мәниде қолланылатуғын бир неше феийл сөзлер бар. Солай да полисемиялық қубылыс феийл сөзлерде де, келбетлик сөзлерде де, санлық сөзлерде де атлық сөзлерге қарағанда онша кеннен таралған қубылыс емес. Ал атлық сөзлерде болса полисемиялық қубылыс оғада жийи ушырасады. Буның бундай болыу себебин атлық сөзлердің предметлик атама болып келиуи, атлық сөзлер арқалы билдирилетуғын предметлер арасындағы уқсаслықлардың жийи гезлесіуи деп түсіндириуге болады.

Тилде сөздің көп мәнилилик процесі бул удайы раўаж-

¹ К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе, Алматы, 1962, 32-бет.

ланып отыратуғын тил қубылысынан ибарат. Бул қубылыс барлық тиллерде де ушырасады.

Ұзирги қарақалпақ тили сөз мәниси хәм оның көп мәниде қолланыу әриси бойынша кеңейген тиллерден есапланады.

Сөздин туўра хәм ауысқан мәнилери.

Сөздин дәслепки тийкарғы мәниси оның туўра мәниси болады. Тийкарғы мәниси дегенде оның дәслепки белгили бир предмет, қубылыс я солар арасындағы қатнастарға тән белгилерге байланыслы келип шыққан предметлик—затлық мәнисин түсиниуимиз керек. Көпшилик тилилимпазларының сөздин мәниси ҳаққындағы мийнетлеринде сөздин тийкарғы номинативлик мәниси дегенди ушыратамыз¹. Тийкарғы номинативлик мәни дегенимиз сөздин тийкарғы предметлик—затлық мәниси болады. Енди сөздин усы тийкарғы номинативлик мәниси конкрет материал тийкарында анықлайды. Мәселен, *бүркит, торғай, ғаз* деген сөзлердин дәслепки мәниси, яғний тийкарғы предметлик—затлық мәниси олардын куслардын белгили бир түрин алатыуы. Мине бул сөзлердин усы мәнилери туўра мәнилери болып есапланады. Егерде оларды *бүркит-жыртқыш қус, торғайлар аспанда ушып жүр. оқыушылар ғаз асырауды үйренди* қусаған гәплерде ушыратсақ, онда *бүркит, торғай, ғаз* деген сөзлердин тек ғана өзинин тийкарғы туўра мәнилеринде қолланылып турғанлығын аңлаймыз.

Сөзлер барлық уақытта усылай өзинин тийкарғы туўра мәнилеринде қолланып келе бермейди. Керисинше, олар буннан баска да мәнилерде қолланыла бериуи мүмкин. Барлық жағдайда да сөздин туўра мәниси оның баска мәнилерин тексерип көриуге өлшеуиш болады. Туўра мәнини өлшеуиш етиу аркалы сөздин гәпте қайсы мәниде қолланылып турғанын билемиз.

Усы көз қарастан келип биз мына төмендеги мысаллардағы гейпара сөзлердин мәнилерин тәриплеп қарайық:

*Таудан ушқан бүркит болдым,
Қонар жерим болған емес,*

(Бердақ, „Болған емес“).

*Дән жоқ жерде торғай болдым,
Оны хеш ким билген емес.*

(Бердақ, „Болған емес“).

¹ В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова „Вопросы языкознания“, 1953, № 5, стр. 12. Е. М. Галкина—Федорук Современный русский язык, Лексика, 1954, стр. 50.

*Палапан емес, ғаз болдым,
Қонарға көл болған емес.*

(Бердақ, „Болған емес“.)

Бул жерде *бүркіт*, *торғай*, *ғаз* деген сөзлер өзінің туура мәнісінде қолланып отырған жоқ. Шайыр *бүркіт*тің қарулылығына, айбаттылығына байланысы, соған сүйене отырып, өзін қарулы, айбатлы, бірақ қонарына жери жоқ *бүркіт* едим деп отыр. Ал, *торғай болдым* дегенде өзін әзиз едим демекши болады, *ғаз болдым* дегенде жетилистим, бірақ бахытлы өмір сүріуге сол байлар бийлеген заманда басымда ерким болмады, рәхәт көретуғын жерим болмады деген мәни түсіндіреді.

Демек, бул мысалларда *бүркіт*, *торғай* деген сөзлердин жәрдеми менен гәп куслар ҳаққында емес, ал адам ҳаққында баратырекен. Мине бул мәни усы сөзлердин ауысқан мәниси болып есапланады.

Сөз ауысқан мәниде қолланылғанда, көбинесе ол предметти я кубылысты тек атап ғана қоймастан оған қандай да бир мәнилик өткирлик берип турады, дәслепки туура мәниси менен салыстырып қарағанда бул мәнилик өткирлик жүдә айқын сезиледи. Мысалы:

*Пахтакештиң сүзги ойы, сүзги тәшүиши,
Белгили ғой: шөжелейди теримде иси.*

(И. Юсупов, „Сентябрьдеги ойлар“)

Бул мысалда *шөжелейди* деген сөз көбейеди, қыйынласады деген мәнилерде қолланылған. Бірақ оның иси қыйынласады, иси көбейеди деген сөз дизбеклери менен салыстырып қарасак, онда *шөжелейди* деген сөздің мәнис өткирлиги арқалы күшейтилип турған пахтакештин теримдеги мийнет процесинин пәтли барысы тыңлаушыға да, оқыушыға да күшли сезиледи. Ал енди оның усы контекстеги ауысқан мәнисин *тауық шөжелейди* деген гәптеги туура мәнисине салыстырсақ, онда да күшейтилген мәни бирден-ақ уғынылады.

Солай етип, ауысқан мәниде қолланылған сөзлер көбинесе мәнис жағынан өткирликке ийе болады екен.

Сөзлердин ауысқан мәнис полисемияның бир тәрәпин курайды. Өйгкени сөз мәнисиниң ауысыуы арқалы сөздің мәнис ериси кеңейип отырады.

Мине бул нәрсе сөздин туура ҳәм ауысқан мәнилерин полисемияның биринши мәселеси сыпатында қарауға мүмкиншилик береди¹.

¹ А. А. Реформатский, Введение в языкознание, 1955, стр. 49.

Тилимизде аўыскан мәниде қолланыла ғалатуғын сөзлердин саны оғада көп. Олардын көпшилигиниң мәнис өриси ҳәзирги күнде әдеуир кеңейген дәрежеге жетип, олар көп мәнили сөзлер сыпатында актив колланылып киятыр.

1. *Басланған бүлгиншилик барған сайын қулаш жайды* (А. Бегимов, „Балықшының кызы“).

2. *Меңлимурад аға базы бир уақытлары шийеленискен әңгиме айтқанда алдына китап жайып қойғаны болмаса, көбисин ядтан сөйлеп беретуғын еди* (Т. Қайыпбергенов, „Муғаллимге рахмет“).

3. *Келди деген хабар ҳә демей жайылып кетти* (Н. Дәуқараев).

4. *Қас қарайып, ымырт жабылды* (Ө. Хожаниязов „Бир совхозда“).

5. *Қайтып келер есигиңди қатты жаппа* (Накыл).

Бул мысаллардағы айрықша көрсетилген сөзлер көп мәнили сөзлер сыпатында қолланылып киятырған сөзлерден есапланады.

Сөздин туўра ҳәм аўыспалы мәнилери, олар арасындағы байланыс бул тарийхий дәуірлер дауамында удайы болып туратуғын тилдеги өзгерислерден ибарат. Биз тилимиздеги гейпара сөзлердин ҳәзирги мәниси менен ертедеги мәнисине нәзер аударсақ, олар арасында үлкен айырмашылықты көремиз. Мәселен, *аўыл* деген сөз бурын *үсти ашық мал қамайтуғын қора* деген мәниде қолланылған¹. Ал ҳәзир бул сөздин мәниси түп тамырынан басқаша, *аўыл* дегенде биз ҳәзир мәдениятлы, қурғын колхоз ҳәм совхоз аўылын түсинемиз.

Анық деген сөз бурын *таяр* деген мәнини аңлатқан². Ал ҳәзир *хақыйқат, белгили, айқын, анықланған, белгили болған* деген мәниде қолланылады.

Кийик сөзи бурын улыўма жабайы ҳайўанларды билдирген³, ал ҳәзир ҳайўанлардын бир түрин ғана кийик деп атаймыз.

Киси сөзи бурын улыўма адам дегенди билдириў менен бирге ҳаял деген мәнини де аңлатқан⁴.

Мийнет сөзи бурын азап, жапа, сүргин мәнисинде қолланылып келген болса ҳәзир пүткиллей өзгерип коммунизм ушын гүресийши ҳәр бир адамның турмыс талабы, бахыт, данқ алып келетуғын уазыйпа мәнисинде қолланылады.

Мине буннан тарийхий дәуирлердин өтиўи менен гейпара сөзлердин дәслепки туўра мәнилери пүткиллей жойылып соңғы аўыскан қосымша мәнисиниң негизги мәниси болып улыўма халық тәрәпинен қабыл етилип те кететуғынлығын көриўимизге болады.

1, 2, 3, 4) С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, Москва, 1951, стр. 355, 358, 394.

Солай етип, сөзлердин ауысқан мәнилери сөзлердин кеңейген мәниде қолланыу өрисин кеңейтүүде үлкен әҳмийетке ийе.

Омонимлер.

Биз сөйлегенимизде я жазғанымызда сыртқы формасы бойынша бирдей, бирақ аңлатып турған мәниси жағынан қарағанда бир-бирине ҳеш қандай жақынласпайтуғын сөзлерден де пайдаланамыз. Бундай сөзлердин қайсы мәниде қолланылып турғанлығын сөз дизбегиндеги ямаса гәптеги сөзлердин өз-ара байланысынан, айтылайын деген тийкарғы ойдан ғана аңлауға болады. Мысалы:

1. *Перийза суу серпкендей терең ойға батты* (К. Султанов, „Толқынлы теңизде“).

2. *Ойға орналасқан булардың ауылының тек тереклери ғана көрinedи* (А. Әлийев, „Қайырком ана“).

Бул мысаллардын екеуинде де *ойға* деген сөз ушырасады, ол формасы бойынша бирдей болғаны менен, усы гәптердеги мәниси пүткіллей басқаша—биринши гәптеги мәниси екінши гәптеги мәнисине жақынламайды. Биринши гәпте *ойға* деген сөз қыялға деген мәниде қолланылған болса, екінши гәптеги *ойға* деген сөз ойпауытқа, пәске деген мәнилерде қолланылып, ауылдың орналасқан орнын көрсетип тур.

1. *Ол тағы да сууық түс билдирди* (Х. Сейитов, „Жүректің буйрығы менен“).

2. *Сол күни Қаражан қайсар арқайын шырт уйықыда жатырып бир жаман түс көрди.* („Алпамыстан“).

3. *Сен болсаң „алма пис, аузыма түс“ деп жатасаң* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

4. *Тал түс, Ырзамбет қара талдың саясында уйықлап атыр* (Х. Сейитов, „Жүректің буйрығы менен“).

Жоқарыдағы мысаллардың хәммесинде де формасы жағынан бирдей болған сөз—*түс*. Бул сөз хәр гәпте хәр түрлі мәнилерде: биринши мысалда сууық түр билдирди, екінши гәпте психологиялық қубылыстың бир түри—түс деген, үшінши мысалда хәрекетлик салын деген, ал төртіншисинде мезгиллик мәниде қолланылған. Биринши, екінши, төртінши мысаллардағы *түс* атлық сөз болса, үшінши мысалдағы *түс* сөз шақабы бойынша фейил сөзден ибарат. Бул гәптерде *түс* деген сөздин қайсы мәниде қолланылып турғанлығы оның сол гәптердеги сөзлер менен мәнилик байланысынан ғана анық көринип тур.

Тил илиминде бундай формасы бойынша бир, ал мәниси бойынша хәр түрлі сөзлерди омонимлер деп атайды.

Тилимизде сөзлердин формасы бойынша бирдей болып қолланылатуғын жағдайлары оғада көп ушырасады. Солай да олардың барлығы омоним бола бермейди.

Биз гейпара сөзлердің бір-бирине жақын бір неше мәни-лерде қоллана алыуы уқыпшылығын көрдик. Оларды сол мәни жақынлығына қарай көп мәнилі сөзлер деп атадық. Ал омонимлер болса ондай мәнилік жақындыққа иіе емес. Солай да күнделікті практикамызда оларды бір-биринен айырыуда гей-пара қыйыншылықтарды гезлестіріп отырамыз. Сонлықтан да көпшілік тил илимпазлары омонимлерди көп мәнилі сөз-лерден айырыу мәселесине айрықша дыққат аударып киятыр. Мәселен, В. В. Виноградов¹, Л. А. Булаховский², А. А. Рефор-матский³, П. Я. Черных⁴, О. С. Ахманова⁵, Е. М. Галкина—Федорук⁶, К. Аханов⁷ хәм басқалар өзлериниң айырым мий-нетлеринде усы мәселени сөз етеди.

Булардың барлығы да көп мәнилі сөзлер менен омоним-лерди айырыудың тийкарғы критериясы сыпатында олар ара-сындағы семантикалық байланыстың болыуы хәм болмауын көрсетип өтеди.

Тийкарында да сөздин семантикасы хәр қандай көп мәнилі сөз бенен омонимди ажыратыудың тийкарғы гилти болып есапланады.

Усының менен бирге бул жерде бир формаға иіе болған сөзлердин көп мәнилі я омоним сөз екенлигин тексерип кө-риудің Е. М. Галкина—Федорук тәрәпинен усынылған жолын да айтып өтиуге туура келеди. Бул усыл еки түрлі болады. Биринши усыл бул бир түрде айтылатуғын сөзлерге сәйкес синонимлерди таңлаудан ибарат. Мәселен, усы усыл аркалы мына төмендеги контекстлерде ушырайтуғын от хәм жас де-ген сөзлерди тексерип көрейик:

1. *Бар, ана сыйыр менен атқа, қойға от орып сал* (А. Бе-кимбетов, „Дауыл“).

1, *Дойнағынан шыққан от,
Замбиректей атылды.*

(„Алпамыс“тан).

Қараңыз. ¹ В. В. Виноградов. Об омонимии и смежных явлениях, Вопросы языкознания, 1960, № 5.

² Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, часть II, учпедгиз, Москва, 1954.

³ А. А. Реформатский. Введение в языкознание, Учпедгиз, Мос-ква, 1956.

⁴ П. Я. Черных. Очерк русской исторической лексикологии, Учпедгиз, Москва, 1957.

⁵ О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. Учпед-гиз, Москва, 1957.

⁶ Е. М. Галкина—Федорук. Современный русский язык, лексика, изд. МГУ, 1954 г.

⁷ К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе, Қазақтың мәмлекетлік оқу педа-гогика баспасы, Алматы, 1962.

3. *Уақыт жас илимпазға тема тауып берди* (Ә. Тәжмуратов, „Еки гүррин“).

4. *Рәушанның жас денесине сууық тийди* (Ж. Аймурзаев, „Әмүдәрья бойында“).

Биринши мысалдағы *от* деген сөзге *шөп* деген сөз синоним бола алады, ал екінши тәптеги *от* сөзинин синоними— *жсалын*, *шөп* пенен *жсалын* деген сөздин арасында ҳеш кандай мәнилик байланыс жоқ. Демек, биринши ҳәм екінши мысалдағы *от* омоним сөзлер екен.

Екинши ҳәм үшінши мысаллардағы *жас* деген сөздин синонимлик қатарына *шынықпаған*, *қатпаған* деген сөзлер кире алады.

Мәнилик жактан бир синонимлик қатарға ийе болғанлықтан үшінши ҳәм төртинши мысаллардағы *жас* сөзин көп мәнилик хызметти атқарып тұр деп жуумақ шығарсақ болады.

Екинши усыл – сол сөзлердин морфологиялык жактан өзгериуиндеги айырмашылықты табыу аркалы иске асады. Мәселен, *жас* сөзи жылдың бир мәүсими мәнисинде *жасдан*, *жасдың*, *жасға* т. б. болып морфологиялык өзгериске түсиуи мүмкин. Ал *жас* ҳәрекет мәнисинде *жасдым*, *жасып*, *жасыу* қусаған формаларда қолланыла береді. Демек, бул сөзлер морфологиялык жактан ҳәр түрли болып өзгериске түсиу кәсийетине ийе екен. Олай болса, бул сөзлер омоним сөзлер болып табылады.

Сөзлердин морфологиялык жактан өзгериуиндеги айырмашылықты табыу аркалы аныклау усылы формасы, айтылуы бойынша бирдей, ал мәниси бойынша ҳәр түрли сөзлер контекстте ҳәр қыйлы сөз шакабынан болып келгенде ғана пайдалы усыл бола алады.

Бул усыллар ҳәзирги карақалпақ тилиндеги омонимлерди көп мәнили сөзлерден ажыратыуда да белгили әҳмийетке ийе. Солай да барлық жағдайда да олар арасындағы семантикалык мәни айырмашылығын аныклау аркалы омонимлерди таныу бул полисемия менен омонимияны бир-биринен ажыратыудың тийкары болып қала береді.

Ҳәзирги карақалпақ тилиндеги омонимлер тек ғана түбир морфемасынан, сондай-ақ түбир ҳәм қосымталар морфемасынан турыуына қарай әпиуайы ҳәм дәренди омонимлер болып екиге бөлинеді. Мәселен, *шаң*, *таң*, *бас*, *қыз*, *от* қусаған сөзлер тек ғана түбирлерден турып, әпиуайы омонимлерден саналса, *көрсетпе*, *баслама*, *тиркес*, *тартыс* қусаған сөзлер түбирден ҳәм аффикслерден жасалып, дәренди омонимлерди құрайды.

Омонимлер бир сөз шакабынан да, ҳәр түрли сөз шақпаларынан да болып келе береді. Мәселен, *оқ* деген сөз мылтықтың оғы мәнисинде де, арбаның оғы мәнисинде де қолланылады. Еки жағдайда да атлық. Ал *қуу* деген сөз қустың

бир түрі куў мәнисинде де, хәрекеттин атамасы мәнисинде де келип, биринде атлық болса, екиншисинде фейил болады. Олардың қайсы сөз шақабынан екенлигин билиу үшін биз оның контексттеги мәнисине итибар беруіміз керек.

Омоним сөзлердің усындай хәр түрлі сөз шақапларынан болып келиўине байланыслы лексикалық омонимлер, лексика-грамматикалық омонимлер хәм аралас омонимлер деп айырым группаларға ажыратамыз.

Лексикалық омонимлер бир сөз шақабына жатады, ал лексика-грамматикалық омонимлер хәр түрлі сөз шақапларына киреди. Мысаллар:

1. *Бахыт анық келсе, я түске енсе,
Бир жасым он жылға татыр көринди.*

(Бердақ „Көринди“).

2. *Болмаған соң таярлығы,
Жууап берсин буған қәйтпип,
Бирақ оған арт жағында,
„Досты“ Бахыт отырды айтып.*

(Ж. Дилмуратов, „Бул әдетің дослық емес“),

Бул жерде айтылуы бойынша бирдей *бахыт* хәм *Бахыт* сөзлери—лексикалық омонимлер, өйткени екеуи де бир сөз шақабынан (атлық) турады.

1. *Қара¹ сақаллының қызы екенлиги беп-белгили болып тур* (Л. Н. Толстой, „Кавказ тутқыны“)

2. *Ийттиң баласының батырлығына қара² деди ашынып* Яков Лукич (М. Шолохов, „Аўдарылған тың“)

Бул мысаллардағы *қара¹* хәм *қара³* сөзлери лексика-грамматикалық омонимлер болады. Биринши мысалдағы *қара* сөзи келбетлик, ал екинши мысалдағы *қара* сөзи—фейил сөзден ибарат.

Соның менен бирге гейпара омоним сөзлердің усы жоқарыдағы еки группаға да қатнасып келетуғын орынлары ушырасады. Мәселен, *сал* сөзи бир нәрсенің сабы деген мәниде де, мийуе ағашын мийуе ағашына *сал* деген мәниде де келе береді. Дәслепки мәнисинде тек ғана атлықтан болғанлықтан лексикалық омонимлерди қураса, фейил мәнисиндеги түри менен тағы да бир группаны пайда етип лексика-грамматикалық омонимлерге жағады.

Усы еки группаның екеуіне де қатнасы бар бундай омонимлерди аралас омонимлер деп қараймыз.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги омонимлер хәр түрли усыллар аркалы жасалады. Улыўма алғанда бул усыллар мыналардан ибарат:

Омонимлер гейпара көп мәнили сөзлердиң лексикалық мәнилериниң узақласыуы аркалы жасалады. Мәселен, бизиң тилимизде бир нәрсениң түри: билдиретуғын *көк* деген сөз бар. Бул сөз ертеректе де усы бир нәрсениң түрин көрсететуғын мәнини билдирип келген¹. Ол бизиң тилимизде аспан деген мәниде де, жаңа көгерип шығып киятырған өсимлик деген мәниде де, писпеген деген мәниде де колланылып жүр. Бул сөздин дәслеп көп мәнили сөз болыуы итимал. Булай деўге аспанның да, жаңа шығып киятырған өсимликтің де, писпеген нәрсениң де (қауын, ғарбыз, мийўе, егин т. б.) түриниң көк болыуы мүмкиншилик береді. Демек, усы сөзлердиң шығысында олар арасында қандай да бир улыўмалық белги болыуы керек. Буннан дәслеп көп мәнили болған сөздин жеке мәнилери узақласып омонимлерди пайда еткен деген жуўмақ шығарыўға болады. Сондай-ақ усы күнде хәр түрли мәнилерде колланылып жүрген *күн*, *ай* деген сөзлер де көп мәнили сөзлерден пайда болған, этимологиялық жақтан ортақ хәзирги омонимлерден есапланады.

Омонимлер хәр түрли фонетикалық қурылысқа ийе болған сөзлердиң дәуірлер даўамында өзгерип бирдей фонетикалық қурылысқа көшиўинен де пайда болады. Мәселен, *бас* сөзиниң адамның басы деген мәнисиндеги түри ески тюрк жазыу нускаларында *баш*, ал *бас* (давить) феийл мәнисинде ушырасады². Тарийхый дәуірлер даўамында формасы бойынша да, мәнисі бойынша да бир-биринен айырылатуғын, бир-бирине усамайтуғын усы сөзлер *бас* деген бир формаға ийе болыуы нәтийжесинде бизиң тилимизде омонимлик қатарды пайда етип отыр. Бул сөз атлық мәнисинде де, феийл мәнисинде де тек ғана *бас* түринде колланылады. Демек *бас* сөзи фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде пайда болған омонимнен ибарат.

Омоним сөзлердин тийкарғы жасалыуы усылларының бири морфологиялық усыл болып есапланады. Бул усыл аркалы омонимлер жасалғанда сөз түбирине аффикслер жалғанады. Мәселен, мына төмендеги мысалларды алып қарайық:

1. *Мына сөзди ыдтан шығарма ҳаслан,
Жаслық саған бериледи бир рет.*

(И. Юсупов. „Таскын болып ағып өт“).

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, Москва, 1951, стр. 178.

² С. Е. Малов. Памятники древнетюркский письменности, Москва, 1951, стр. 369.

2. *Жигерлеңип тағы молдан,
Шығарма жаз халқың ушын!*

(Ж. Дилмуратов, „Жаса, шайыр, узақ өмир“).

3. *Тарастың таныс жигитлери саз тыңлап отырған
жигитлердің тынышлығын бузбастан, тек ғана басын бир
ийзең, сәлемлесип қойды* (О. Бекбаулов, „Тарас Аралда“).

4. *Сиз ең әуели мынау жасы үлкен ағай менен танысып
қойың* (А. Бекимбетов, „Гүрес“).

Бұл мысаллардағы омоним сөзлери белгили аффикслердин қосылыуы арқалы жасалып отыр. Биринши мысалда *шығарма* деген сөз фейил мәнисинде, ал екиншисинде атлық мәнисинде қолланылып тур. Үшинши мысалдағы *таныс* деген сөз келбетлик, төртинши мысалда фейил мәнисинде қолланылған. Дәслепки еки мысалда омоним жасауға себепши болып турған аффикс—*ма*, ал кейинги екеуинде омоним жасап турған аффикс—*с*. Бұл жерде, әлбетте, бұл аффикслердин формалары бирдей болған менен, мәнилери бирдей емес. Мәселен, биринши мысалда—*ма* фейилдің болымсызлық мәни дәретиүши аффикси болса, екинши мысалда—*ма* аффикси атлық жасап тур т. б.

Көпшилик жағдайларда сөз түбирине гейпара аффикслердин қосылыуы арқалы екинши бир түбир сөз бенен бир формалық пайда болып омоним құралады.

1. *Қала бериңлер, жазып тур, Ақбөпеш* (А. Бекбаулов, „Тарас Аралда“).

2. *Бир әжайып сулыұ қала көрдим өзиңди* (М. Сейитниязов, „Умытпайман, венгер жери“).

Бұл жерде биринши мысалдағы *қала* деген сөз екинши мысалдағы *қала* деген атлық сөз бенен—*а* аффиксиниң жалғаныуы нәтийжесинде омонимлик қатарды пайда етип тур.

Омонимлер басқа тилден келип кирген гейпара сөзлердин тилимиздеги айырым сөзлерге формасы жағынан ұқсас келип, бирдей айтымыуы арқалы да жасалыуы мүмкин. Хәзирги каракалпақ тилинде усындай жол менен пайда болған омонимлер жиий ушырасады. Мәселен, *алмаз, волость, атлас, бар, кан, чай, май, кий, соя, печь* қусаған сөзлер бизин тилимизге сырттан келип қосылған сөзлерден ибарат. Олар күнделикли турмысымызда *алмас, болыс, атлас, бар, кән шай, май, кий, соя, пеш* болып айтылып жүр. Булар усылай айтылатуғын, бирақ мәнилери басқаша түпкиликли сөзлерменен сәйкес келип омонимлерди пайда етип отыр.

Хәзирги каракалпақ тилиндеги омонимлердин тийкарғы жасалыуы усыллары усылардан ибарат.

Соның менен бирге тилимизде бірдей айтылса да, хәр қыйлы болып жазылатуғын, сондай-ақ бір түрлі болып жазылған менен, айтылыуында айырмашылыққа ийе сөзлер де ушырасады. Мәселен, *азшылық, жаза алады* деген сөзлер ұсылай жазылған менен *ашшылық, жазалады* болып айтылады. Ал *алма* (атлық), *алма* (фейил), *терме* (атлық), *терме* (фейил) сөзлери пәттің орнына қарай атлық болып келгенде *алма, терме, фейил* болып келгенде *алма, терме* болып өзгеше еситиледи.

Бундай айтылыуы бир, жасалыуы хәр қыйлы болған сөзлерди омофонлар деп атаймыз да, ал жазылыуы бірдей болғаны менен пәттің орнына байланыслы бир-биринен өзгеше айтылатуғын сөзлерди омографлар деп атаймыз.

Омофонлар да, омографлар да тилдеги омонимиялық қубылыстардан есапланады.

Синонимлер.

Айтайын я жазайын деген пикирди мүмкин болғанша анық хәм сулыу етип, тынлаушы менен оқыушыны қанаатландыргандай дәрежеде жеткеріу адамның сөйлеу хәм жазыу процессіндеги алдына қойған мақсети. Сонлықтан да биз барлық уақытта усы нәрсеге ерксіз түрде кеуіл аударамыз, өз лексикамыздан толық хәм ықшамлы түрде пайдаланыуға тырысамыз. Өз пикиримизди екінши биреуге анық, көркем хәм өткір етип жеткеріуде синонимлер айрықша әҳмийетке ийе.

Синоним гректің *Супонимос*—бир атамалы деген сөзинен келип шыққан. Синонимлер айтылыуы бойыпша хәр түрлі, бирак мәнилери жағынан бир-бирине усас, жакын сөзлерден ибарат.

*Атласы аман өлимнен,
Хабары бар мол жүримнен.*

(Бердақ, „Ақмақ патша“).

*Әжел жетип өлсем бул күнде өзим,
Кейнимде қаларлар бул тәрип сөзим.*

(Бердақ, „Халық ушын“).

Бул мысаллардағы *өлим, әжел* деген еки сөздің айтылыуы хәр түрлі, олардын хәр қайсысы хәр қыйлы сеслик составқа ийе, солай да мәнилери дерлик бірдей. Усы еки сөздің қайсысын айтсаңда, бир мәнини түсинесең, деген менен хәр сөздің бойына синген бир айрықшалық сезилип турады. Сөз мәнисіндеги бундай жағдай адамлардың турмыс практикасында

өз-ара пикир алысуыда синонимлерди таңлап, оннан пухталык пенен пайдаланыуына мүмкиншилик береді.

Адам баласының дүньяны таныу, дүньядағы кубылыстарды, оның гейпара таныс емес тәрептерін үйрениудің, анықлаудың кем-кем рауажланып барыуына байланысты тилимизде, тилидің лексикасында соған сәйкес мәнилес сөзлердің де топары кем-кем кенейіп, көбейіп отырады. Мәселен: *Жолбарыс өзі сондай күшли хайуан болса да, қумырқаға күши жетпегені хайран қаларлық* (Ә. Шамуратов, „Менің жолбарыстар менен жолығысуларым“). Усы гәптегі жолбарысты сыпатлайтуғын *күшли* деген сөздің өзін-ақ алып қарайық. Тилимизде бұл сөз бенен мәнилес *мықлы, қарыулы, ғайратлы, қууатлы, айбатлы* қусаған сөзлер бар. Усы сөзлердің қайсы да жолбарыстағы күшти, оның қарыулылығын көрсете алады, олардың барлығы да адамлардың турмыс процесіндегі байқаулар нәтижесінде пайда болған мәнилес сөзлерден, яғни синонимлерден есапланады.

Синонимлерді кәлеген жерде бирін-бири аұмастырып, биринің орнына бири қолланылып кете беретуғын сөзлер деп қарауға болмайды. Олар бир-бири менен тек мәнилеслиги, яғни бир мәнилиги менен ғана бирлеседи, ал енди сол ортақ улыума мәни олардың хәр қайсысында хәр қандай өзгешелікке (мәнис отеногине) ийе болып келеді. Мәселен, *келбеті, пишиши, тұлғасы, түр-түси, сыны, қәдди, сыйқы, келсиги* деген сөзлер бир-бири менен мәнилеслиги бойынша бирлесип тур. Олардың улыума мәнисі ортақ, солай да бирінде бар мәни айрықшалығы екиншисинен табылмайтуғыны жүдә анық сезиледи. Мына мысалларды қаран:

1. *Өйткени үшеуінің де бет-аузы, түр-түси, борлан жердің топырағындай шаңғытып қуарған еді, көзлерінің қабағы қатып, сын-сыйқы өзгерген* (Ж. Аймурзаев, „Әмүдәрья бойында“).

2. *Қаршығадай қәддин дүзеп,
Хош мұлайым, илме әдеп,
Өңірінде тиллайы сәдеп,
Алтын, гүмиш безелмишдур.*

(А. Муұсаев, „Бир гөззал“).

Бұл жердегі *түр-түси, сын-сыйқы, қәдди* деген синонимлер қанша мәнилес болса да, бир-биринен мәнис айрықшалығының болуы себепли еки планды қолланылып, оқыушы да еки түрлі сезимди пайда етип тур: *түр-түси, сын-сыйқы* синонимлери арқалы реңжіу мәнисі, ал *қәдди* деген сөз арқалы көтермелеу мәнисі уғынылады.

Тилимизде мәнилес, бир-бирине жақын сөзлер өз-ара айырым-айырым топарларды қурайды. Мысалы:

1. *Шаққан, тез, жылдам, дәрриў* т. б.
2. *Жүзи, шырайы, реңки, бети*, т. б.
3. *Мазалы, шийрин, татлы* т. б.
4. *Алыс, узақ, қайрым, житирим, жырақ, қыя* т. б.

Синоним сөзлериниң бундай мәнилес топарларын синонимлик қатарлар деп атаймыз. Синонимлик қатарларға мәнилес еки сөзден алып бир неше сөзлерге шекем кириўи мүмкин.

Синонимлик қатарға киретуғын ҳәр бир сөздиң өзиниң қолланылыў өриси болады. Бул өрис жоқарыда көрсетилгендей-ақ онын жеке мәни айрықшалығы (отгеноги) менен тығыз байланысты. Усы мәнис айрықшалығына ийе болатуғын синоним сөзлери тийисли орында дурыс қолланылса, сәйлеўшиниң сөзи жүдә уғынарлы, жағымлы хәм дәл болып келеди. Синонимлерди усындай тийисли жеринде дурыс қолланыў үлгилерин қарақалпақ әдебияты классиклеринин шығармаларында жиий ушыратыўға болады. Мәселен, уллы классик шайыр Бердақтың „Халық ушын“ деген қосығында:

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,

Елатың силтесе қайрымға кетсең— деген қатарларды көремиз.

Бул жерде Бердақ *муратқа* деген сөздиң орнына *мақсетке, хызметлер* деген сөздиң орнына *ийнетлер, елатың* деген *халқың, қайырымға* дегенниң орнына *алысқа, узаққа* деген сөзлерди де пайдаланыўи мүмкин еди. Бирақ бул сөзлердиң шайыр қолланған синонимлик сынарлары усы еки қатарға топланған терең пикирди оқыўшынын жүрегине дәл жеткеріўге тиккелей себепши болып отыр. Бердақ бул қатарлардағы синонимлерден жүдә шебер пайдаланған.

Енди биз тилимизде синонимлер қалай пайда болды, олардын пайда болыўындағы хәм раўажланыўындағы дереклер не деген нәрсеге кеўил аударайық.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги синонимлер түрли усыллар аркалы, ҳәр қандай дереклерден пайда болып отыр. Олар мыналардан ибарат:

1. Көпшилик синонимлер тилимиздеги тийкарғы сөз жасалыў усыллары аркалы сөзлердиң мәнисиниң бирлесіўи, ортақласыўи нәтийжесинде жасалған. Мысалы: *падашы, шопан; сулуў, шырайлы; ашыў, қажар; сымбат, пишин, келбет; қартайған—жасы жеткен; қулақ салыў—тыңлау* т. б.

Бул мысалда келтирилген сөзлер бир-бири менен өз-ара мәнилерииниң бирлесіўи, жақынласыўи нәтийжесинде синонимлерди пайда еткен. Булардың ишинде хәзирги қарақалпақ тилиндеги тийкарғы сөз жасаў усылларының барлық түрлерин де көриўге болады.

Тилимиздеги синоним сөзлердиң көбиси усы жол менен жасалған. Сонлықтан да бул усыл қарақалпақ тили синони-

миясының жасалыуындағы тийкарғы өнімлі усылдан есап-нады

2. Синонимлер әдебий тилдің лексикасындағы гейпара сөзлердің диалектлік шығыстағы сөзлер менен бир синонимлик қатарға кириуі арқалы да пайда болады. Мысалы: *сексеул, сазақ; шырпы, күкирт; гүлли, биротала, пүткиллей* т. б.

Синонимияның бул жасалыу дереги қарақалпақ тилинде актив характерге ийе емес. Тилимизде бундай синоним сөзлердің саны шекленген.

3. Синонимлердің үшінши жолы басқа тиллерден сөзлердің ауысыуы арқалы болады. Тилимизде шығысы жағынан қарақалпақ халқының түпкиликли сөзи емес, ал басқа тиллерден келип кирип, сол мәнилердеги түпкиликли сөзлер менен бир синонимлик қатарды қурайтуғын сөзлер жийи ушырасады. Мәселен, *пешана, қауаз, заман, бөлент* деген сөзлер тәжик тилинен келип кирген сөзлер. Олар *маңлай, дауыс, дәуир, бийик* қусаған сөзлер менен мәнилес синонимлердің сәйкес қатарларынан орын алған.

Сондай-ақ *әлем, әдил, дәулет, қәдир* қусаған сөзлер араб тилинең ауыскан. Олар бизиң тилимизде *дунья, хақ, бахыт, баха* усаған сөзлер менен синонимлик топарды (*әлем, дунья; әдил, хақ; дәулет, бахыт; қәдир, баха*) қурайды.

Соңғы дәуирде рус тилиннн тәсири арқалы да тилимиздің синонимлик сөзлери әдеуир көбейди. Мысалы: *актив—жийи, председатель—баслық, приказ—буйрық, метод—усыл, перо—уш* т. б. Бундағы синонимлик сыңарлардың бириншилери қарақалпақ тилиннн сөзлик составына екннши сыңарларының мәнисинде рус тили арқалы кирген сөзлерден ибарат.

Солай етип, синонимлер улыума алғанда усы жоқарыда атап көрсетилген жоллар менен пайда болады.

Қарақалпақ тилинде синоним сөзлер оғада көп ушырасады. Бул нәрсе өз гезегинде қарақалпақ әдебий тилиннн лексикалық жақтан әдеуир бай екенлигин көрсетеди.

Сонын менен қатар тилимизде эфемизмлерден пайда болған синонимлерди де ушыратыуға болады. Мысалы: *ашыулануы—ауыз томпайтуы, уятсыз—қара бет, отыр—омал, ауқатлануы—жутым жутуы* т. б. Синонимлердің әдеуир бөлегин идиомалық сөз бирикпелеринен жасалған синонимлер қурайды. Идиомалық сөз бирикпелеринен жасалған синонимлердің мәни айрықшалығы (оттеноги) оғада өткнр сезиледи. Мәселен, *ашыуланды, түнерди* деген сөзлер менен *қабағы үйилди, қабағы қарыс жабылды; таласты* деген сөз бенен *қызыл қанат болды; айтпа* деген сөз бенен *аузыңа бек бол* деген идиомалық сөз бирикпелери синонимлер бола алады. Бул идиомалық синонимлердің эмоциялық мәниси жоқарыда келтирилген сыңарларының мәнисине қарағанда оғада өткнр екенлиги билинип тур. Сонлықтан да көркем әдебиятта идиомалық синонимлер айрықша орын ийелейди, сол арқалы жа-

зүйүшү айтайын деген сөзүнүн образдылыгына ерисип отырады. Мысалы:

1. *Не де болса сеспестен қатырайын, қәне тоқтап тур* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

2. *Мени көрсе қабағын үйеди, сонда да оқыудан қалмайман* (Т. Қайыпбергенов, „Мұғаллимге рахмет“).

Синоним сөзлер өзлерінің мәніс айрықшалығына, қолданылу өрсіне қарай түрлі-түрлі болуы мүмкін.

Тилимизде қолданылып қиятырған белгили бир сөздин орнына айырым контекстлерде екінші сөз сол мәніде аумастырылып та қолданылады. Мысалы: *Ашыулы түрде орнынан ушын турған Мәтимурат бий:—Қаял, құманды отқа бас,—деди* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

Бул мысалдағы *бас* деген сөз *қой* деген сөздин орнына аумастырылып қолданылған. Бундай синонимлерди контекстлик синонимлер деймиз. Контекстлик синонимлер сол контекст ушын ғана сыйымлы болады. Көркем шығармада контекстлик синонимлер, көбинесе, персонаждың тилин айрықша кәрсетиу ушын қолданылады.

Белгили бир темаға байланыслы айырым сөзлер бир-бири менен өз-ара мәнилик байланысқа түсип жақыласады. Мәселен, биз екінші биринде *қәне жүрейик, қәне қозғалайық, қәне аяқ басайық, қәне қыбырлайық* деймиз. Бундағы *қозғалайық, аяқ басайық, қыбырлайық* деген сөзлердин барлығы да *жүрейик* деген сөз бенен мәнилес. Олар ұлыуа бир темаға—хәрекетке байланыслы синонимлер. Бундай синонимлерди тематикалық синонимлер деймиз.

Синонимлердин үшінші түри ҳақыйқат синонимлер болады. Олар бири екіншісиниң синоними болып келе береді. Мысалы, *удайы, бәрхә; қууат, күш; намыс, ар; жау, душпан; алыс, узақ, қашық* т. б. Буннан, әлбетте, бири екіншісин қалай болса солай аумастырып кете береді деген жууақ шығармау керек. Синонимлик бир қатарға кирген көпшилик сөзлер бириниң орнына бири қолданыла алған менен, олардың гейпаралары стильлик жактан шекленген болады. Мәселен, *шырайлы, сулуу, көркем* деген сөзлер бир синонимлик қатарда тұрса да *шырайлы қыз, сулуу қыз* деп айтуға болған менен, *көркем қыз* деп айтпаймыз.

Синонимлик қатарға кирген сөзлердин биреуи басқаларына қарағанда тийкарғы сөз есапланады. Мәселен, *аты, лақабы, даңқы* деген синонимлик қатардағы сөзлердин тийкарғысы *аты* деген сөз, ал қалғанлары тийкарғы сөз бенен салыстырып қарағанда өзіне мәни айрықшалығын топлаган синонимлерден ибагат. Сондай-ақ *мазалы, шийрин, татлы* деген синонимлик қатарда тийкарғы сөз *мазалы* ал, *шийрин татлы* деген сөзлер *мазалы* деген сөз бенен мәнилес, қосымша мәни оғтеногине ийе синонимлер. Синонимлик қатардағы бундай тийкарғы сөзди доминанта деп атайды. Мәнилес сөзлерде доми-

нантаны анықлау сол қатарға кирген басқа сөзлердің мәнісін толық түсінуге мүмкиншілік береді.

Синонимлер түрлі сөз шақаптарынан болады. Қазіргі қарақалпақ тилиндеги синоним сөзлери тийкарынан атлықлардан, келбетликлерден, фейиллерден, рәуишлерден, алмасықлардан жасалған. Мысалы: *есик-қапы, орын-мәкан, мурат-мақсет* атлық сөзлерден, *үлкен-нәхән-гидиман-тайнапыр; қызықлы-тамаша* келбетлик сөзлерден, *иркилий-еглениу-тоқтау, уғы-түсиниу* фейиллерден, *жылдам-тез-шаққан, мудам-бәр-хә* рәуиш сөзлерден, *гүллән—барлық-пүткил* алмасық сөзлерден жасалған. Синонимлик қатарлар белгилі бір сөз шақабының ишинде ғана пайда болады. Мәселен, атлықтан болған бір синонимлик қатарға екінші сөз шақабынан синонимлердің кириуі, ямаса екінші бір сөз шақабынан туратуғын синонимлик қатарға атлықтан жасалған синонимнің кириуі мүмкин емес.

Синонимлердің бул кәсийетин олардың мәнилеслиги арасындағы байланыстан тууған кәсийет деп түсінуге болады, өйткени қандай да болмасын бір сөз тиккелей предметти аңлатып турған болса, оның сол предметтин белгисин көрсетуғын сөз бенен бір мәнилеслиги ҳаққында сөздин де болыуы мүмкин емес.

Синоним сөзлери составына қарай еки түрлі болады: дара синонимлер хәм қосарлы синонимлер.

Дара синонимлер жеке сөзлерден турады. Мысалы: 1. *Күн батыу менен бирге түси сурланып, аспанның реңки бузыла баслады* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“). Бул мысалдағы *түси* хәм *реңки* деген сөзлер дара синонимлерден ибарат.

Қосарлы синонимлер еки хәм оннан да көп сөзлерден турады. Мысалы:

1. *Қанша еңбек етсең, сонша аларсаң,
Жумсаған күшиңе, исиңе пайлы.*

(Б. Қайыпназаров, „Мениң бағым“).

2. *Мийнет етсең емерсең* (Нақыл).

Бул мысаллардағы *еңбек етсең, мийнет етсең* деген синонимлер, сондай-ақ күнделикли тұрмысымызда *тез* деген сөздин мәнісінде қолланылып жүрген *көзди ашып жумғанша, хә демей* дегенге усаған синонимлер қосарлы синонимлер деп аталады.

Синонимлер тилдің байлығын көрсететуғын сөзлик составтағы тийкаргы сөз қатламларының бири болып табылады. Сонлықтан синонимлерди үйрениу лексиканың әҳмийетли мәселелеринен ибарат.

Антонимлер.

Тилимизде мәниси жағынан бир-бирине қарама-қарсы келетұғын сөзлер де ушырасады. Мысалы: *узын-келте, арық-семиз, узақлау-жақынлау, қуурақ-ығал, батыр-қорқақ; бийик-пәс, жоқары-төмен, дос-душпан* т. б.

Бундай семантикалық жақтан қарсылас мәнилі сөзлерди тил билиминде **антонимлер** деп атайды. Антоним гректің *anti* „қарсы“, *опута*—*ат, атама*“ деген сөзлеринен келип шыққан. Биің тилимизде қарсылас мәнилі сөзлер деген түсиникти билдиреди.

Антонимлер де омоним, синоним сөзлери усап тилдің лексикасында сөзлердің белгили бир группасын курап турады. Соны менен бирге омоним хәм синонимлерден түп-тамырынан басқаша. Егер омоним сөзлери формасы жағынан бирдей, бир-рак мәниси хәр кийлы (*жас жигит, жас шықты*), синонимлер айтылыуы бойынша хәр түрли мәнилери бирдей, бир-бирине жақын сөзлер болса (*сулыу, гөззал, шырайлы*), ал антонимлер формасы хәм мәниси бойынша тек хәр түрли болып ғана калмастан, бир-бирине биротала қарсы келетуғын сөзлерден ибарат. Мысалы:

1. *Жақсыдан үйрен,*
Жаманнан жиірен (Нақыл).
2. *Бул жолда парық емес көп пенен азың,*
Ески досларыңдай қуарсаң бәзим.

(И. Юсупов, „Аббаз шайырға Украйнадан хат“).

3. *Жаным балам, мен енди қартайдым, бир аяғым жерде бир аяғым гәрде, өлер алдынан жақсы көрген баламды—сени көргім келеди* (Л. Н. Толстой, „Кавказ тутқыны“).

Бул мысаллардағы бир-бирине мәниси жағынан қарама-қарсы келетуғын сөзлер мыналар: *жақсыдан—жаманнан, үйрен—жиірен, көп—аз, жерде—гәрде*.

Антонимлерди анықлауда биз олардың мәнилери арасындағы қатнастың характерине қарауымыз керек. Көпшилик жағдайларда усы мәнилер арасындағы қатнасқа қарай *айтар—айтпас, дәмли—дәмсиз* кусаған әпиуайы түрдеги сөзлердің қарсы мәниге өзгериуин антонимиялық кубылыс деп анықлаулар ушырасады. Әлбетте, антонимлерди биз сөзлердің бундай әпиуайы түрдеги болымсыз мәни туудырыушы аффикслер менен өзгериу жағдайынан емес, ал хәр қыйлы түбирге ийе болған сөзлердің өзіндеги қарама-қарсы мәниден излеуимиз керек. Мәселен, *ақыллы—ақылсыз* деген сөзлердің түбири *ақыл*, ал усы түбирге *-лы-сыз* аффикслериниң қосылуы арқалы биринде предметтің бир белгисиниң барлығы, ал екіншисинде сол белгиниң жоқлығы түсинилип тур. Буның бәри де тек ғана

аффикслерге байланысly болған мәнилик өзгеристен ибарат. Ал енди *ақыллы—ақмақ* десек, онда хәр түрли түбирлерге ийе болған сөзлердиң өзиниң қарама-қарсы мәниде екенлигин көремиз.

Биз усындай хәр түрли түбирлерге ийе болған қарама-қарсы мәнили сөзлерди ғана лексикалық антонимлер деп таныуымыз керек.

Антонимлер хәр түрли сөз шақапларынан, мәселен, атлықлардан, келбетликлерден, рәуишлерден, фейиллерден т. б. болып келеди. Мысалы: *түн-күн, дос-душпан, жақсылық-жаманлық, бас-аяқ* атлықлардан, *ақ-қара, арзан-қымбат, жууан-жиңишке, қатты-бос, үлкен-киши* келбетликлерден, *жоқары-төмен, алға-артқа, әсте-тез* рәуишлерден, *сууытыу-жылытыу, босатыу-қатайтыу, ашыу-жабыу* фейиллерден пайда болған антонимлерден ибарат.

Хәзирги қарақалпақ тилинде мәниси жағынан бир-бирине қарама-қарсы келетуғын сөзлердиң бир неше түрлерин көриуге болады. Олар көбинесе мынадай мәнилерде антонимиялық жубайларды қурайды:

1. Предметтин сапасын билдиретуғын сөзлер арқалы: *ашишы-душшы, жақсы-жаман, қатты-бос, нық-көмпис, ырас-етирик, әзиз-мықлы* т. б.

Көпшилик жағдайларда предметтин сапасын билдиретуғын усындай антонимлер затлық-белгилик мәниде де қолданылады. Мысалы:

- 1) *Жақсы сөзинен беллиди,
Жаманларды шын сүймеймен.*

(Өтеш „Сүймеймен“).

- 2) *Ашишы менен душшыны татқан билер*

(Накыл)

- 3) *Маңлайынан ағызып тер,
Жақсы, жаманды сынап көр.*

(Бердак „Балам“).

2. Предметтин я кубылыстың түрин-түсин, үлкен-кишилигин билдиретуғын сөзлер арқалы:

- 1) *Ақ, қара қанлар бәри де,
Өзимниң қаным, өз жаным.*

(И. Юсупов, „Шыбығы сынса шынарды“)

- 2) *Мәнзил, узақ, өмир қысқа*

(Сәмед Вургуннан).

3) *Мендей, сорлы дәрти көп, бахты аз,
Шайырдың биразын көз бенен көрдим*

(Әжинияз, „Көрдик“).

4) *Құрттай тайға диңдәй молла*

(Накыл).

3. Ұақытқа, мезгилге, мәусимге байланысly сөзлер арқалы да антонимлик жубайлар жасалады. Мысалы: *күн-түн, ерте-кеш, жаз-қыс, азанда-кеште, хәзир-бурын* т. б.

Мезгилди, мәусимди аңлағыушы сөзлер көркем шығармаларда кенейген мәнисинде де антонимлер болып келе береді: Мысалы:

1) *Жигитлери гезер қыс билен-язы,
Астында әреби ат, әлгинде бәзи*

(Әжинияз, „Бардур“).

2) *Өйткени еле көп жерди,
Қыс қаплап тур, жаз емес*

(И. Юсупов, „Шыбығы сынса шынардың“).

3) *Бәрхәма қыс болды, келместен бир жаз*

(Әжинияз, „Көрдик“).

Бул жерде биринши мысалдағы *қыс, язы* деген сөзлер өзлериниң тийкарғы мәнилеринде, яғний мәүсимди билдиретуғын мәниде қолланылып, өз-ара антонимлик жубайларды пайда етип турған бөлса, екінши хәм үшінши мысалларда *қыс* хәм *жаз* деген сөзлер ондай мәнидеги антонимлик жубай емес. Бунда *қыс* хәм *жаз* деген сөзлерди қолланыу арқалы езиу-шилик хәм азатлық хәққында гәп етилип отыр.

Демек, бул жерде ауысқан мәнисиндеги *қыс* хәм *жаз* сөзлериниң антонимлик жубайы пайда болып отыр деген сөз.

4. Турмыста адамлар арасындағы қатнасықтың характерине, олардың турмыс жағдайына байланысly пайда болған сөзлер арқалы: *дос-душпан, дос-қас, мүсәпир-жауыз, жарлы-бай, аш-тоқ*. т. б.

1) *Достың болар өлгениңше мәдети,
Душпанның зардабын көз бенен көрдим.*

(Әжинияз, „Көрдик“).

2) *Биреулер аш болды, биреу тоқ болды,
Усылардың бәрі ойсыздан болар*

(Өтеш, „Болар“).

5. Предметтің я кубылыстың белгилі бір тәрепін көрсетуің сөздер арқалы: *басы-аяғы, басы-соңы, иши-сырты, оңы-терси, оң-сол* т. б.

1) *Қыйсық Порқан атау сени жау алды,
Басы қутлы, соңы қашқын Бозатау*

(Әжинияз, „Бозатау“).

2) *Сездирместен жақынлады,
Сол қолында нағаны бар,
Оң қолында екі жүзлі,
Жарқылдаған алмас қанжар*

(С. Бекназаров, „Таня“)

3) *Иши пүтин сырты, түтин* (Мақал).

4) *Ол пақыр да алдына тартса, артына жетпей, өз күннің зорға көріп кетті* (Н. Дәукараев, „Бахытлы мийнет“).

Б. Хәрекетті аңлататуың сөздер арқалы да антонимлік жубайлар жасалады. Мысалы:

1) *Қоңыратқа айланып келді қағазы,
Душпан жылап, дослар күле баслады*

(А. Муусаев, „Бола баслады“).

2) *Кел демек бар, кет демек жоқ* (Нақыл).

Гейпара хәрекетті аңлататуың сөздердің предметтің белгисін билдиретуың сөздер менен антонимлік қатарды құрауың жағдайлары да тилимизде ушырасып қалады. Мысалы:

*Ортасында жатыр көсем,
Ленин тири, өлді десем*

(А. Дабылов, „Көріп келдим“).

Бұл мысалдағы *тири* деген сөз белгині, ал *өлді* деген сөз хәрекетті аңлатып тұр. Бұл арқалы шайыр айтайын деген ойын хәқыйқат өткірлік пенен оқыушысына жеткеріп отыр. Көркем әдебиаттың бұл нәрсе көбинесе жазыушының шеберлігі сыпатында көзге түседі.

Бұл жағдайды тек гейпара хәрекетті аңлататуың сөздер

менен предметтің белгисін билдиретуғын сөзлер арасында ғана емес, ал басқа мәнидегі сөзлер арасында да ушыратуы мүмкін. Мысалы:

*Ийшан болған талай саяқ,
Иши қара, сырты бояқ*

(А. Дабылов, „Екеу болмады тийині“).

Мысалымыздағы *қара, бояқ* деген сөзлерди антоним сөзлери деп қарауға болады. Бундай антонимлер белгили бир контекст ишинде ғана түсиниледи.

7. Антонимлик жубайлар предметтің я қубылыстың муғдарын аңлататуғын *көп-аз, орта-толы, жуп-тақ, егиз-жалқы, егиз-тақ* қусаған, сондай-ақ *бар-жоқ* сөзлеринен де жасалады.

1) *Жоқ едим, бар болдым, камалға келдим,
Әреби атлар минип дәуранлар сүрдім*

(Әжинияз, „Бозатау“).

2) *Бәршеси еки аббазы,
Қайғы болмас көби, азы*

(Өтеш, „Шерменде“).

3) *Туғып тур халқым құрсақтан,
Биреуи егиз, биреуи тақтан*

(Аббаз, „Парахатшылық вахтасында“).

Бул сөзлер предметлик мәниде қолланып та антонимлик қатарды қурауы мүмкін. Мысалы:

Бар менен жоқлықты көрген жигитсең

(А. Муұсаев, „Оразбай“).

8. Предметтин я қубылыстың тутқан жағдайын, орнын, бағытын көрсететуғын сөзлерден: *жоқары-төмен, бәлент-пәс, алға-артқа, баспа-шүйелме* т. б.

Жеке-жеке қолланылатуғын антоним сөзлери гейде жуп сөзлер түринде де ушырасады. Бундай жағдайда әлбетте жуп сөздің компонентлери жыйналып бир мәни аңлатып турады. Солай да сол жеке компонентлер арасындағы қарама-қарсы мәни сезилип турады. Мысалы:

1) *Таяр турған ғарры-жасы,
Бирлескен ел бизиң Ұатан*

(С. Нурымбетов, „Бизин Ұатан“).

2) *Ақшамы-күндіз барлық тил,
Сайрап тұрған санасы бар*

(А. Дабылов, „Парахатшылық вахтасында“).

Жеке түбірлері дара тұрғанда қарсылас мәни бере алмайтуғын сөзлерге белгилі аффикслердің қосылуы арқалы гейпара контексттерде антонимлер жасалады: *Ким атлы, ешек-ли, арбалы, пияда қарып-шаршап шарбақларға, кими танысларына кетип атыр* (Ә. Шамуратов „Ески мектепте“).

Бұл мысалдағы *ат. ешек* деген сөздер тыйқарғы түбір халында бір-бири менен қарсылас мәниде емес, ал олар - *лы-ли* аффикслерінің қосылуы арқалы ұсы мысалда антонимлер болып тұр: *атлы-ешекли, арбалы-пияда*.

Антонимлер сөздердің тек әйтеуір ғана мәнісі жағына қарсы келіушілігі болып қалмастан, соның менен бірге тилдің стилистикалық айрықшалығының, өткірлік тәсірлігінің бір тәрәпі де болып есапланады. Сонлықтан да олар айтылайын деген ой-пикирдің ықшамлы түсинилиуін тәмийін етиуге себепші болатуғын тәсіл ретінде нақыл-мақалларда сондай-ақ поэтикалық баянлауларда жүдә жиі колланылады.

Көркем әдебиятта антонимлер антитеза үшін пайдаланылады. Мысалы:

Мәнзил ұзақ, өмір қысқа (Бургуннан).
Мендей сорлы дәртлі көп, бахты аз

(Әжинияз, „Көрдик“).

*Бедеуге жууырыс, бұуданға жүрис,
Ябыға хәм жорғаға қуйрық жал керек*

(Әжинияз, „Керек“).

Бұл мысаллардағы *ұзақ-қысқа, көп-аз, жууырыс-жүрис* деген антонимлер логикалық жақтан мәнісі бір-бирине қарама-қарсы болған түсиниклерді салыстыруы үшін пайдаланылып, антитезаны пайда етип отыр.

Антонимлерді антитеза үшін пайдаланыу жағдайларын қарақалпақ классиклерінің шығармаларында, сондай-ақ қарақалпақ совет поэзиясы уәкилдерінің шығармаларында да жиі ушыратыуға болады.

Хәзиргі заман қарақалпақ әдебий тили лексикасында антонимлерді үйрениу бұл лексиканың басқа мәселелерін үйрениу үшін да үлкен әҳмийетке ийе. Өйткени, мәселен, сөзлердің қарама-қарсы мәнілерін анықлау арқалы тилдегі полисемиялық қубылыстарды, омонимиялық хәм синонимиялық қубылыстарды аңсат белгилеуіміз мүмкін. Мысалға *кеулим жаз* деген сөз дизбегін алып қарайық. Бұндағы *жаз* деген

сөздің хәрекет мәнісінде емес, ал предметлік мәніде қолланылып тұрғанын билиу үшін біз оның антонимлик сыңарынан пайдаланыуымызға болады.

Метафора

Метафора¹ дегеніміз белгили бир заттың ямаса қубылыстың атамасының тилде екінши бир зат я қубылыс пенен өз ара түри, формасы, хәрекеті т. б. бойынша уксаслық белгилерине қарай сол зат пенен қубылысты атаудағы ауысыуы болып есапланады. Мәселен, *бет*, *бас* деген сөзден биз денениң белгили бир бөлеклерин түсинеміз:

1. *Мен туура қараған уақытта, ол дәрхәл бетин басқа жаққа бурып жиберди* (Т. Жумамуратов, „Мұхаббат сыры“).

2. *Шақылдаған таяқ биреуинен соң биреуиниң басына тийип, аударып таслай берди* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

Ал енди усы денениң белгили бир бөлеклерин аңлататуғын *бет* хәм *бас* деген атамалар олардың орналасыуындағы уксаслыққа қарай отырып екінши бир затты атауда да аумасып қолланыла алады:

1. *Уясынан шыққан күн қумлықтың үстинен нан жапқан тандырдың хәуириндей қып-қызыл болып, тарамысланған шашыранды нурын жер бетине таратты* (Ө. Хожаниязов, „Дәслепки бәхәр“).

2. *Биз жигирмалаған қызыл әскер елдің шети, жаудың бетинде жатырмыз* (М. Дәрибаев „Мынлардың бири“).

3. *Қазықларда күйе жеген құраш, ләтте түйиншиклер, жүуериниң басы, дорба сыяқлы нәрселер илиули турады* (И. Юсупов, „Сейдан ғаррының геуиши“).

4. *Сөз колхоз басқармасы хаққында екенін аңғарған ғарры тағы да „ҳимм“ деди де, буннан кейин артық-кем сөздің басына бармады* (К. Султанов, „Пахтакештиң баласы“).

Бул мысалларда адам денесине байланысly *бет*, *бас* деген атамалар соған сәйкес жақынлықлар, уксаслықлар тийкарында баска затларды атауда да пайдаланылған (*жер бетине, жаудың бетинде, жүуериниң басы, сөздің басы*).

Сөз мәнилериниң байыуында метафоралық усыл оғада үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан да метафоралар тилимизде жийи ушырасып хәм актив колланылып отырады.

Метафоралық усыл арқалы зат хәм қубылыс хаққындағы

¹ Метафора—грек тилиндеги *metaphora*—ауысыу деген сөзинен келип шыққан.

атамалар—екінші бир зат амаса кубылысты атауда пайдаланылганда олардың бул аўысқан мәнилери улыўма халық тәрепинен сол сөзлердин тийкаргы мәнилериндей болып түсиниледи. Мәселен, *адамның бауыры—таудың бауыры, қустың қанаты—жайдың қанаты, өткір пышақ—өткір көзқарас, жиптиң түйини—истиң түйини, қустың тумсығы—кемениң тумсығы, суудың қайнауы—мийнеттиң қайнауы* т.б. Күнделикли турмыста усы сөз дизбеклериниң бириншиси де теңдей ҳәммеге түсиникли, өйткени олар көпшилик тәрепинен қабыл етилип, теңдей қолланыла берушилик кәсийетин бойына сиңирип кеткен сөз дизбеклери болып табылады. Халық олардың қайсысын болса да керекли жеринде иркилмей қоллана береді.

Тилде метафоралық усыл аркалы сөз мәнилериниң байыуы бул тарийхый раўажланып отыратуғын кубылыстан ибарат. Ол турмыстағы жана өзгерислерге, жана түсиниклерге байланыслы пайда болып, кенейип отырады. Мәселен, самолёттиң пайда болыуы менен оны қус пенен салыстырып карағандағы улыўма белгиге тийкарланып, *самолёттиң қанаты* (қустың қанаты) деген атамаға ийе болған едик. Ал соңғы дәуирдеги илим ҳәм техниканың жетискенликлерине байланыслы тилде *Жер жолдасы* деген сөз дизбеги пайда болып отыр. Бундағы *жолдас* деген сөз адамға байланыслы қолланылып киятырғанлығы белгили. *Жолдас* дегенде биз оның бир мәниси ретинде бир жаққа барыуда (жол жүрип баратырғандағы жолдас) ямаса турмысқа адым атлауда бирге болатуғын адамды түсинемиз. Демек *жолдас* бирге болыушы деген мәнини береді екен. *Жер жолдасы* болса, бул сөздиң усы белгисине тийкарланып тилимизде усындай атамаға ийе болып отыр.

Метафоралар турмыстың бартық тараўында қолланыла береді. Олар күнделикли сөйлеу тилимизде де, жазба тилде де, илимде де, көркем әдебиятта да жийи ушырасады. Көркем әдебиятта метафоралар мәнилик өткірликти, сөз образлығын пайда етиў ушын көркем сүүретлеудиң бир усылы ретинде қолланылады. Гейпара ўақытларда анаў ямаса мынаў көркем сөз шебериниң шығармаларында өзиниң сүүретлеу стилине байланыслы айрықша стильлик өзгешеликлерин көрсететуғын метафораларды көриўге болады. Мысалы:

- 1) *Өтти әсирлер қуўып арбасын,
Әл—Бийруний туўылған жерде*

(И Юсупов, „Күн шығыс жолаушысына“).

- 2) *Ўәдесинде табан тиреп турыўға,
Жаңа жылдың жаңа беккем бели бар*

(А. Дабылов, „Гөне жыл менен жаңа жыл“).

3) *Саңырау дала, сай-салада,
Жылтылдайды от сағымы
Бирақ зорға илер еди,
Қарағанда көз ағымы*

(Ж. Аймураев, „От ишинде“).

Бул мысаллардағы *әсирлер арбасы, жаңа жылдың бели, көз ағымы* деген метафоралық сөз дизбеклери шайырдың жеке тилиндеги стильлик өзгешилик, поэтикалық метафоралар болып есапланады. Бундай поэтикалық метафоралар улыўма тилдеги лексикалық метафоралардай кәлеген адамның лексикасында ушыраса бермейди. күнделикли турмыста актив қолланылмайды. Ал лексикалық метафоралар болса кең өриске ийе, улыўма халық тәрепинен тендей түсиник береди. Мәселен, күнделикли сөйлеу тилимизде актив қолланылатуғын *адамның бели, аттың бели* деген сөз дизбеклери менен *жылдың бели* деген сөз дизбегин салыстырып қарағанның өзи-ак жоқарыдағы пикиримизди тастыйықлап өтеди. Сөйлеу тилимизде биз *жылдың бели* деп айтпаймыз, ол еле қәдимги лексикалық метафорадай танымалылықка ийе емес. Шайыр бул сөз дизбегин пайда етиуде, әлбетте, *адамның бели* ямаса *хайуанның бели* дегендеги уқсаслықтан пайдаланған, соған сүйенип метафораны пайда еткен, бирақ ол тек сол шығарманың көлеминде ғана поэтикалық сүўретлеу куралы, яғни поэтикалық метафора сыпатында танылады.

Солай етип, метафоралар тилдин лексикасында белгили орынды ийелейди, сөз мәнилери байытыўдағы ен актив усыл болып саналады. Соның менен бирге көркем әдебиятта ол көркем сүўретлеу куралы болып хызмет етеди.

Метонимия

Метонимия да тилде сөз мәнисин байытыўда белгили орын тутатуғын усыл. Метонимия гректин *metonymia* деген сөзинен келип шыққан. Бизин тилимизде атын өзгертиў, қайтадан атау деген мәнини аятады. Тил билиминде белгили бир затлардың ямаса кубылыслардын атамаларының еккинши бир затлар я кубылыслар менен байланысына қарай қайта аталыуы *метонимия* деп аталады. Мысалы:

*Шар китаптан тура қаштым,
Наўайыдан сауат аштым,
Фызыўлыдан дүрлер шаштым,
Дилуарларды излер едим.
Мақтымқулыны оқығанда,
Айтар едим хәр заманда*

(Бердақ, „Излер едим“).

Бул жерде Бердақ *Науайыдан, Фызыұлыдан, Мақтымқулыны* деген сөзлерди қолланғанда сол классиклердиң өзи емес, ал олар тәрәпинен дөрөтилген шығармалар ҳаққында айтып отыр. *Науайы, Фызыұлының, Мақтымқулының* шығармалары деудин орнына сол шығармалардын Науайы; Фызыұлы, Мақтымқулының аты менен байланысына сүйене отырып, авторларын ғана атаған. Биз де бул жерде солардын шығармалары деген мәнини түсинемиз. Олай болатұғын болса, бизиң мысалларымыздағы *Науайыдан, Фызыұлыдан, Мақтымқулыны* деген сөзлер метонимиялар болып есапланады екен.

Тилде метонимиялық усыл менен сөз мәнисиниң өзгериүйн сөздин мәнисиниң жай ғана өзгериүйи деп караўға болмайды. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1. *Соқыр тауыққа бәри тары* (Нақыл).

2. *Бул мәхәллери бир қанша үйлер жатса да, еле жатпай жүрген Улман менен Нәзигүл...* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

3. *Ол бир қырманьы көрдим де деген жоқ.*

4. — *Аға бибиң алдына дәстурхан, чай қойың, балалар, — деп Ешимбет хызметкер балаларға буйрық берди* (А. Бекимбетов, „Гүрес“).

5. *Аш қызыл есикти, бас аяқты, бас,
Бахытын қарсы алыуы керек ҳәр адам*

(И. Юсупов, „Актрисаның ығбалы“).

Бул мысаллардағы *тары, үйлер, қырманьы, дәстурхан, қызыл есик* деген сөзлерди олардың тийкарғы мәниси менен салыстырып карасақ, онда пүткиллей басқаша мәнилерге ийе боламыз: *бәри тары—бәри бирдей* деген мәниде *үйлер—адамлар* деген мәниде, *қырманьы-ауқатты*, ямаса ишетуғын суйык нәрсени, *дәстурхан—нан*, шөрек, ал *қызыл есик—жаңа советлик турмыс* деген мәнилерде қолланылып тур.

Демек метонимиялық усыл арқалы пайда болған сөз өзиниң тийкарғы мәнисинен биротала өзгериуп кетеди екен.

Тилимизде метонимияның түрлери көп. Әсиресе заттың я кубылыстың өзиниң орнына оның қәсийетлерин, түрин, сапасын аўмастырып қолланыу жийи гезлеседи. Бундай метонимиялар, әдетте, затлық мәниге ийе болған келбетлик сөзлер болып келеди. Мысалы:

1. *Ел қәдириң ер билер,
Ер қәдириң ел билер* (Нақыл).
2. *Сасықтың көбинен,
Ҳасылдың азы жақсы* (Нақыл).

Бул мысаллардағы *ер, сасықтың, хасылдың* деген сөзлер предметтин өзинин атамасы емес, ал оның қасийетинин, сапасынын атамасы. Солай болса да, биз оннан предметтин өзи деген мәнини түсінемиз. Мине усы жағынан бундай сөзлерди метонимиялық усыл арқалы мәнисин байытқан сөзлердин қатарына жатқарамыз.

Белгили бир заттың ямаса кубылыстын атамасы оның қасийети, сапасы ямаса түри менен аўмастырылып қолланылыуында мына нәрселер көзге түседи:

1. Гейлара келбетлик сөзлер атлықларды анықлап келгенде, анықланыушы атлықлар айтыушыға да, тынлаушыға да белгили болғанлықтан түсирилип қалдырылады да, оның орнына сол мәнисте келбетликлер қолланылып, метонимияны дәретеди. Бундай жағдайларда анықланыушы атлықлардың қолланылыуы зәрүрлиги болмай қалады. Мысалы:

- 1) *Ақмақтың ағасы болғанша,
Ақыллының иниси бол* (Нақыл).
2. *Жаманнан қаш,
Жақсыға жантас* (Накыл).
3. *Жақсының кеўлинде гийне аз болар,
Жаман адам гийне тутса ұмытпас*
(Мақтымқұлдан).
- 4 *Ғарипке бергейлер узақ жыл өмир,
Өмир шад болмаса, боларлар көмир*
(Бердақ, „Халық ушын“).

Бул жерде *ақмақтың, ақыллының, жаманнан, жақсыға, жақсының, ғарипке* дегенде гәп адам хәққында болып отыр. Булардың барлығы да адамның белгисин көрсететуғын келбетликлер, бирак адам сөзи түсип қалып, атлық мәнисинде анықлаушы келбетликлер қолланылып тур.

2. Гәп болып отырған зат ямаса кубылыс еки тәрепке де белгили болғанда, сол зат я кубылыстын атамасынын орнына оның белгили бир белгиси аўмасып қолланылады. Солай болса да биз оннан заттың я кубылыстың белгисин емес, ал өзін түсінемиз. Мысалы: 1. *Казан толы сорпа.* 2. *Қәне табақтағы сууыған болса ыссысынан әкелейин.* (А. Бекимбетов, „Гүрес“).

Екинши гәптеги *табақтағы, ыссысынан* деген сөзлер *сорпа* деген мәниде қолланылған, *сорпа* деген сөзди тағы да қайталаудын кереги болмай тур.

3. Айтыушы тынлаушыға белгили болған предметтин ямас^а кубылыстың атын атамай, олардың турмыстағы характерли өзгеше белгилерин атау арқалы предмет ямаса кубылыс хәққында түсиник береди. Мысалы:

1. *Көз ушында бир орамал көринеди.*
2. *Қапталынан өткен қызыл көйлектен,
Желпиген леп желиктирди жас жанды*

(И. Юсупов „Рубаят“).

Буннан биз *орамал*, *қызыл көйлек* дегенди емес, ал усы өзгеше белгиге ийе болған *хаял-қыз* деген мәнини аңлаймыз.

Метонимия да метафоралар қусап, әдебий шығармаларда көркем сүуретлеудин белгиги құралларынын бири сыпатында хызмет етеди. Сонлыктан да көркем сөз шеберлери метонимиядан жиий пайдаланып отырады, сол аркалы сөзлердин өткирлик тәсирин күшейтеди.

Синекдоха

Синекдоха заттың ямаса кубылыстың атамалары аұысқанда, пүтиннин орнына олардың бөлшегинин, бөлшегинин орнына пүтининин, бирлигинин орнына ғалабасынын, сондай-ақ ғалабасынын орнына бирлигинин колланылыуынан пайда болған сөзлерден ибарат. Ол гректин *синекхохе* (сноподразумевание) деген сөзинен келип шығып, бирге, биринен — бирин түсиниу дегенди билдиреди.

Синекдоха да метонимия қусап сөз мәнисинин аұысып колланыу процесслеринин бир түрин курайды. Бул усыл арқалы сөз мәнисинин өзгериуин мына мысаллар ишинде байқап көрийик:

1. *Жалғыз басың екеу болып, жарлылықты да жеңерсең* (А. Бекимбетов, „Гүрес“).

2. *О, сиз, жаслығымның сырласы, таллар!
Ах, сол жағымлы қол, жүзикли қоллар!*

(И. Юсупов, „Таллы жағыстағы еске түсириулер“).

Бас, қол деген сөзлердин адам денесинин белгиги бир бөлегин ғана аңлататуғынлығы бизге мәлим. Бирақ бул мысалларда *бас, қол* деген сөзлер сол адам денесинин белгиги бир бөлеклерин алатып турған жоқ, керисинше, *жалғыз басың екеу болып* дегенде бир адам един, үйленип еки адам боларсаң, *жағымлы қол, жүзикли қоллар* дегенде сүйикли қыз деген мәниде колланылып тур. Демек, бул жерде *бас, қол* деген сөзлер *адам* деген мәнини аңлатып, предметтин бир белгисинин аталыуы арқалы, оның пүтин турысы, яғний бөлшеги арқалы пүтини түсинилип тур.

Күнделикли сөйлеу тилимизде *журт* деген сөз улыуа алғанда жеке емес, ал ғалаба ұғымды аңлатады. *Журт* дегенде биз *халық, көпшилик* деген мәнини түсинемиз. Ал енди „*Усы журт не деп отыр өзи?!*“ десек, онда *журт* сөзи

ондай ғалабалықты аңлатпастан, жеке адамды билдиреди. Сонда биз бирликтің орнына жалпының ауысқанын көреміз.

Синекдоха ауысатуғын атамалар арасындағы байланыс, жақынлық көзқарасынан карағанда метонимия менен шегаралас. Сонлықтан да синекдоханы көпшилик жағдайларда метонимияның ишинде карап, оған метонимияның ен көп таралған түрлеринин бири сыпатында аныклама береді¹. Деген менен синекдоханы биз сөз мәнісиниң ауысыу усылларының ишинде өзінше белгилерине ийе болған усыл ретинде үйренемиз. Синекдоханы басқа усыллардан айыратуғын белги, ауысатуғын атамалар арасындағы сан жағынан катнастан, белгиден ибарат. Мәселен, *қарайған көз силтидей тынды* дегенде пүтинниң бир ғана бөлшеги *көз жалпыны — адамлар* дегенди аңлатып тур.

Көркем шығармада жазыушы синекдоха арқалы гейпара жағдайларда сүўретленетуғын предметке оқыушының көбирек нэзерин аударады, синекдоха арқалы сол нэрсеге қандай да болмасын бир жағымсыз көз қарасты береді. Мысалы:

1. *Сары мурттың қамшыны силтеп үйренген қолы бул сапары да қәте жиберген жоқ* (И. Юсупов, „Сейдан ғаррының геуиши“).

2. *Жигитлик ҳасири урған мурынның,
Кеминде бир батпан самалы болар*

(И. Юсупов, „Буллар көп түнерген асқар таўлардың“).

Бул мысалларда *сары мурт*, *мурын* деген сөзлер адамның ауыспалы атамасы сыпатында қолланылып, синекдоха болып тур. *Қамшы силтеп үйренген адамның қолы*, *жигитлик ҳасери урған адамның* (жигиттин) деўдин орнына шайыр *сары мурттың*, *мурынның* деген сөзлерди қоллануу арқалы оқыушыда оларға болған жағымсыз көз қарасты пайда етип отыр.

Табу ҳәм эвфемизлер.

Табу—бул жәмийетте қандай да болмасын белгили бир себеплерге байланыслы анау я мынау сөзди айтыуды қадаған етиу. Бул сөз полинезей тилинин *та*—„белгилеу“, *ри*—„пүткіллей“ деген еки сөзинен келип шыққан. Ол бизниң тилимизге термин ретинде кирип отыр.

Адамлар өзлериниң дүньяны таныу дәрежесиниң еле төмен уақытларында гейпара затларды, қубылыстарды дурыс түсинбей, ҳәттеки олардың атын атаудан да қорқып келген, сол затлар менен қубылыстарды тиккелей атауға тыйым сал-

¹ Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, часть II, Москва, 1954, стр. 64.

ған. Бул нәрсе, әсиресе, жәмийеттің рауажланыуының бел-
гилі бір дәуірлерінде үстемлік сүрген диннің, соған байла-
ныслы келип шыққан гейпара әдеп — үрплердің салдарынан
оғада хәуиж алады. Адамлар усы тыйым салыушылыққа бай-
ланыслы атын атауға болмайтуғын затлар менен кубылыстарды
баскаша ат пенен атауға мәжбүр болады. Сол аркалы „кәра-
маты бар“, „айрықша күшке ие“, „кийели“, „гүна“ деген
жалған түсиниклердің „қармағына“ илиниүден өзлерин аман
сақлап калған болады.

Биз „Алпамыс“ дәстанын оқығанымызда, дәстанның геройы
Баршынға тийисли мынадай қатарларды ушыратамыз:

*Үлкеніңіз қайнағам,
Кишкеніңіз мырзағам,
Ортаншыңыз қурдасым,
Қабыл болғай көз жасым.*

Бул қатардағы *қайнағам, мырзағам, қурдасым* деген сөз-
лер халықтың турмысында кеңнен таралып келген динге бай-
ланыслы „атын айтса гүна болады“ деген түсиниктен келип
шыққан сөзлерден ибарат.

Тилде бундай табу сөзлери оғада көп санда қолланылып
келди. Мәселен, келиншек күйсүйинің атын ағаудың орнына
бизиң үйдеги, бизиң үйдің адамы, бөкениң ағасы, ағасы де-
ген сөзлерден пайдаланған, күйеуинің анасының атын айтпа-
стан оны *ене* деп атаған, күйеуинің қарындасын *бийкеш*, егер
олар үшеу болса бириншисин *бийкеш*, екіншисин *ортаншы*
қыз, үшіншисин *кишкене қыз* деп келген.

Бул *қайнаға, мырзаға, бийкеш* қусаған табу сөзлери көп-
шилик тәрәпинен усылай қабыл етилип, актив қолланып кет-
кен. Ал енди гейпара жағдайларда жасы киши береудің хая-
лы ауылындағы *Қоразбек, Оразбек* қусаған атын айтыуға
болмайтуғын жасы үлкенлер тууралы сөз еткенде, екінши
адамға *Моразбек қайнаға, Тауықбек қайнаға, Тутықбек*
қайнаға деп те өзінше екінши ат пенен атап келген.

Бундай дәстүр әйлемги дәуірлерде оғада үстемлік сүрип,
хәттеки оған байланыслы хәр түрлі аңызлар, анекдотлар да
дөреген. Мәселен, солардың биреуинде мынадай бир ұақыя
сөз етиледі.

Бир күни келини қайнағасына жақын жерде отын майдалап
атыр екен. Қәпелимде балтасының сынасы шығыпты да кетип-
ти. Сонда келини ағаш жонып отырған қайнағасына қарап,
абайсызда:

— *Қайнаға, балтама сына қағып жиберши, — депти.*
Сонда қайнағасы келинине:

— *Мен балтаңның уңғысына сыймайман ғой, — деп жууап*
берипти.

Келини жүдә уялып қалыпты мыш, өйткени қайнағасының аты сына екен.

Сондай-ақ адамлар еле медицинаның раўажланбаған уақытында аурыу алдында ҳәлсизликтің салдарынан оннан қорқып, гейпара аурыулардың атын тиккелей атамастан, басқаша атаған Мәселен, ҳәзирги медицинада *жаман кеселди* (проказа) *анадай ауырыу* деп келген.

„Көз тийеди“ деген жалған түсиникке байланыслы туўра айтыудан қорқып, оны бурып, екинши сөз бенен айтатуғын болған. Мәселен, биреу уллы болғанда, екинши биреу келип: „нели болдың?—деп сораса, ол оған *уллы болдым* десем көз тийеме деп қорқып: „Тууматайлы болдық“,—деп жууап қайтарады.

Солай етип, табу сөзлери гейпара надурьс түсиниклер, динхәм оған байланыслы үрп—әдетлер тийкарында пайда болған сөзлерден ибарат.

Табу сөзлери көркем әдебиятта халықтың өткендеги турмысын сүүретлейтуғын шығармалардағы айырым персонаждардың тилин белгилеп өтиў, жергиликли өзгешеликти берийүшын пайдаланылады. Мысалы:

1. *Жәмийлә жайындай туўлап:*

— *Қойса, енем сетем алып жүрмесин,—деп Сапардың бетин шымшыды* (К. Султанов, „Ақдәрья“).

2. *Ағасы-ау, жазлықтың көги жақсы емес пе, бирдеңе болағойса: қосыл-шатып бир қашар алагөр* (Н. Дәукараев, „Интернатта“).

3. — *Қайнаға, қурттың-ау,—деп бир хаял сыңқ-сыңқ күлди* (И. Юсупов, „Сейдан ғаррының геүйиши“).

Көпшилик жағдайларда тилде қандай да болмасын бир затты я қубылысты, сондай-ақ хәрәкетти туўрадан-туўра айгпастан, оны сыпайылық пенен я жумсартып, екинши бир сөзлер арқалы билдиретуғын орынларды көремиз. Мәселен, *өлди* деген сөздің орнына екинш биринде *қайтыс болды, жан тапсырды, ол дуньяға жөнөп кетти* деген сөз дизбеклери пайдаланылады. Сондай-ақ, *ашыуланба* деўдиң орнына *қызба, әстелик пенен, өкпелеме* деўдиң орнына *кеўлице келмесин* деп те айта берели.

Усындай заттың я кубылыстың, сондай-ақ хәрәкеттин туўрадан-туўра аталмастан жумсартылып, екинши сөз я сөзлер менен айтылуы эвфемизм деп аталады. Эвфемизм гректің *eupheteo* „сыпайы сөйлеймен“ деген сөзинен келип шыққан.

Эвфемизмлик усыл бул тилде сөздің сыпайы мәнисин, жумсартылған вариантың излестириўде белгили орын ийелейди. Ол сөздің сыпайы синонимлик сынары сыпатында жийи қолланылады.

Эвфемизмлер сөз көркемлигин дәретиўде үлкен әхмийетке ийе. Сонлықтан да әдебий шығармаларда эвфемизмлер жийи ушырасып отырады. Мысалы:

1. *Оның ортасында, қарындасым, саған әкелген базар—*

лығым болсын, сен де басыңды қызарта ғой (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

2. Досберген ауыл арасынан узап шыға алмаған менен де, ара-тура бир-еки мәртебе Қоңыратқа барып қол ушы талап қылып келди (А. Бегимов, Сонда):

Бұл мысаллардағы қызарта ғой деген сөз тарта ғой, қол ушы талап деген күнликшилик деген сөзлерди аумастырып тур.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ.

Қарақалпақ тилинің сөзлик составы.

Биз сөйлегенімізде ямаса жазғанымызда өз пикиримизди ҳәр қандай сөзлердиң жәрдеми менен билдиремиз. Тилимизде бир-биримиз бенен қатнасыу процесимизде пайдаланылатуғын сөзлеримиздиң саны оғада көп. Олар мәнилик жақтан да, қолланылыуы жағынан да, морфологиялық формасы жағынан да ҳәр түрли. Мине усы бизиң күнделикли турмысымыз ушын хызмет етип киятырған барлық сөзлеримиз жыйналып барып тилдиң сөзлик составын қурайды. Тилдиң сөзлик составы оның байлығын көрсетеди. Сонлықтан да көпшилик жағдайда биз сөзлик состав тууралы айтқанымызда тилдиң лексикалық байлығы, яғний тилдиң сөзлик байлығы деген мәселени ортаға койып, оған сөзлик составтың ҳәзирги күндеги дәрежесин анықлау менен жууап беремиз.

Сөзлердиң улыўма муғдары, олардың мәнилери ҳәм колланылыу өриси қанша кен болса, тил де сонша бай болады. Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тили мине усы жағынан миллий тиллер қатарында белгили орынды ийелейди.

Енди биз қарақалпақ тилинің сөзлик составы улыўма алғанда қандай сөз топарларынан туратуғынлығын көрейик. Бул топарлардың ең тийкаргылары мына төмндегилерден ибарат:

1. Улыўма халықтың күнделикли турмысында бурыннан қолланылып киятырған сөзлер: а) предмет ямаса кубылыстың атамалары: *адам, тау, тас, жер, гүл, ҳайуан, жаз, гүз, қыс, бәхәр, қыз, бала, жылға, сарқырама, жауын, дауыл, пахта, буудай, мәкке, тары, қауын, ғарбыз, жүзим, ерик, қағаз, қәлем, мылтық, орақ, бел, айыу, қырғауыл, тауық, шымшық, ийт, пышық, ата, ана, аға, ини, аспан, булт, теңиз, дәрья* т. б.

ә) предметтиң белгисин көрсетиўге байланысly: *ақ, қызыл, көк, сары, жасыл, қалың, тығыз, жумсақ, қатты, кең, олқы, қызықлы, шырайлы, сулыу, күшли, қууатлы, жууан, жиңишке, бийик, пәс, келте, узын, ықшамлы* т. б.

б) ҳәрекетти аңлатыушы: *барыу, келиу, отырыу, турыу,*

жүриу, оқыу, жазыу, қазыу, айтыу, сөйлеу, тыңлау, уйқылау, аұқатланыу, жеу, ишиу, жууырыу, таслау т. б.

в) ҳәрекеттиң белгисине байланыслы: жылдам, тез, ерте, кеш, зорға, алға, артқа, әсте, жоқары, төмен т. б.

г) предметтиң ямаса онын кандай да бир белгисинин атама-сы орнына алмасып келиуши: мен, сен, ол, биз, сиз, усы, сол, анау, мына, ҳәр ким, ҳеш қандай т. б.

д) предметтиң ямаса ҳәрекеттиң санын көрсетиуши: бир, еки, он, он бир, жүз, сексен тоғыз т. б.

е) ҳәр қандай күйинишке, өкиншике, қууаныуға байланыслы: ах' ух, уах, аха, пах, ура т. б.

ж) көмекшилик хызмет атқарыушы: менен, бенен пенен, хәм, тағы, және т. б.

2. Халықтың экономикалық, сиясий хәм мәдений турмысынын рауажланыуына байланыслы соңғы дәуирлер ишинде пайда болған сөзлер: план, бес жыллық, жети жыллық план, миннетлеме, программа, указ, социализм, коммунизм, совет, Миллетлер шөлкеми, СССР Жоқарғы Совети, ауыл хожалығы, санаат, баслама, механизатор, машина, самолет, автомат, пилот, космонавт т. б. Бул соңғы дәуирлер дауамында пайда болған сөзлер турмыстың ҳәр қандай тарауларын қамтыйды хәм олар көбинесе предметке, ҳәрекетке, сондай-ақ олардын белгилерине байланыслы дөреген сөзлер болып есапланады. Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик составында бундай сөзлер жүдә жийи ушырасады.

3. Сөзлик составтың белгили бир бөлегин терминлер кураиды. Мысалы: грамматика, философия, тарийх, биология, физика, космонавтика, астрономия, аккумулятор, динамо, футбол, волейбол, брус, бокс, шахмат, басым, скафандра, планета, сүт емиуши, кемириуши т. б.

4. Фразеологиялық сөз дизбеклери: шөп салмау, қулақ аспау, көзге илмеу, аузын ашпау, салысы сууға кетиу, үскини қуйылыу, ийт өлген жер, бел байлау, пышақ арқасы, ат үсти, шық жуқпау, аузы қышыу, қулақ түриу, мурнын көтериу т. б.

5. Диалектлик характерге ийе сөзлер гүлли — биротала, пүткиллей, шекер—шелек, гөш—ет, сазақ—сексеуил т. б.

6. Тарийхый хәм әдебий шығармаларда белгили бир максетлерде колланылатуғын гөнерген сөзлер: қазы, болыс, ояз, сууып, ийшан, мүрийт, қарый, гүнде, хәйкел, жегде, әребек, қозақ, шарық, мәки т. б.

7. Қысқарған сөзлерде сөзлик составтың бир топарын кураиды. Мысалы, РСФСР, УССР, ТССР, МГУ, ТашМИ, УзССР, КазССР, комсомол, обкомол, райкомол, райком, культмаг, партбюро, педфак, истфак, естфак, физмат т. б.

Қысқарыу жолы менен сөзлер қарақалпақ тилинин сөзлик составына тек соңғы уақытлары ғана келип кирди. Олар қарақалпақ тилинин лексикасы ушын жаңа сөзлерден есапланады.

Усы жокарыда атап өтилген сөз топарлары қарақалпақ тилинің сөзлик составын курайтуғын тийкарғы сөзлерден ибарат.

Сөзлик состав барлық уақытта рауажланып, байып отырады. Халықтың турмысындағы материаллық хэм мәдений өзгерислер ең биринши гезекте тилдің сөзлик составында көринеди, ол тилден айырым сөзлердің қолланылыу активлигин жойылтып шығып қалыуы, сондай-ақ жаңа өзгерислерге байланысly жаңа сөзлердің келип қосылыу жолы менен иске асады.

Совет дәуиринде қарақалпақ халқының экономикалық хэм мәдений турмысының түп тамырынан өзгерип рауажланыуына байланысly қарақалпақ тилинің сөзлик составына көп муғдарда жаңа сөзлер келип кирди. Соның нәтийжесинде хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили өзиниң лексикасы жағынан алын қарағанда әдеуір байыған тилге айланып отыр.

Қарақалпақ тилинің сөзлик фонды.

Биз сөзлик состав тууралы гәп еткенимизде сөзлердің улыума көпшилик тәрәпинен қалай қолланылатуғынына, қалай түсинилетуғынына, тилдің лексикасындағы турақлылығына, сондай-ақ сөз жасаудағы уқыплығына айрықша итибар берип отырмастан-ақ, тилде өмир сүриуши, тилдин байлығын кураушы гүллән сөзлердің жыйнағын курастырып, оның жыйналып барып сөзлик составты курайтуғынлығын анықладық. Ал сөзлик фондты аныклауда болса, усы жокарыда атап көрсетилген тийкарғы белгилерге сүйенемиз. Сөзлик составқа киретуғын сөзлердің тийкарғы бир бөлеги өзиниң улыума халықлылығы, турақлылығы хэм сөз жасау уқыплығы жағынан баска бөлөклеринен айырылып турады. Мәселен, *адам, нан, бәхәр, рабочий, жазыу* деген сөзлерди алып қарайық. Бириншиден, бул сөзлер улыума барлық халыққа бирден түсиникли, қарақалпақ тилинде сөйлей хэм түсине алатуғын хәр бир адам өз сөзинде керекли орында пайдалана береди, екиншиден, олар тилдин лексикасында турақлылық пенен өмир сүрип киятыр, үшіншиден, бул сөзлерден *адамгершилик, адамларша, адамсыз, нанбай, нанлық, нансыз, нандай, бәхәрги, бәхәрлик, бәхәрдей, рабочийлық, рабочийларша, рабочийларсыз, жазыушы, жазба, жазғыш* т. б. кусаған сөзлерди дөретиуге болады. Сонлыктан да бундай сөзлерди сөзлик составтың тийкарғы ядросы деп атаймыз. Сөзлик составтын ишиндеги усундай ядролық тийкарғы белгилерге ийе болған сөзлер тилдин сөзлик фондын курайды. Олар сөзлик составты кеңейтиуде, сөз дөретиуде хәқыйқат уйтқы болады. Тилимизде *астрономия, динамо, дизель, техник, фонетика, глюкоза, идеология* кусаған сөзлер де бар, бирақ олар улыума халыққа бир-

дей түсиникли емес, хэмме бирдей қоллана бермейди. Сонлықтан бундай сөзлер еле сөзлик фондқа кире алмайды, тек сөзлик составтың карамағында ғана өмир сүреді.

Сөзлик фонд сөзлик составқа қарағанда әдеуір киши, ол бир неше тарийхый дәуірлер дауаында пайда болды хэм сол тарийхый дәуірлердин жемиси болып есапланады. Сөзлик фонд оғада узақ өмир сүреді, өйткени ол адамлардың жәмийетте жасау процесиндеги тийкарғы хэм ең зәрүрий предметлер менен қубылысларды, хәрекетлер менен белгилерди, сондай-ақ предмет хэм хәрекеттин муғдарына байланыслы атамаларды көрсетеди. Сөзлик фондқа киретуғын сөзлер усундай адамзат турмысынлағы зәрүрий предметлер менен қубылыслардың, хәрекетлер менен белгилердин атамалары болууы менен катар олар көбинесе түбир сөзлер болып келеди. Мысалы: *тау, жер, көл, дәрья, дән, жүуери, кендир, буршак, жазуын, қар, дауыл, барыу, сөйлеу, күлиу, ақ, қара, көк, қызыл, тез, әсте, жылдам* т. б. Бирақ буннан сөзлик фонд тек ғана түбир сөзлерден турады деген түсиник келип шықпауы керек. Сөзлик фондтын составында түбир сөзлер менен бирге оның тийкарғы белгилерине жууап беретуғын дөренди түбир сөзлер де ушырасады. Мәселен, *жазыу, оқыу, ағыу, адам, балық* деген түбир сөзлерден *жазыушы, оқыушы, ағыс, адамгершилик, балықшы* деген дөренди түбирлер пайда болады. Бундай дөренди түбирлер де өзлериниң улыума халықлылығы, тураклылығы хэм сөз деретиуге уқыплылығы жағынан сөзлик фондтан орын алады. *Жазыушы, оқыушы, ағыс, адамгершилик, балықшы* деген дөренди түбирлерден *жазыушылық, оқыушылық, адамгершиликли, балықшылық* т. б. сөзлерди пайда етиуге болады. Солай да бул жерде усы дөренди түбирлердин пайда болуында уйтқылық хызметти түбир сөзлер аткарып тур. Сонлықтан да түбир сөзлерди өз гезегинде сөзлик фондтын ядросы деп атаймыз.

Сөзлик фондқа киретуғын сөзлердин тийкарғы белгилериниң бири сылатында оның көп мәнилик қәсийетин де атап көрсетиуге болады. Мәселен, хәзирги заман карақалпак әдебий тилиниң сөзлик фондына кириуши сөзлер тилдин хәзирги жағдайында бир неше кеңейген мәнилерде қолланыла берийи мүмкин.

Биз сөзлик фондтын тийкарғы белгилериниң бири ретинде оның тураклылығын атап көрсеткен едик. Оннан сөзлик фонд өзгериске ушырамайды деген жуумақ шығармаймыз, ал, керисинше, ол узақ уақыт өмир сүриушилик қәсийетине ийе дегенди түсиниуимиз керек. Буған хәзирги сөзлердин буннан бир неше әсирлер бурынғы жазыу нускаларында да ушырасатуғыны дәлил бола алады.

Сөзлик фонд та сөзлик состав қусап рауажланып, кеңейип отырады, бирақ бул рауажланыу хэм кеңейиу жай түрде әстелик пенен болады. Жәмийетлик турмыстың рауажла-

ныуы, экономика хэм мәденият тарауында пайда болған өзгерислерге байланыслы сөзлик фондқа сөзлик составтың есабынан жаңа сөзлер келип косылады, сондай-ак ескерген түсиниклерге байланыслы гөнерген сөзлер шығып қалады. Мәселен, сонғы дәуірде карақалпақ тилиниң сөзлик составына кирген *мийнет күн, шөлкем, мәкеме, байрақ, социализм, коммунизм, партия, өндирис* қусаған сөзлер хәзирги күнде қарақалпақ тилиниң сөзлик фондынан орын алып отыр. Ал керисинше, ескирип, турмыстан шығып қалған түсиниклерге байланыслы *онлық, қусбеги, сазған, дүрбезе, гүле* қусаған гөнерген сөзлер сөзлик фондтан дерлик шығып калды.

Тийкаргы сөзлик фондтағы өзгерислер, академик В. В. Виноградовтың көрсеткениндей, түрлише жоллар менен иске асады. Ол өзгерислер сөзлик фондқа тек сөзлик составтан жаңа сөзлердин кириуи хэм гейпара сөзлердин шығып қалыуы жолы менен ғана емес, сондай-ақ сөзлик фондтағы сөзлердин мәни жағынан түрлериниң өзгериуи хэм раўажланыуы арқалы да дәслепки түбир сөзлерден жаңа тийкаргы сөзлердин тармақланып шығыуы, яғний сол тийкаргы сөзлик фондтың базасында сөзлердин жаңа лексика-семантикалык қатарларының пайда болыуы арқалы да, омонимлердин келип шығыуы арқалы да иске асады¹. Мине бул да сөзлик фондтың тилдеги характерли белгилериниң көринисинен ибарат.

Солай етип, хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик фонды улымуа алғанда усы жокарыда атап көрсетилген тийкаргы белгилер менен характерленеди.

Сөзлик фонд сөзлик составтың тийкаргы бөлегин, ядросы болғанлықтан, ол да хәр түрли сөз шақапларын өз ишине алады. Мәселен, сөзлик фондтың ишинде атлықларды (*жер, суу, ата, ана, қыз, жигит, аға ини, қой, қозы, сыйыр, өгиз, ешки, ат, қус, кептер, булт, күн, түн, күндиз, кеи, ай, жулдыз, көз, қулақ, мурын, ауыз, тил, мийуе, ас, ауқат, машина, самолёт, трактор* т. б.), келбетлик сөзлерди (*ақ, жасыл, бос, нық, сымбатлы, беккем* т. б.), санлық сөзлерди (*отыз, елиу, жүз, бесинши, сегизинши* т. б.), алмасык сөзлерди (*мен, сен, ол, биз, сиз, усы, сол, ким, не хеш ким, хәр бир* т. б.), фейил сөзлерди (*ислеу, ишиу, жеу, дем алыу, уйқылау, ойнау, күлиу, батыу, келиу* т. б.), рауиш сөзлерди (*бүгин, ертең, бәрхә, күндиз, түнде, қәпелимде* т. б.) көриуге болады. Соның менен қатар сөзлик фондта адамлардың бири-бири менен пикир алысыуындағы мұтажлықтан, зәрүрликтен тууып, тилде көмекшилик хызметти аткарып киятырған *хәм, және, да, де, та, те, менен, бенен* пеген қусаған көмекши сөзлер де, сондай-ақ таңлақ сөзлер де ушырасады,

¹ В. В. Виноградовтың „Об основном словарном фонде и его словобразующей роли в истории языка“ (Сборник статей по вопросам языкознания, 1952) деген статьясын қараныз.

өйткени олар да *жолдас, дос, оқыушы, қарау, көриу* хәм т. б. усыларға усаған тийкарғы сөзлердей-ақ өзлеринин улыў-ма халыққа бирдей түсиниклиги хәм тилде узак дәуирлер өмир сүриўшилиги менен тәрипленеди.

Биз тилдин сөзлик составы да, сөзлик фонды да раўажланып отырады, кеңейип барады, кейингиси сөзлик составтың есабынан байыйды дедик. Мине бул раўажланыў, байыу тек қарақалпак халкының түсиникли сөзлериниң жәрдеми менен ғана емес, ал баска тиллерден аўысқан сөзлердин сөзлик фондқа кириўи арқалы да болады. Баска тилден аўысқан сөзлер дәслеп сөзлик составтын қараўында болады, кейин ысылып бир неше ўақыт қолланылыўы нәтийжесинде активлеседи де, кем-кемнен улыўма халықлық сапаны бойына синирип, сөзлик фондқа келеди. Сонлықтан да қарақалпак тилинин сөзлик составында баска тиллерден аўысқан сөзлер белгили орынды ийелеп отыр. Мәселен, соңғы жыллардың өзінде-ақ рус тили арқалы сөзлик составқа кирген *газета, артист, доктор, ботинка, стакан, стол справка* қусаған сөзлер сөзлик фондқа аўысты. Олар ҳәзир улыўма халық тәрәпинен түпкиликли сөзлердей болып актив қолланылып киятыр.

Хәр қандай тилдин баска тиллер менен салыстырып қарағанда айрықша миллий өзгешелигин (спецификасын) көрсететуғын сөз топарларының бири идиомалардан ибарат. Идиомалардың миллий өзгешеликтиң бир тәрәпин көрсететуғыны да сонда, олар туўрадан-туўра халықтың турмыс практикасының базасында ақыллылық пенен ушқыр ойлаўынан келип шыққан улыўма халықлық сөз жемислери болып есапланады. Олар бизиң тилимизде узак дәуирлерден бери кең қолланылып киятыр. Сонлықтан да идиомалар сөзлик фондта өз орнына ийе.

Биз сөзлик составты анықлаўда оның айырым турмыс тараўларында қолланылатуғын термин сөзлерди де, сондай-ақ диалектик характердеги сөзлерди де өз ишине алатуғынлығы кердик. Ал енди сөзлик фондқа бундай сөзлердин барлығы бирден кире бермейди, олардың ишиндеги сөзлик фондтың тийкарғы талапларына жуўап бере алатуғын бөлеги ғана киреди.

Сөзлик фонд пенен сөзлик составтың өз ара байланысы.

Тилимиздеги сөзлер өзлериниң күнделикли турмыста қолланылыў процесиндеги жағдайына, функциясына, тилдин лексикасындағы салмағына қарай сөзлик фонд хәм сөзлик составқа ажыратылып отыр. Бирақ оларды бир-биринен пүткиллей айырып таслаўға болмайды. Олар арасында беккем байланыс, ғарезлилик бар. Сөзлик фондтың тилдин сөзлик составының ишине кириўи хәм тийкарғы ядросы болып есап-

ланыуынын өзи олар арасындағы сол өз-ара беккем байланысты, бир-бирине өз ара тәсир етиүшиликти көрсетеди.

Сөзлик фонд тилде тийкарғы лексика—семантикалық база болады. Сөзлик фондқа киретуғын анау я мынау сөзден екінши мәнидеги сөзлерди дөретемиз. Бул сөзлеримиздиң гүлләни де бұрып сөзлик составқа косылады. Сол арқалы сөзлик составты лексика-семантикалық жақтан кеңейтип хәм байыгып отырамыз. Мәселен, *балықшы, күн, суу, дунья* деген сөзлик фондқа киреди. Ал енди усы сөзлерден дөреген *балықшылық, күнлик, суусыз, дуньялық* деген сөзлер сол дәслепки *балықшы, күн, суу, дунья* деген түбирлерге косымша сөзлик составты және де байытыуға себепши болып тур. Сондай-ақ бұрын сөзлик фондқа актив хызмет атқарып келген гейпара сөзлер уақытлардың өтиуи менен колланылыу активлигин жойылып ямаса мәнис тарылып, кем-кемнен гөнерип сөзлик фондтағы турақлылығынан айырылып қалады да, сөзлик составтын қағауына өледи. Мәселен, *алп* деген сөз бұрын *батыр* деген мәниде колланылған¹. Атақлы XI әсир илимпазы Махмуд Кашғарийдиң „Девани лугатит турк“ деген кітабында мынадай қатарларды көремиз:

*„Алплар башин тоғрад м,
Эмди мәни кім тутар“²*

Бул жерде *алплар* деген сөз *батырлар* деген мәниде келип тур. *Алп* сөзинин сол дәуірлерде сөзлик фондта өмир сүрген тийкарғы сөз болып есапланғанлығы даусыз. Ал енди бул сөз хәзирги күнде сол *батыр* деген мәниде колланылмайды, оның мәнис тарайған.

Халық ауыз әдебияты шығармаларында *геүдели, үлкен* деген мәниде *алп денели* деген сөз дизбегин ушыратамыз. Демек, *батыр* деген мәнидеги *алп* сөзи басқа сөзлер менен аумасып, батыр адаиның ески дәуірлерде әдетте *геүдели, үлкен* болып келиуине байланыслы тек *геүдели, үлкен* деген белгини көрсететуғын тар мәнили сөз болып қалғанлығы белгилі. Бул сөз хәзирги заман карақалпақ әдебий тилинин составында гөнерип баратырған сөз сыпатында сақланып киятыр.

Тилимиздеги көпшилик тарийхий сөзлер менен архаизмлер де сөзлик фондтан сөзлик составқа ауысқан сөзлерден ибарат, өйткени олар да кең колланылыушылық, турақлы гүрде тилде узақ өмир сүриушилик, сондай-ақ сөз жасауда укыпшылық қәсийетинен айырылған сөзлер.

¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М., 1951, стр. 357.

² М. Кашғарий, Девони лугатит турк, том 1; Тошкент, 1960, 146-бет.

Солай етип, сөзлик фонд ҳәр қыйлы жоллар менен сөзлик составтын көлемин кенейтүүде белгили роль аткарады екен.

Сөзлик составтан сөзлик фондқа сөзлердин келип кириуи туурасында биз буннан алдын сөзлик фонд ҳаққында сөз еткенде тоқтап өтип, бул қәсийегти оған тән белгилер сыпатында көрсетип өттик (усынған алдыңғы теманы караңыз).

Демек, сөзлер сөзлик фондтан сөзлик составқа хәм керисинше аўысып, бирин-бири кенейтип отырады деген сөз. Бул нәрсе олар арасындағы байланыстың хәм ғарезиликтиң конкрет дәлили бола алады. Сөзлик фонд пенен сөзлик состав арасындағы байланыс, ғарезилик тилдин пайда болууы хәм раўажланыудағы тарийхий дәуирлер даўамында өмир сүрип киятыр, өмир сүре береді. Соның менен бирге бул байланыс пенен ғарезилик олар арасындағы ажыралмас бирликтин айқын көриниси болып есапланады.

Сөзлик фондтын грамматика менен байланысы.

Биз тийкаргы сөзлик фондты сөзлик составтын орайлық ядросы, сонын менен бирге жаңа сөзлердин пайда болууы хәм жасалуында бирден-бир уйткы деп бағалаған едик. Сөзлик фонд бундай уйткылық хызметти грамматиканың жәрдеми менен ғана атқара алады. Мәселен, тилимиздеги жаңа сөзлер туудырыушы аффикслердин жәрдеми менен сөзлик фондқа киретуғын сөзлерден екинши сөзлерди пайда етемиз. Бул пикиримизди дәлиллеу ушын хәзирги қаракалпак тилиндеги тийкаргы сөз туудырыушы аффикслерден бирли-ярымын алып қарайық:

— **Лы/ли** — қалалы, суўлы, тикенекли, өнимли, таўлы, көлли, дәрьялы, ақыллы, күшли, ғайратлы, билимли, серипели, төгинли, өнимли, пахталы, маллы, аўқатлы т. б.

— **Шы/ши** — екинши, оқыушы, ескекши, тракторшы, балықшы, жазыушы, хабаршы, темирши, қурылысшы, сыбаушы, тасыушы, тәрбиялаушы, теримши, териуши, саўыншы, сызыушы, жылымшы, орақшы, қосықшы, кемеші т. б.

— **Лық/лик** — аўыллық, көллик, егислик, тоғайлық, тереклик, шөплик, шалалық, балалық, ерлик, өжетлик, шаққанлық, пахталық, мәккелик, атызлық т. б.

— **Кеш** — мийнеткеш, пахтакеш, мийзамкеш, ырайкеш, жапакеш т. б.

— **Бис/ис** — табыс, айтыс, шабыс, егис, жеңис, жсууырыс, отырыс, қарас, жүрис т. б.

Бул жерде морфологиялық сөз жасау усылы айырықша функцияны атқарып, сөзлик фонд пенен тиккелей байланысқа түсип отыр.

Сөз туудырыушы гейпара аффикслердин хызметі тилимиз-

де оғада уллы. Олар да сөзлик фондты құраушы тийкарғы сөзлердей-ақ улыўма халыклық, тураклылық хәм сөз туудырыушылық қәсийетти өз бойына сиңирген. Олар тийкарынан алғанда лексикалық емес, ал морфологиялық элементлерден ибарат. Солай да бундай аффикслердің лексиканы байытыудағы, сондай ақ улыўма тилдеги айрықша хызметин нәзерде тутып, оларды лексика—грамматикалық категория деп қараймыз. Мине усының өзи де сөзлик фонд пенен грамматика арасындағы байланыстан келип шыққан, сол байланысты өзиниң тийкары етип алған шешим деп түсинеуимиз керек.

Соның менен бирге сөзлик фонд ҳәр қандай грамматикалық категорияларды (сөз шақаплары мәнисинде) өз ишине алады да, олардан грамматикалық законлар тийкарында баска сөзлердің жасалыу процесин белгили бир системаға салып барады, оған бағдар береди, бул процесстин активлигин бекемлейди хәм жаңадан пайда болған сөзлердің тилдеги жағдайына қарай оларға улыўма халыклық мәни бериўге себепши болады. Сөзлик фондтың кенейиўине, раўажланыуына байланысly, сондай-ақ сөзлик фонд тийкарында сөзлик составтың байыу процесине байланысly тилде ҳәр қандай жана грамматикалық қағыйдалар, өзгерислер пайда болып отырады. Мәселен, мынадай бир мысалды-ақ алып қарайык. Соңғы дәуирде коммунистлик, коммунизм қусаған сөзлердің тилдин лексикасына кириуи менен карақалпақ тилинде *ист-, изм* аффикслери пайда болды. Бул аффикслер бизиң тилимизге рус тили арқалы келип кирди хәм рус тилиндеги сөз туудырыушылық функциясын сақлап калып отыр. Мине бул да сөзлик фонд пенен сөзлик составтың раўажланыуына байланысly хәзирги заман карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасында пайда болған өзгерислердің бири болып есапланады. Демек, сөзлик фонд пенен сөзлик составтағы өзгерислер грамматикада да гыйпара өзгерислерди пайда етеди екен.

Сөзлик фонд пенен грамматиканың өз-ара байланысын көрсетуғын бирден-бир дерек сонда, ол да болса сөзлик фонд тек грамматикалық законлылықтың қарамағына енгеннен кейин ғана бизиң тилге жүкленген талабымызды қанаатландыра алады. Биз пикиримизди еккинши буреўге ауызеки я жазба түрде жеткериуди керекли сөзлерди белгили бир грамматикалық өзгерислерге—байланысқа түсириу арқалы иске асырамыз. Тилдин ҳақыйқат функциясы усы жағдайда ғана орынланады.

Олай болатуғын болса, сөзлик фонд пенен грамматика арасындағы бирлик тилдин ҳақыйқат хызметин тәмин етиуши бирден-бир тийкарлардан есапланады екен.

Солай етип, сөзлик фонд пенен грамматика, сондай-ақ сөзлик состав арасында бекем байланыс, ғарезлилик хәм бирлик бар. Бул бекем байланыс, ғарезлилик хәм бирлик нәтийжесинде тил раўажланып келди хәм раўажлана береди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ШЫҒЫСЫ ЖАҒЫНАН СОСТАВЫ

Маркисизм-ленинизм тил жәмийетлик қубылыс, оны халық дәретеди, тилдің келип шығыуы менен рауажланыуын сол тилди дәретиуіши халықтың тарийхы менен тығыз байланыста қарау керек деп үйретеди. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикалық составын үйрениуде биз мәселениң усы тәрәпине кеуил аударып, тилдің лексикасын қурайтуғын анау я мынау сөздің тарийхый шығысы жағынан сөзлердің қайсы топарына жататуғынлығын анықлаймыз.

Қарақалпақ халқы өзинин тарийхый рауажланыуынын барысында бир неше дәуирлерди басынан кәширди. Мине сол дәуирлер ишинде оның материаллық хәм мәдений турмысы өзгерип, рауажланып отырды. Бул өзгерислер менен рауажланыу оның тилинде, биринши гезекте тилдің лексикасында өз көринисине ийе болды. Тилдің лексикасына халықтың гурмысындағы хәр кандай тарийхый процесслерди характерлейтуғын айырым сөзлер хәм терминлер қосылды. Мәселен, араблардың үстемлилиги хәм Орта Азияда Ислам дининин халықтың сиясий хәм мәдений турмысын өзинин уулы шырмауына алыуы жылларында қоңсылас халықлардың тиллериндей-ақ қарақалпақ тилинің лексикасына да араб тилинен сөзлер келип кирди. Олардың бир қатары түпкиликли сөзлердей актив түрде кек қолланылуынын нәтийжесинде тек сөзлик составқа ғана емес, хәттеки сөзлик фондқа да орнасты. Мәселен, *хәрекет*, *хақықат*, *адам* т. б. Булардың араб сөзлери екенлиги хәзирги күнде қолланыу процесимизде хәш қандай сезилмейди.

Қарақалпақ тилинің лексикасында парсы тиллеринин элементлерин де көриуге болады. Олар, әлбетте, тиккелей тилимизге, қоңсы тиллер аркалы, сондай-ақ араб тили аркалы өткен сөзлерден есапланыуы керек.

Қарақалпақ халқының уллы рус халқы менен байланысы нәтийжесинде Октябрь революциясының жеңисине шекемги дәуир ишинде де, оннан кейин де көп сандағы рус сөзлери, сондай ақ рус тили аркалы Европа халықларының тиллеринен сөзлер аұысты. Рус тилинен, рус тили аркалы басқа тиллерден тилдің лексикасына сөзлердің аұысыу процеси совет дәуиринде дерлик актив харектерге ийе болды. Октябрьге шекемги дәуир ишинде сиясий басқаруы, жер ислери, сауда қатнастарына байланыслы бирли-ярым ғана сөзлер тилимизге кирген еди, ал рус хәм рус тили аркалы аұысқан интернационаллық сөзлердин басым көпшилги Октябрь жеңисинен кейинги дәуирди өз ишине алып отыр.

Солай етип, хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасында тарийхый шығысы жағынан алып қарағанда тюрк тиллерине ортақ сөзлерди хәм араб тилинен келип кирген сөзлерди, парсы тилинен аұысқан сөзлерди, сондай-ақ рус

тили рус тили арқалы басқа да Европа тиллерінен келген сөзлерді көреміз.

Тилдің лексикасына басқа халықтардың тиллерінен сөзлер ауысқанда я ауыз еки, я жазба түрде ауысқан болыуы мүмкін. Сонлықтан би тилдегі сөз екінши бир тилге өткенде, ол фонетикалық хэм морфологиялық жақтан дәслепки формасын өзгертип те жибереди. Сөздің бундай етип өзгериске ушырауы, әсиресе ауызеки усыл арқалы сөз аумасыуда жийи ушырасады.

Қарақалпақ халқының хақкыйқат мәнидеги жазыуы тек Қарақалпақстанда Совет власты орнағаннан кейин ғана болды, оған шекемги жазыу шын мәнисиндеги жазыу емес еди, ол улыума көпшиликтің қолында болмады, улыума халық оннан пайдаланыу мүмкиншилигине ийе емес еди. Сонлықтан да Октябрьге шекемги дәуирдеги бизиң тилимизге екінши бир тилден кирген сөзлерди, олардың биразы жазба әдебиятлар арқалы келиуине қарамастан улыума алғанда ауызеки түрде тараған деп жууміқ шығара аламыз.

Сөз ауызеки түрде ауысқанда жазба түрдегиге карағанда ол жийи хэм көбирек өзгериске ушырайды. Мәселен, араб тилинен кирген *әдеп* сөзиниң сол тилдеги түпкиликли түри *адан*, парсы тилинен кирген *егер* сөзиниң түпкиликли формасы *ағар*, ал рус тилинен кирген *болыс* сөзиниң рус тилиндеги түпкиликли формасы болса *воласть* еди т. б.

Сөзлердің бизиң тилимизге екінши бир тилден ауысыуында фонетикалық хэм морфологиялық жақтан өзгериске ушырауы Октябрьге шекемги дәуирде өткен сөзлердің ишинде көп гезлеседи. Зундай жағдайды совет дәуиринде ауысқан сөзлердің топарынан да көриуге болады, бирақ ол сийрек.

Бир тилден екінши тилге сөздің ауысыуы бул тилдің лексикалық байлығын кеңейтиуге себепши болатуғын тил кубылысынан ибарат. Хәзирги заман карақалпақ әдебий тилиниң лексикасында усындай ауысыу жолы менен пайда болған сөзлер белгили орын алады.

Биз төменде карақалпақ тилине басқа тиллерден келип кирген сөзлерге қысқаша тоқтап өтеміз.

Улыума тюрк тиллерине ортақ сөзлер.

Қарақалпақ тили генеалогиялық жақтан тюрк тиллериниң қатарына киреди. Сонлықтан да бул семьяны курайтұғын тиллердің лексикасында улыума орталықтың, уқсаслықтың болыуы законлы нәрсе. Бурын бир тюрк тили болған хәзирги өзбек, қазақ, қырғыз, карақалпақ, уйғыр, азербайжан, түркмен, ноғай, татар, башкурт, чуваш, якут қусаған тиллер, әлбетте, өз алдына айырым тил болып бөлинип шыққанда, олардың хәр қайсысының лексикасында сол тиллердің барлығы ушын бирдей ортақ сөзлер болды. Мине усы ортақ сөзлер хәр бир тилдің

өзинин тарийхый дәуирлер даўамында раўажланыуынын барысында айырым фонетикалык өзгерислерге ушыраған болмаса, тийкарынан түпкиликли формасын сақлап қалғанын көремиз.

Улыўма тюрк семьялас тиллердин лексикасында бар, фонетикалык жактан гейпара өзгерислерге ушыраған менен де, негизи бир сөзлерди тюрк тиллерине ортак сөзлер деп атаймыз.

Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасында улыўма тюрк тиллерди ушын ортак сөзлердин мынадай түрлерин ушыратыўға болады:

1. Мийнет етиў куралларының атын көрсететуғын сөзлер: *балта, орақ, балға, тас* т. б.

2. Адамның дене мүшелериниң атын көрсететуғын сөзлер: *бас, қол, көз, қулақ, мурын* т. б.

3. Дән егинлери хәм жемислердин атлары: *буўдай, арпа, тары, жүўери, ерик, алма, қаўын, ғарбыз, жемис* т. б.

4. Қуслардын, курт-қумырсақалардын атлары: *қус, таўық, ғарға, лашын, үйрек, жылан, шаян* т. б.

5. Ҳайўанлардың атларын көрсететуғын сөзлер: *сыйыр, қой, қозы, бузаў, ешки, ат, тұлки, ийт, пышық* т. б.

6. Тәбият предметлери менен кубылысларын көрсететуғын сөзлер: *ай, күн, ағаш, таў, жер, суў, қар, көл, түн, жауын* т. б.

7. Жер асты байлықлары: *алтын, гүмис, темир, шойын* т. б.

8. Адамның сезимлерине байланыслы сөзлер: *мун, қуўаныш, сүйниш, кеуил ашыў* т. б.

9. Предметтиң сапасын, қасийетин, түрин билдиретуғын сөзлер: *ала, қара, сары, жумсақ, жууан, көк, жақсы, жаман* т. б.

10. Ҳәрекетти аңлататуғын сөзлер: *күт, күй, көр, кир, бар, кел, кет, отыр, тур, жат* т. б.

11. Ҳәрекеттиң белгисине байланыслы қолланылатуғын сөзлер: *ерте, кеш, кейин* т. б.

12. Предметтиң ямаса кубылыстың санын билдиретуғын сөзлер: *бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жигирма, отыз, қырық, елиў, алпыс, жүз* т. б.

13. Алмасық сөзлер: *мен, сен, ол, биз, ким, не, қандай, қанша* т. б.

14. Жынысты хәм туўысқанлық қатнастарға байланыслы сөзлер: *ата, ана, қыз, ул, сиңли* т. б.

15. Соның менен бирге карақалпақ тилиниң лексикасында улыўма тюрк тиллерине ортак көмекшилик хызмет аткарыўшы сөзлер де, таңлақ сөзлер де ушырасады. Мысалы: *менен, ах, ух* т. б.

Усы жоқарыда атап көрсетилген сөзлердиң барлығының да негизи бир. Солай да олар ҳәр тилдиң өзиниң фонетикалык хәм грамматикалык законларының талабына, басқа тиллер менен салыстырып қарағандағы спецификалык өзгешелигине сәйкес ҳәр тил де ҳәр түрли ямаса уксас айтылады. Мәселен,

төмендеги сөзлердің карақалпақ, татар, ноғай, башқұрт, түркмен, қырғыз, өзбек, қазақ тиллерінде қалай екенлигин қара-йық:

карақалпақ тилинде	татар тилинде	башқұрт тилинде	ноғай тилинде	түркмен тилинде	қырғыз тилинде	өзбек тилинде	қазақ тилинде
бес	биш	биш	бес	бәш	беш	беш	бес
ерте	иртә	иртә	эрте	ир	эрте	эрта	ерте
қууаныш	қуаныч	қыуаныс	куваныч	гуванч	кубаныч	куванч	қуаныш
сүйиниш	сөөнеч	өйенес	суйиниш	бегенч	суйунуч	суюнч	сүйиниш
жүз	юз	йөз	юз	йүз	жүз	юз	жүз
менен	блән	менән	мен	билен	менен	билан	мен

Бұл мысаллардағы сөзлер өзлеринин фонетикалық қурылысы жағынан бір тилде екінши бир тилдегиси менен сәйкес келип қалса, үшінши биреуінде басқашалау, төртиншисинде оннан да басқашарақ қурылысқа ийе болып тур. Айтайық, карақалпақ, ноғай, қазақ тиллеринде *бес* делинсе, татар хәм башқұрт тиллеринде *биш*, қырғыз хәм өзбек тиллеринде *беш* болса, түркмен тилинде *бәш* деп айтылады. Сондай-ақ, карақалпақ, қазақ тиллеринде *ерте* делинсе, татар хәм башқұрт тиллеринде *иртә*, ноғай хәм қырғыз тиллеринде *эрте* болса, өзбек хәм түркмен тиллеринде оннан да басқашалау *эрта*, *ир* болып еситилип тур. Буннан түрк тиллерине ортақ сөзлер түрк семьясына жататуғын хәр тилдің өзине тән спецификалық законлықларына сәйкес солайынша қәлиплескен деген жуўмақ шығаруға болады.

Биз жоқарыда келтирип өткен мысалларымызда улыўма түрк тиллерине ортақ сөзлердің айырым тиллердеги хәр қыйлы фонетикалық дүзилеслерин көрдик. Бұл фонетикалық өзгерислердің анау я мынау тилдеги ортақ сөзлерди бир-бири менен салыстырып карағанда көбирек көзге түсетуғын гейпара тәреплерин айтып кетейик.

Арғы төркини бир базыбир сөзлерге бир тилде *ж* сесинен баслануў характерли болса, екіншисинде *й* сесинен баслануў характерли болып келеди, биреуінде *к* сесинен басланса, тағы биреуінде *г* сесинен басланады. Мысалы:

қазақ тилинде	карақалпақ тилинде	өзбек тилинде	түркмен тилинде	қырғыз тилинде	башқұрт тилинде	ноғай тилинде
жақсы	жаксы	яхши	ягшы	жәкшы	якшы	яхшы
жүрек	жүрек	юрак	йүрек	жүрек	йөрәк	юрек
кел	кел	гел	кел	кел	кел	

Бундай характерли өзгерислер сөздин ортасында хәм ақырында бир тилде *с* сеси келсе, екіншисинде оның *ш* болуында да көринеди. Мәселен, жоқарыда келтирилген *жақсы*

деген сөз қарақалпақ, қазақ тиллерінде *с* менен айтылса, өзбек, түркмен, қырғыз, башқұрт хәм ноғай тиллерінде *ш* еситилип тур. Ал енди қарақалпақ, қазақ тиллерінде *тас* болып *с* сеси еситилсе, қырғыз, өзбек, башқұрт, татар тиллерінде *с* орнында *ш* еситиледи.

Тюрк тиллерине ортақ сөзлер хәр тилде составындағы дауыслы сеслердің аўмасып келиуі аркалы да айрықшалыққа ийе. Мәселен, бир тилде *кет* түрінде ушырасса, екіншисинде *кит*, бир тилде *бес* болса, тағы биреуінде *биш* т. б.

Улыўма тюрк тиллерине ортақ сөзлердің фонетикалық қурылысы жағынан жеке тиллерде хәр түрлі болып ушырасыуында буннан басқа да айрықшалықларды көриўге болады. Булардың барлығы да бир семьядан таралған усы тиллердің әсирлер бойы раужланыуының барысында пайда болған өзгерислерден ибарат. Фонетикалық өзгешеликлердин тийкарғы бир белгиси сыпатында тюрк тиллерине ортақ сөзлерде бууын үнлеслигиниң сақланыуын көрсетиўге де болады. Мәселен, бизиң көрсетип өткен мысалларымызда бул нәрсе толық көзге түседи. Ал сырттан кирген *китап*, *хызмет*, *кино* қусаған сөзлерде бууын үнлеслигин көре алмаймыз.

Усының менен бирге бул жерде мына нәрсени де айтып өтиўге туўра келеди. Қарақалпақ тили морфологиялық жақтан жалғамалы тиллердің қатарына киреди. Жалғамалы усыл тек ғана қарақалпақ тилине емес, барлық тюрк системалас тиллерге тән. Сонлықтан да тюрк тиллерине ортақ сөзлердің морфологиялық жақтан өзгериуінде де улыўмалық бар. Мәселен, олардың формасының өзгериуі ушын сөз түбирлерине белгили аффикслер жалғанады: *жүзимли*, *жүзимлик*, *жүзимликте*; *балалы*, *балам*, *балалық*, *балалықтың*, *балалар*; *басшы*, *басшылық*, *басшылықты* т. б.

Бул жердеги сөз түрлендириуши хәм сөз туўдырыушы хызметти атқарып турған аффикслер басқа тюрк тиллерінде де ушырасады. Бирақ олар хәр тилдин өзинин жеке айрықшалығына қарай хәр түрлі фонетикалық қурылысқа хәм вариантларға ийе. Мәселен, *балалық*, *балалар* деген сөзлердеги *-лық*, *-лар* деген аффикслер ноғай тилинде *-лық*, (*лик-лар*) түрінде ушырасса, өзбек тилинде *-лик*, *лар* (*-ләр*) түрінде, ал қазақ тилинде *-лық* (*лик*)—*дық* (*дик*)—*тық* (*тик*)-*лар*) (*лер*)—*дар*, (*дер*)—*тар* (*тер*) түрінде ушырасады.

Бундай ұқсаслықларды ортақ сөзлердің морфологиялық жақтан өзгериуіндеги ұқсаслықлар ретинде белгилеп өтиў менен бир қатарда оларды улыўма тюрк тиллериниң грамматикалық қурылысындағы ұқсаслықлар деп қараймыз.

Мине булардың барлығы да хәзирги заман қарақалпақ әде-

¹ Я, Ю, хәриплерин *й* сесинен басланады деген көзқараста пикир жүргизилип отыр (*Автор*).

бий тилинин лексикасындағы түрк тиллери үшін ортақ сөзлердің характерли тәрептери болып есапланады.

Улыұма түрк тиллери үшін ортақ сөзлер қарақалпақ тилиниң сөзлик фондынан орын алып, сөзлик составты рауажландырыуда өзинин тийкарғы ролин аткарып киятыр. Олар өзлериң тарийхый келип шығыуы жағынан да, күнделикли турмыста кең хәм актив колланылуы жағынан да хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасындағы тийкарғы сөзлер топарын курайды.

Араб тилинен кирген сөзлер.

Қарақалпақ халқы да Орта Азиядағы басқа халықлардай-ақ өзиниң тарийхый рауажланыуының ертедеги бир дәуирлеринде Ислам дининиң үстемлиги менен Арабий мәдениатының тәсириң басынан кеширди. Мине сол дәуирлерде қарақалпақ тилиниң лексикасына араб тилинен айырым сөзлер хәм терминлер ауысты. Олар улыұма алғанда илим хәм мәдениятқа, диний түсиниклерге, сиясий басқарыу ислерине, сауда ислерине, сондай-ақ күнделикли хожалық турмысларына байланыслы сөзлерден ибарат. Мысалы: *фән, әдебият, қәлем, мийнет, адам, миллет, мүддет, жаза, қарар, гуна* т. б.

Араб тилинен келип кирген сөзлер қарақалпақ тилиниң лексикасына айыз еки хәм жазба жоллар менен қоныс халықлардың тиллери аркалы, сондай-ақ тиккелей диний -китаплар аркалы ауысты. Олар сөзлик составта ғана қалып қоймастан, көпшилиги дерлик сөзлик фондтан орын алды. Мәселен, *адам, қәлем, әдебият* қусаған сөзлер түпкиликли сөзлердей активликке ийе.

Араб тилинен айырым сөзлердің хәм терминлердің ауысыу процесси динниң көпшилик халық массасының турмысына оғада күшли түрде синип кетиуине байланыслы узак уақыт дауам етип, елимизде Октябрь революциясы женгеннен кейин ғана өз тәсириңнен айырылды. Қарақалпақ халқының формасы бойынша миллетлик, мазмуны бойынша социалистлик мәдениатына ийе болыуы, өз ана тилинде оқыу хәм жазыу ислеринин пайда болыуы хәм рауажланыуы араб тилинен сөзлердің хәм терминлердің ауысыуын биротала сапластырды. Жүдә актив түрде, кең колланылып киятырған сөзлер хәм терминлер тилдин лексикасында қалды да, ал жана түсиниклердин пайда болыуы менен гөнерип, әхмийетин жойылтқан айырым араб сөзлери халық турмысынан шығып қалды.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик составында мынадай араб тилинен ауысқан сөзлерди көриуге болады: *әдил, айып, әлем, мәмлекет, ақыл, ар, арза, әсир, ашық* (сүйикли мәнисинде), *әуел, әжайып, дүнъя, пәкизе, пикир, ҳауа, хұрмет, илим, китап, ылайық, лақап, мәлим, мәни, мақлуқ, мақсет, мәкан, мууапық, фәзийне, қурбан, саат, сабыр, садық,*

сәлем, сапар, сауал, сүүрет, шайыр, тәреп, уақыт, хабар, хәдийсе, халық, харам, хызмет, хұрмет, қыял, фән т. б.

Тилимизде араб тилинен аұыскан адам атлары да ушырасады. Мысалы: *Аббаз, Әлий, Хәмзе, Әнийпа, Асан, Әмет, Махмуд, Оспан* т. б. Сондай-ақ араб тилинде адам атын билдирмейтуғын, тек ғана эпийайы сөзлер сыпатында қолланылатуғын гейпара сөзлердин қарақалпақ тилинде адам аты орнында келетуғын жағдайлары бар. Мәселен, *Әдил, Дәулет, Мақсет, Қурбан, Сабыр, Садық, Сапар* т. б. Булар жай сөзлер сыпатында да, адам атлары орнында келе береді.

Араб тилинен аұыскан сөзлер тийкарынан алғанда атлық сөзлер болып келеді, сийрегирек келбетликлер де ушырайды. Буған жоғарыда келтирип өткен сөзлердин улыўма топары дәлил бола алады. Ал басқа сөз шакаплары бойынша араб сөзлери тилимизде ушыраса бермейди. Сонлықтан да олардын тюрк тиллериндеги бул өзгешелигин көрсетип, атақлы тюркологлардын бири Н. А. Баскаков араб сөзлериниң аұысыўындағы характерли белги ретинде олардын тюрк тиллеринде атлықлар, жекке-сийрек келбетликлер түринде гезлесетуғынын, бирли-ярым қосарлы фейиллер составындағы гейпара сөзлерди есапка алмағанда, басқа атауыш сөзлердин тюрк тиллери тәрепинен өзлестирилмегенин белгилеп өтеди¹.

Биз жокарыда араб тилинен кирген сөзлердин көпшилиги қарақалпақ тилиниң сөзлик фондыннан орын алды деген едик. Әлбетте, сөзлик фондка кирген хәр қандай сөздин тийкарге тәреплериниң бири онын мәнисинин кенлиги, көп мәниликке ийе болыўы болып есапланады. Олай болатуғын болса, араб тилинен аұысып, хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик фондыннан орын алған сөзлер де семантикалық жақтан мине усындай кәсийетке ийе. Мәселен, *ғазийне* деген сөз *пул ғазийнеси, пул байлығы* мәнисинде де, *мәдений жетискенликлер, мәдений дәретпелер, мәдений байлықлар* мәнисинде де қолланыла береді. Кейинги мәнилери бизин тилимизде жүдә актив характерге ийе, ал алдынғы мәниси ондай характерге ийе емес, көбинесе аұыз әдебияты шығармаларында жиий ушырасады.

Соның менен бирге гейпара сөзлер араб тилиндеги мәниси хәм оннан пүткиллей өзгерип кеткен мәнилерде де қолланылады. Мәселен, *дунья* деген сөз араб тилинен *әлем, жаҳан* мәнисинде қабыл етилген болса, бизин тилимизде ол хәзир сол мәниси менен бир қатарда *мал-мүлк, байлық* деген мәниде де қолланылады, *мийнет* деген сөз араб тилинен *азап, мүшкил* деген мәнилерде қабыл етилген болса, ол хәзир халықтың сөйлеу тилиндеги соған жақын *бул бир мийнет болды*,

¹ Н. А. Баскаков, Развитие языков и письменности народов СССР, Вопросы, языкознания, 1953, № 3, стр. 31.

қуры мийнет деген сөз дизбеклеріндегі мәнісі менен бір қатарда пүткіллей басқа мәніде, жаңа коммунистлик мәніде, яғний коммунизмди қурыушы хәр бир адамның турмыс талабы мәнісінде лең қолланылып отыр.

Демек, буннан араб тилинен аүйскан сөзлер қарақалпақ тилинде семантикалық жақтан бир қанша өзгерислерге ушыраған түрінде қолланылып қиятырғанлығын көреміз.

Сөзлер бир тилден екінши тилге аүйсканда өзиниң дәслепки фонетикалық қурылысын толығы менен сақлап, өзгерместен аүйса бермейди. Олардың гейпаралары түрли себеплер менен фонетикалық жақтан өзгерислерге ушырау мүмкин. Қарақалпақ тилиниң сөзлик составындағы базыбир араб сөзлери де мине сондай тийкарда аүйскан сөзлерден есапланады. Мәселен, *әдеп* сөзиниң араб тилиндегі формасы *адап*, *мәмлекет* сөзиниң араб тилиндегі формасы *мәмләкәт*, *ақыр* (ы) сөзиниң дәслепки формасы *ахур* т. б.

Бул мысаллардан араб тилиндегі *адап*, *мәмләкәт*, *ахур* сөзлериниң қарақалпақ тилине аүйсыуында фонетикалық қурылысы жағынан бираз өзгериске ушырағаны көринип тур.

Солай егип, қарақалпақ тилиниң лексикасында араб тилинен аүйскан сөзлер әдеуир муғдарда ушырайды. Олардың көпшилиги хәзирги күнде күнделикли сөзлердей болып кеткен, күнделикли сөйлеу хәм жазыу процесимизде хеш қандай сырттан келип кирген сөзлер екенлиги сезилмейди, актив қолланыла береді.

Тәжик-парсы тилинен кирген сөзлер.

Тилимизде тәжик-парсы тилинен аүйскан сөзлер де ушырайды. Олар қарақалпақ тилине тиккелей өзбек, тәжик, түркмен халықлары менен хәр қандай қатнаслар нәтийжесинде, сондай-ак парсы тилиниң элементлери ушырауығын араб тилиндегі китаптар арқалы келип кирди.

Тәжик-парсы тилинен аүйскан сөзлердиң ишинде турмыстың түрли тарауларына байланыслы сөзлер бар. Солай да олардың басым көпшилиги қәдимги күнделикли турмыс қатнасықлары бойынша, хожалық ислери бойынша қолланылатуғын сөзлерден ибарат.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында мынадай тәжик-парсы сөзлерин көриуге болады: *абадан*, *егер*, *баха*, *бәлент*, *бәхәр*, *бахадыр*, *дана* (*ақыллы мәнисинде*) *дәрт*, *дәстүрхан*, *дәруаза*, *периште*, *перде*, *патша*, *пайғамбар*, *пияда*, *пешана*, *пахта*, *дарах*, *дәлиз*, *гүман*, *гөр* (*соқыр мәнисинде*) *гәуқар*, *гүмбез*, *хәр*, *хәргиз*, *кән*, *кәрәун*, *мийман*, *мийирман*, *мум*, *маржан*, *майдан*, *мөр*, *надан*, *намаз*, *нышан*, *мыс*, *қағаз*, *хат*, *сырнай*, *ырас*, *шадыман*, *шийрин*, *хош*, *дийдар*, *жан*, *жаныуар*, *дәстан*, *қақарман*, *устаз*, *заман*, *тахта*, *әнар*, *яр*, *яранлар*. т. б.

Сөз шакаплары көз қарасынан алып карағанда тәжик-парсы тилинен кирген сөзлер араб тилинен аұысқан сөзлердей атлық-лардан, келбетликлерден болып қоймастан, оннан басқа да гейпара сөз шакапларын өз ишине алады, мәселен, олардың ишинде *бәлент, пәс, пухта* қусаған рәуиш сөзлерди, *егер, я яки* дәнекер сөзлерди, сондай-ақ басқа да морфологиялық элементлерди көриүге болады.

Тәжик-парсы тилинде *рауан* деген сөз жеке түрде *қозғалыушы, хәрекет етиуши* деген мәниде колланылады¹. Ал бизиң тилимизде ол сол парсы тилиндеги жеке мәнисинде колланыла алмайды, тек ғана *жолға рауан болыу* деген коспа феиылдиң составында келеди де, жолға түсиу деген мәнини аңлатады.

Тилимизде *арзыу-әрман, бау-бақша* деген жуп сөзлер бар. Усы сөзлердиң биринши сынарлары парсы тилинен кирген сөзлерден ибарат. Бирак олар тәжик-парсы тилиндегидей дара мәнилерди аңлатып, өз алдына колланылмастан, жуп сөзлердин составында ғана келеди, екинши сынары менен биригип барып пүтин бир мәни аңлатады. Парсы тилинде *арзыу* деген сөз *тилек, әрман* мәнисин билдиреди², ал бул мәни карақалпақ тилинде *арзыу-әрман* деген пүтин жуп сөз арқалы бериледи, бау деген сөз парсы тилинде *бағ* мәнини билдиреди³, ал карақалпақ тилинде ол *бағ-бақша* деген пүтин бир жуп сөзди пайда етип, бир мәнини қурайды.

Тилимизде *арзыулы* деген сөз де жумсалады. Ол, әлбетте, тәжик-парсы тилинен аұысқан *арзыу* деген сөзге карақалпақша аффикстин қосылыуынан пайда болған сөз хәм ол пүткіллей басқаша мәни де колланылады. Мысалы:

*Кимсениң қыз-уғлы, арзыулы яры,
Кимниң қасы қара, көзи қунқары,
Әсир болып телмирисип арсары,
Йығлап ат алдына түсти, Бозатау*

(Әжинияз, „Бозатау“).

Бул жерде *арзыулы* деген сөз *сүйгени, сүйиклиси* деген мәниде колланылып тур. Онын жеке қолланылыуына себепши болып турған нәрсе екинши сөзди туудырып турған *лы* аффиксинен ибарат.

Тәжик-парсы тилинен аұысқан сөзлер де карақалпақ тилинин түпкиликли сөзлериндей болып кеткен. Олардың көпшилиги тилимизде кең колланылыу менен бирге сөзлик составты байытыудағы уйтқылық хызметти атқарып киятыр, гейпарала-

1. С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, (М., 1951, стр. 418.

2. Сонда, 360 бет.

3. Сонда, 367-бет.

ры гөнөрүп, колланылыу активлигинен айырылып шыгып баратыр. Мәселен, *абадан, дастурхан, баха* деген сөзлерден *абаданлык, дастурханлык, бахалы* қусаған сөзлер пайда болып, сөзлик составты байытса, *периште, пайғамбар, яран*, қусаған сөзлер күнделикли турмысымыздан дерлик шыгып қалды.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аұысқан сөзлер.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасында рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аұысқан сөзлер топары белгили орынды ийелейди. Олар өзлериниң қолланылыу әриси жағынан қарағанда да тилимиздиң сөзлик составын байытыуға себепши болған сөзлерден есапланады.

Бир тилден екінши тилге сөзлердиң аұысыуы, әлбетте, сол тиллерди дәреткен халықлар арасындағы қандай да болмасын байланыслар, қатнасықлар нәтийжесинде ғана иске асатуғынлығы белгили. Қарақалпақ тилинің лексикасына рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер де рус хәм қарақалпақ халықлары арасындағы сондай байланыслар, қатнаслар процесинде аұысқан сөзлерден ибарат.

Рус халқы пүткил дүнья жүзине прогрессив мәдениятты таратыушы халық. Бизин елимиздиң барлық халықлары, соның ишинде қарақалпақ халқы да ен алдағы мәдениятты мине усы уллы халықтан үйренди. Руслар менен қарақалпақлар арасындағы байланыс хәм өз ара қатнас бир неше жылларды өз ишине алады. Ол хәзирги баұырман бир семьяға бириккен дәуирге шекем де узақ жолды өтти. Сол жыллар даұамында қарақалпақ тилинің сөзлик составына еки халық арасындағы қатнастың дәрежесине қарай белгили муғдарда сөзлер-аұысып отырды. Қарақалпақ тилине рус сөзлери хәм рус тили арқалы басқа Европа тиллеринен сөзлер менен терминлердиң аұысыуы, әсиресе, сонғы совет дәуиринде оғада актив процесске айналды. Қарақалпақ тилине социалистлик қурылысқа, жана өмирге байланыслы жана сөзлер, совет—интернационаллық сөзлери хәм терминлер кирип, олар халықтың күнделикли турмысына актив түрде араласты. Булардын барлығы да қарақалпақ тилинің рауажланыуына уллы рус тилинің оғада әҳмийетли прогрессив тәсири болды.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердиң аұысыуында улуўма еки дәуир көзге түседи:

1. Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекемги дәуир.

2. Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейинги дәуир.

Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекемги дәуир ишинде XIX әсирдиң екінши ярымы айтарлықтай әҳмийетке

ийе болды. 1873-жылы Хийуанын патша әскерлери тәрәпинен женип алынууына байланыслы Әмүдәрьянын он жағасын мөкан еткен карақалпақлар Россияға қосылды. Бул карақалпақ халқынын турмысында оғада үлкен әһмийетке ийе тарийхий уақыя болды. Қарақалпақстанның Россияға қосылуы менен алдыңғы рус мәденияты халқымыздын миллий сана-сезиминин ояныуына тәсир ете баслады. Руслар менен экономикалық хәм мәдений қатнастарға жол ашылды. Орта Азияда, соның ишинде карақалпақ территориясында да дәслепки капиталистлик қатнастардын пайда болууына хәм рауажланыуына тарийхий жағдай тууылды. Майда заводлар, жол қатнастары, сауда ислери, ауыл хожалығы, балықшылық өсе баслады. Артта қалған халық кем-кем Орайлық Россия менен байланысты күшейтиу мүкиншилигине ийе болды. Соның менен бирге билимлендириу ислеринде де өзгерислер пайда болды. Халықтың аukatлы бай қатламларынын ишинен чиновниклерди хәм басқа хызметкерлерди таярлайтуғын жаңа мектептер шөлкемлестирилди. Оларда рус тили хәм басқа да сабаклар оқытылды. Мине булар рус халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы байланыстың күшлирек рауажланыуына, сонын нәтийжесинде рус тилинен карақалпақ тилине сөзлердиң көбирек ауысууына себепши болды.

Октябрьге шекемги дәуир ишинде рус тилинен хәм рус тили аркалы басқа тиллерден карақалпақ тилине ауысқан мынадай сөзлерди ушыратууға болады: *кеңсе, бадырақ, ширкеу, пароход, самовар, закон, пуд, пристав, болыс, уезд, завод, геуиш, доктор, машина, гербиш, старшина* т. б. Бул сөзлердиң көпшилиги бизиң тилимизде рус тилиндегисине қарағанда бираз өзгерген түрде айтылып келди. Мәселен, *закон, пристав, уезд, старшина* қусаған сөзлер *закун, пристоп, ояз, старшын* болып қолланылып келди. Ал *галош, кирпич* қусаған сөзлер *геуиш, гербиш* болып айтылып, сол түринде әдебий тилимизде кәлиплесип отыр.

Рус тилинен хәм рус тили аркалы басқа тиллерден сөз ауысууынын биринши дәуиринде келип кирген сөзлер, көбинесе, мәмлекетлик басқаруу ислерине, сауда ислерине, қурылысқа, техникаға байланыслы сөзлерден ибарат. Мәселен, *кеңсе, болыс, уезд, пристав* қусаған сөзлер мәмлекетлик басқаруу бойынша тилимизге кирген сөзлер болса, *ярмарка, пуд сауда, пароход, машина* қусаған сөзлер саудаға хәм техникаға тийисли т. б.

Октябрь революциясы женип, елимизде Совет власты орнауы менен халықтың турмысы түп-тамырынан өзгерди. Коммунистлик партияның басшылығы астында езилген халық өзиниң социалистлик экономикасына хәм мәдениятына ийе болды. Ленинлик миллет сиясат тийкарында көп миллетли Совет мәмлекети еркин рауажланыудың хақықат жолына түсти. Азат Уатанымыздың тууысқан басқа да халықларындай-ақ карақал-

пақ халқы да уллы рус халқынын жәрдеми менен үлкен-үлкен табысларды қолға киргизди хәм елимизде коммунизмди курьу иesine өз үлесин қосып киятыр.

Совет дәуиринде рус тили өзиниң әҳмийетлилиги, кең қолланылыуы жағынан елимиздеги хәр бир басқа миллет адамынын екинши ана тили хызметин аткарып отыр. Рус тилин биз терең сүйнушилик пенен үйренемиз. Өйткени ол пүткил дүнья мийнеткешлериниң атасы, Коммунистлик партияның дүзиушиси уллы Владимир Ильич Ленинниң тили. Бул тил арқалы биз марксизм-ленинизм классиклерин үйренюүге, дүнья жүзи мәденияты менен танысуға мүмкиншилик алдық.

Қарақалпақ халқынын турмысындағы Октябрьден кейинги экономикалық хәм мәдений өзгерислерге, илим хәм техника жетискенликлерине, рус тилин еркин үйрениюүге хәм сол тилде, екинши тилде сөйлеуши халық пенен қатнас жасауға, баспа-сөздин рауажланыуына байланыслы тилимиздиң лексикасы толып атырған рус сөзлери, рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер хәм терминлер менен байыды.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составынди рус тилинде де, басқа халықлардың тиллеринде де бирдей қолланыла беретугын сөзлер хәм терминлер пайда болды. Мысалы: *партия, социализм, коммунизм, революция, феодализм, капитализм, идеология, диктатура, электр, философия, механика, физика, астрономия, математика, химия, атом, театр, поэма, физиология, республика, доцент, доктор, профессор, президент, академия* т. б. Булар бизиң тилимизге рус тили арқалы аўысты.

Мәмлекетлик баскаруу, сиясий хәм басқа да турмыс тараўлары бойынша совет дәуиринде жаңадан пайда болған бир неше сөзлер бар. Мысалы: *комсомол, парторг, райком, обком, агитатор, агитпункт, сушилка, участок* т. б. Булар да бизиң тилимизге рус тилинен келип кирди хәм рус тилинде қандай болса, сол мәнде хәм сол фонетикалық қурылысы менен актив қолланылып киятыр.

Солай етип, Октябрьден кейинги дәуир ишинде хәзирги заман карақалпақ әдебий тилиниң лексикасында дүньядағы көпшилик халықлар тәрәпинеп өзгериссиз қолланылатугын сөзлер менен терминлерди, сондай-ақ рус хәм басқа да совет халықлары тәрәпинен пайдаланылып киятырған сөзлер менен терминлерди өз ишине алатугын жана сөзлик топар пайда болды. Тилимиздеги бундай сөзлер менен терминлерди совет-интернационаллық сөзлер хәм терминлер деп атаймыз.

Рус тили арқалы карақалпақ тилине келип кирген сөзлердиң көбинесе Европа халықлары тиллеринен екенлиги көзге түседи. Бунын себебин, әлбетте, рус халқының өзиниң тарийхый рауажланыуы дәуирлеринде сол халықлар менен болған байланысынан деп түсиниюмиз керек. Тилимизде мынадай

Европа халықларының тиллерінен рус тили аркалы ауысқан сөздер менен терминлерди көриуге болады:

1. Грек тилинен келген сөзлер: *философия, хор, комедия, трагедия, алфавит, грамматика, филология, логика, тема, талант, кафедра, лексика, поэзия, поэма, планета, театр, критика, лексика, климат, эпос, метр, тезис, пирамида, диалект, синтаксис, орган, гигант* т. б.

Грек тилинен кирген сөздердин басым көпшилиги илим хәм мәдениетке байланыслы сөздер менен терминлерден ибарат.

2. Латын тилинен келген сөзлер: *автор, аудитория, диктатура, республика, ректор, декан, студент, экзамен, гуманизм, империализм, император, капитал, экскурсия, экспедиция, юстиция, цензура, кандидат, план, лаборатория, министр, конституция, пропорция, глобус, градус* т. б.

Латын тили ерте заманларда көп жылларға шекем Батыста ең көп өрис алған тил болып келгенликтен, ол турмыстың белгили тәреплерин өз ишине алады. Мәселен, жоқарыда көрсетип өтилген мысаллардын ишинде илим тарауы бойынша да, сиясий турмыс тарауы бойынша да, техника бойынша да сөзлер хәм терминлер ушырасады.

3. Немец тилинен карақалпақ тилине рус тили аркалы ауысқан сөзлер: *рота, мундир, ефрейтор, штаб, фельдмаршал, солдат, офицер, лагерь, орден, полиция, фартук, киртель, галстук, фляга, танцы, кран, фронт, штамп, слесарь, верстак, балет, балетмейстр, гастроль, ракета, штурм* т. б.

Қарақалпақ тилинің сөзлик составына немец тилинен кирген сөздердин әдеуір бөлеги урыс ислери бойынша дөреген сөзлерден ибарат. Олардың ишинде, сондай-ак искусствоға, өнерментшилик ислерине, үй-иши, кийим-кеншеклерге байланыслы сөзлер де бар.

4. Англичан тилинен алынған сөзлер: *вокзал, клуб, бойкот, митинг, трамвай, диспетчер, бюджет, рельс, баскетбол, футбол, волейбол, бокс, кросс, финиш, чемпион, доллар, танк, бифштекс, пионер, джемпер, сквер* т. б.

Бунда жәмийетлик-сиясий турмыс тарауына, сондай-ак жоқатнас ислерине, спортка байланыслы сөзлер ушырасады.

5. Француз тилинен келген сөзлер: *коммунизм, революция, депо, десант, костюм, мебель, буфет, этаж, кабинет, капитан, сержант, артиллерия, марш, драп, пальто, салют, генерал, блиндаж, котлет, трико, фронт, атака, батальон, аванс, репертуар, жанр, актёр, антракт, рагу, министр, реформа, банк, маршрут, абонемент, баланс, блокнот, актриса, реформа, секретарь* т.б.

Француз мәдениятының рус дворянлары ушын мода болған бир дәуирлеринде әсиресе аўқатланыуға, кийиниуге, жүрисурусысқа, мәдениет талапларға, искусствоға байланыслы бир

неше сөзләр рус тилине аўысқан. Олар рус тили арқалы қарақалпақ тилинің сөзлик составынан орын алып отыр.

6. Италия тилинен келген сөзләр: *ария, опера балерина тенор, флейта, фортеп'яно, балкон, карнаваль, кредит, бензин* т. б. Булардың көпшилиги музыкаға байланысly сөзләрден ибарат.

7. Рус тили арқалы қарақалпақ тилине испан тилинен де сөзләр кирди. Мысалы: *гитара, серенада, томат, лимон, карамель* т. б.

8. Поляк тилинен рус тили арқалы аўысқан сөзләр: *картина, полковник, полька*, т. б.

Булардың барлығы да қарақалпақ тилинің сөзлик составын байытыўға себепши болған, Октябрьден кейинги дәуир ишинде рус тили арқалы келип кирген сөзләр хәм терминләрден ибарат.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы баска тилләрден кирген сөзләр семантикалық жақтан улыўма алғанда рус тилиндеги мәнисин толық сақлаўы менен характерленеди. Мәселен, совет—интернационаллық сөзләр менен терминләр қарақалпақ тилинде мәни өзгерисине ушырамастан қолланылып киятыр. Деген менен күнделикли турмыста гейпара рус тилинен аўысқан сөзләрдің мәнисинин пүткиллей басқаша болып жүргизилетуғын жағдайларын да көремиз. Мәселен, *шапка* деген сөз рус тилинде көбинесе *малакай* деген мәнини аяллаталы, бирақ ол бизиң тилимизде сол *малақай* деген мәнисинде емес, ал русша *фуражка* деген сөздин мәнисинде қолланылып киятыр. Сондай-ақ *подошва* деген сөз рус тилинде *ултан* деген мәнини аялатса, қарақалпақ тилине *подош* түринде аўысып, *тери* деген мәнини билдиреди. Сонлықтан да екшини биринде *басында шапкасы бар* (фуражкасы бар деўдин орнына), *етигиниң ултаны подош* (етигиниң ултаны тери деўдин орнына) деймиз. Бул сөзләр хәзирги заман қарақалпақ тилине усындай өзгерген мәнисинде қабыл етилген.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы баска тилләрден аўысқан сөзләр, Октябрьге шекемги дәуирде келип кирген гейпара сөзләрди есапка алмағанда, өзиниң фонетикалық қурылысы менен айтылыў нормасын сақлаған түринде пайдаланылып киятыр. Мәселен, *филология, философия, китель, лагерь* деген сөзләрди алып қарайық. Бириншиден, бул сөзләр рус тилинде қандай фонетикалық қурылысқа ийе болса, қарақалпақ тилинде де сол түринде өзгерисиз қолланылады, екшиншиден, оларда пәт нормасы сақланған. Қарақалпақ тилинде пәт көбинесе сөздин кейинги бууынында болды. Рус тилинен хәм рус тили арқалы баска тилләрден келген сөзләр тилимизге аўысыўы менен пәт орнын өзгертип жиберген жок. Жоқарыдағы мысалларда пәт дәслепки бууындарда да (китель лагерь), ортаңғы бууындарда да (филология, философия) келип тур.

Сөз шакаптары көз қарасынан алып қарағанда да рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер тийкарынан атлықлардан ибарағ. Олардың ишинде басқа сөз шакабына жататуғын сөзлер ушыраспайды. Гейпара жағдайларда сөйлеу тилинде *жақсы* деген мәниде *первой, тийме, кесент берме* деген мәниде *мешать етпе* (мешайт етпе) қусаған сөзлер гезлеседи. Бирак олар қарақалпақ әдебий тилинде айрықша кеуил аударарлықтай характерли лексикалық объектлер бола алмайды.

Рус тили арқалы сөзлер менен терминлердің ауысыуы нәтийжесинде қарақалпақ тилинде айырым суффикслер менен приставкалар да пайда болды. Мысалы:—*изм* (*социализм, коммунизм*),—*ист* (*коммунист, журналист, активист*),—*ёр* (*шахтёр, дирижёр*),—*өнер* (*революционер, реакционер*)—*тор* (*инспектор, директор*),—*ант—ент* (*консультант, оппонент*)—*ация* (*консультация, агитация*),—*фикация* (*классификация, электрофикация*),—*анти* (*антиимпериалистлик*).—*де* (*демобилизация*) т. б.

Бұл суффикслер менен приставкалар қарақалпақ тилине сөз дәретиуши аффикслер сыпатында жеке түрде келген жоқ. Олар рус тили арқалы кирген белгили бир сөз ямаса терминлер менен бирге, солардын составында келди. Сонлықтан бундай аффикслерди өзлери менен бирге ауысқан сөзлердің қарамағында ғана қарап, қарақалпақ тилиндеги жаңа формалар ретинде бахалауымыз керек. Олар рус тилинде сөз дәретиуши суффикслер сыпатында кеннен қолланылады, ал бизде сол суффикслер хәм приставкалардын жәрдеми менен рус тили арқалы ауысқан сөзлерден басқа жанадан дөреген сөзлерди табыу қыйын. Мине бұл ол формалардың қарақалпақ тилиндеги түпкиликли аффикслердей активлиликке ийе емес екенлигин көрсетеди.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден ауысқан сөзлер хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасын байытыу менен бирге күнделикли турмысқа кен қолланылушылығы менен де белгили. Хәзир олардың көпшилиги сөзлик фондтан да орын алып отыр. Мәселен, *колхоз, совхоз, газета, врач, доктор, солдат* қусаған сөзлер, бириншиден, хәммеге бирдей түсиникли, екиншиден, турақлы түрде актив қолланылып киятыр, үшіншиден, жаңа сөзлерди жасауға уйтқы бола алады. Олардан *колхозшы, совхозлық, газетасыз, врачлы, докторлық, солдатша* сыяқлы сөзлер дөрей алады. Бұл рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден ауысқан гейпара сөзлердің қарақалпақ тилине бекем түрде орныққанын көрсетеди.

Солай етип, рус тили дүньядағы ең алдыңғы қатардағы халық аралық тил сыпатында қарақалпақ халқының екиншнана тили болуы менен бирге, миллий тиллерди байытуудағы тийкаргы дерек те болып отыр.

Рус тили тек совет халықлары тәрәпинен ғана емес, ал дүньядағы басқа халықлар тәрәпинен де үйренілмекте, рус тилине деген сүюушилик күн-күннен артпақта. Сонлықтан Советлер Союзы Коммунистлик партиясының Программасында рус тилин үйренюу тууралы былай делинеди: „Өзиниң ана-тили менен бирге рус тилин турмыста орын алып отырған ықтыярлы түрде үйренюу процесин унамлы әҳмийетке ийе, өйткени бул өз-ара тәжирийбе алмасыуға хәм ҳәр бир миллетти хәм халықты СССР дағы басқа барлық халықлардың мәдений жетискенликлери хәм жер жүзилик мәденият пенен байланыстыруға жәрдем береди. Рус тили ҳақықатында СССР дағы барлық халықлардың миллет аралық байланыс хәм бирге ислесиуниниң улыўма тили болып отыр“.

Басқа тиллерден кирген сөзлердиң қолланылыўындағы гейпара айрықшалықлар

Биз ҳәзирги заман карақалпақ әлебий тилиниң лексикасында араб тилинен, сондай ақ рус тили арқалы басқа халықлардың тиллеринен кирген сөзлерди көрдик. Олар турмыстың көпшилик тараўларын өз ишине алып, ҳәзирги күнде тийисли орынларында бизиң пикир алысуўдағы талабымызды қанаатландыруў ушын хызмет етип киятыр.

Ҳәр тилдиң өзине тән спецификалық өзгешеликлери хәм законлықлары болатуғынлығы мәлим. Био тилге қандай да болмасын сөз ямаса термин екинши тилден аўысқанда ол сол тилдиң ишки законларының қарамағына енеди, соған сәйкес қолланылыў процесинде тийисли өзгерислерге ушырайды.

Қарақалпақ тилиниң де өзине тән өзгешеликлери хәм ишки раўажланыў законлары бар. Басқа тиллерден аўысқан сөзлер мине усы законларға бойсынуў арқалы ғана турмыста қолланыла алады.

Сырттан кирген сөзлердиң енисип кетиўинде хәм түпкиликли сөзлердей түсиниклиликке ийе болыўында олардың қашан аўысууы менен қолланылыў активлиги белгили әҳмийет тутады. Мәселен, тилимизге гейпара араб хәм парсы тиллеринен кирген сөзлердин аўысқанына бир неше жүз жыллар болыўына, көптен актив түрде қолланылып келиўине байланыслы, олардың басқа тилден келгенлиги ҳеш қандай сезилмей кеткен. Мәселен, *мийнет, адам, ғәлле, дәстан, дастурхан* қусаған сөзлер. Соның менен бирге гейпара аффикслер де қарақалпақ тилиниң түпкиликли аффикслериндей болып кеткен. Мәселен, парсы тилинен кирген—*паз—хор* хәм араб тилинен алынған—*ый—ий* қусаған аффикслер.

Ал енди рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлерге келсек, олардың бизиң тилимизге киргенине еле көп дәуирлердиң өтпегенине қарамастан, гейпараларының, алдыңғы темада айтып өтилгениндей-ақ, енисип,

түпкиликли сөзлер сыпатында сөзлик фондқа киргенин көремиз.

Рус тили аркалы кирген сөзлер улыўма алғанда өзиниң рус тилиндеги айрықшалығын сақлаған ҳалында қолланылып киятыр. Мәселен, пәттиң орнына байланыслы биринши ҳәм еккинши позициядағы дауыслы сөзлердин айтылыў нормасы, сондай-ақ белгили орынларда гейпара дауыссызлардың бир-бирине алмасып айтылыуы (*солдат-салдат, комсомол-камсамол, клуб-қлуп, колхоз-калхос* т. б.).

Қарақалпақ тилинде сөз морфологиялық жақтан өзгергенде оған белгили бир аффикслер жалғанады. Аффикслер көбинесе оның ақырғы бууынының жууан-жиңишкелигине, дауыслы ямаса дауыссызға пителигине, ақырғы дауыссыздың үнли-үнсизлигине қарай түрли вариантларда келе береді. Мысалы: *дуўтарды, ескекти, тырнаны, кемени* т. б.

Рус тили аркалы кирген сөзлер де айтылыуына қарай усылайынша өзгереді. Мысалы: *капитанның, офицердиң, шахматқа, рудадан, коммунистлерше, социалистлик* т. б.

Рус тилинде морфологиялық жақтан қандай жағдайда да өзгеристи қабыл етпейтуғын сөзлер бар. Мәселен, пальто, депо, бюро, метро, кофе, купе қусаған сөзлерге ҳешқандай суффикслер ямаса жалғаулар жалғанбайды. Ал енди усы сөзлер рус тили аркалы қарақалпақ тилиниң сөзлик составына кирген сөзлерден есапланады. Олар да тийисли орындарында морфологиялық жақтан өзгере береді. Мысалы: *пальтомды, полтоны, бюроға, метродан, кофени, купеде* т. б.

Рус тилинен ҳәм рус тили аркалы басқа тиллерден ауысқан сөзлерге қарақалпақша аффикслердиң қосылыуы арқалы қарақалпақ тилиниң спецификалық айрықшалығына байланыслы көпшилик жағдайда ондағы пәттиң орын ауысыуын көриуге болады. Мәселен, коммунистлерше, революциялық, экономиканы т. б. Солай да бундай жағдайда да дәслепки пәт бурынғыға қарағанда жұмсарыңқырап еки пәтли бууын пайда болады, алдыңғысы кейингиге қарағанда ҳәлсиз болып келеді. Ал олар аффиксиз қолланылғанда рус тилиндеги пәт орнын сақлап қалады.

Солай етип, сырттан кирген сөзлер қарақалпақ тилиниң ишки рауажланыу законларына байланыслы қолланылыуында фонетикалық ҳәм морфологиялық жақтан усындай айрықшалықларға ийе.

Лексикалық калькалар.

Тилимизде еккинши бир тилдеги айырым сөзлерди туўрадан-туўра аударыу арқалы дөреген сөзлер де бар: Мәселен, *трудодень, красное знамя, наглядное пособие, рукопись, похвальный лист* қусаған сөзлер рус тилинен аударылып, *мийнет кун, қызыл байрақ, көрсетпели қурал, қолжазба,*

мақтау қағаз түрінде қарақалпақ тилине ауысты. Аудару процесінде олардың мәнісі хәм қурылысы дерлик сақланды. Мине усындай жол менен пайда болған сөзлерди хәм сөз дизбеклерин калькалар деп атаймыз. Ал бир тилден екінши тилге сөз ауысуының бул усылын калька усылы деймиз.

Калька сөзлериниң басқа сөзлерден айырмашылығы бар. Басқа тилдеги кәлеген сөздиң аудармасы калька бола бермейди. Мәселен, рус тилиндеги *человек*, *бумага* деген сөзлерди *адам*, *қағаз* деп аударуудан калька сөзлери келип шықпайды. *Адам*, *қағаз* деген сөзлер тилимизде бурыннан бар, ол сөзлер аңлататуғын түсиниклер де қарақалпақ тили ушын жаңа түсиниклер емес. Ал *мийнет күн*, *қызыл байрақ*, *қолжазба*, *көрсетпели қурал*, *мақтау қағаз* қусаған сөзлердин айырым компонентлери тилимизде бурыннан бар болғаны менен, олар аңлататуғын мәни қарақалпақ тили ушын рус тили аркалы кирген жана мәниден ибарат. Рус тилиндеги сөзлерди тилде бар сөзлердин жәрдеми менен аударуу аркалы сөзлик составымызға калькалық таза сөз хәм сөз дизбеги кирип отыр.

Қарақалпақ тилинде калька усылы аркалы пайда болған сөзлердиң топары оғада көп. Олар тийкарынан алғанда рус тилиндеги сөзлерди калькаластыруу нәтийжесинде дөреген. Калька усылының өзи де қарақалпақ тилинде сөз дөретиудиң жана усылы болып есапланады.

Қарақалпақстанда Совет власты орнауы менен халықтың турмысында экономикалық хәм мәдени жактан улы-улы өзгерислер пайда болды, жаңа мәкемелер, шөлкемлер дүзилди, мийнетти шөлкемлестириу хәм оған көз карас түп-тамырынан өзгерди, совет адамларына мәдени жактан хызмет көрсетиудиң өриси кенейди т. б. Мине усындай өзгерислерге байланыслы гейпара сөзлер менен сөз дизбеклери рус тилиндеги сәйкес сөзлер менен сөз дизбеклерин аударуу нәтийжесинде келип шықты.

Аударуу исиниң еле бир қәлипке түспеген, калька усылының қарақалпақ тилинде белгили усыл регинде жетилиспеген дәуиринде қарақалпақ тилинде хәттеки гейпара совет-интернационал сөзлерди де аударуу жағдайлары ушырасып келди. Мәселен, *физкультура—дене тәрбия*, *дене шынықтыруу*, *актив—белсенди*, *инициатива—жедел*, *революция—аударыспақ* т. б. Хәзир калька усылы белгили нормаға түсип отыр.

Қарақалпақ тилинде калька жолы менен бир сөзден туратуғын да, бир неше сөзлердиң дизбегинен туратуғын да ата-малардын ауысуыын көриуге болады. Мысалы: *дополнение-толықлауыш*, *член-ағза*, *организация—шөлкем*, *части речи-сөз шақаплары*, *Герой Социалистического Труда—Социалистлик*. *Мийнет Қахарманы*, *искусственный спутник Земли—Жердиң жасалма жолдасы*, *Коммунистическая*

партия Советского Союза—Советлер Союзының Коммунистлик партиясы т. б.

Гейпара сөз дизбеклеринде совет интернационаллық сөзлер ушырасады. Ондай жағдайда олар айырым грамматикалық өзгерістерге ушырап, аударыусыз қолланыла береді. Мысалы: *классовая борьба—класслық гүрес, экзаменационный билет—экзамен билеті* т. б. Бундай сөз дизбеклерін де калька ұсылы арқалы пайда болған сөз дизбеклері деуге болады.

Калька ұсылы арқалы тилимиздегі сөзлердің қолланылуы өриси кенейіп отырады, сөз дизбеклерінің көплеген жаңа түрлері пайда болады. Мысалы: *әдебият кешесі, халық билимлендириу бөлімі, социалистлик реализм методы, жазба жұмыс, оқыу бөлімі* т. б. Бундай сөзлер тилимиздегі басқа сөзлердей-ақ күнделікті турмысқа қолланыла береді.

Сырттан кирген сөзлерге қатнас ҳаққында

Қайсы тилди алып қарасаң да, оның сөзлик составының рауажланыуындағы тийкарғы дереклердің бири сыпатында сырттан сөзлердің хәм терминлердің ауысуы көзге түседі. Сол арқалы тилдің лексикасы бұрынғы халына қарағанда көлеми жағынан кенейіп отырады. Сонлықтан да бул ұсыл оғада үлкен әхмийетке ийе.

Гейпара жағдайлар да айырым себеплер менен сырт сөзлерди кереги болмаса да қолланылушылық ушырасып қалады. Бундай сөзлерди тилге ендириуге урынушылық қарақалпақ халқының турмысында ислам дининин үстемлик сүрген дәуиринде болды. Бул уақытларда динди таратыушы руханийлер араб тили алдында бас ийіп, диний китаптар арқалы үйренген гейпара сөзлерин тилге киргизди. Мәселен, *қалыс, жәхил* қусаған сөзлер сол молла-ийшанлар тәрәпинен ендирилип, жақынға шекем қолланылып келди. Қарақалпақ тилинде бул сөзлердин түпкиликли эквивалентлери бар, *қалыс* сөзи *ешейин* деген сөздин, *жәхил-сада*, *аңқау* сөзлеринин мәнисине туура келеди. Соған қарамастан олар усы түпкиликли сөзлер менен бир қатарда, кереги болмаса да, жәмийетте жасаушы айырым диний қатламдағы адамлардың лексикасында көбирек ушырасатуғын сөзлер сыпатында пайдаланылды.

Тилде керек емес сөзлерди талаптан тыс пайдаланыуға урынушылық, ана тилинің мүмкиншиликлерин писент етпеушилик тил шатаслығына алып келеди. Сонлықтан да В. И. Ленин рус тилинин тазалығын сақлау, кереги болмаған айырым шет тил сөзлерин қолланбау тууралы мынадай деп жазған еди: „Биз рус тилин бузып баратырмыз. Шет тил сөзлерин кереги болмаса да қоллана беремиз. Оларды надурис қолла-

намыз. Нелочеты, недостатки ямаса пробелы деген сөзлер турганда „дефекты“ деўдин неге кереги бар?¹

Бул жердеги *нелочеты, недостатки, пробелы* деген сөзлер рус тилинде бурыннан колланылып киятырған, хэммеге бирдей түсиникли сөзлер. Соған карамастан усы сөзлердин мәнисине туўра келетуғын *дефекты* деген шет тил сөзи қолланылып та келген. Сонлықтан да В. И. Ленин усындай зәрүрлиги жок сөзлерди колланыўдын орнына сол мәнидеги тилде бар сөзлерден пайдаланыўды кәрсетеди.

Қарақалпақ тили руханийлар тилинде мода болған айырым сөзлер менен гүресте женип шықты. Хәзир олар турмыстан шығып калып отыр. Солай етип, карақалпақ тили диншиллер тәрәпинен енгизилген керексиз сөзлерден тазартылды хәм еркин раўажланыўдын ҳақыйқат жолына түсти.

Октябрдин женисинен кейин қарақалпақ тилине рус тилинен хәм рус тили аркалы баска тиллерден сөзлер менен терминлердин ауысыуынын раўажланыў дәўири басланды, совет-интернационаллық терминлердин муғдары көбейди. Мине сол уақытларда гейпара түсинбеўшиликлердин, тәжирий-бесизликтин хәм совет-интернационал терминлердин рус тилинен солайынша айырым адамлардын ауыса бериўин қәлемеўшилигинин салдарынан оларды тилде бар сөзлер менен аударыў, егер тил байлығы тарлық кылса, басқа тилден пайдаланыў, сондай-ак баскаша атаў қусаған жағлайлар болды. Мысалы: *коллектив-жәбди, агитация-үгит, пропаганда-нәсият, революция-аударыспақ, план-жойбар, велосипед-шайтан арба, паровоз, поезд-от арба, самолёт-аэроплан, ҳауа кеме, цирк-ат ойыны* т. б.

Рус тилинен хәм рус тили аркалы кирген айырым сөзлерди усылайынша пайдаланыў халық турмысында бираз уақытқа шекем дауам етип келди. Қарақалпақ жазба әдебий тилинин нормалары кәлиплесийи хәм раўажланыўы, совет-интернационаллық терминологиянын пайда болыўы хәм нормалласыўы, рус хәм рус тили аркалы кирген сөзлер менен терминлердин карақалпақ тилиндеги зәрүрлиги хәм кең колланылыўы нәтийжесинде олардын ауысыўы нормаға түсти. Биз жоқарыда мысал ретинде көрсетип өткен *жәбди, үгит, нәсият, аударыспақ, жойбар, шайтан арба, ҳауа кеме, от арба, ат ойыны* қусаған сөзлер хәзир сол рус тилиндеги формасында қолланылатуғын болды. Олар совет-интернационаллық сөзлер сыпатында карақалпақ тилинин лексикасынан орын алды.

Хәзирги заман карақалпақ тили СССР дағы баска да тууысқан халықлардың тиллериндей-ак ленинлик миллет сиясаты тийкарында уллы рус тили менен беккем байланыста раўажланып киятыр хәм раўажлана береди.

1) В. И. Ленин, соч.. Т. 30, стр. 274.

КОЛЛАНЫЛЫҰ ӨРИСИ БОЙЫНША ХӘЗИРГИ ЗАМАН КАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ.

Улыўма қолланылыўшы хәм диалектлик лексика.

Тилимизде өзиниң қолланылыў өриси жағынан хәр қандай шеклениўшилик дегенди билмейтуғын сөзлердиң топары бар. Олар сөзлик составтың тийкарғы басым көпшилигин қурайды, барлық стиль тараўында аўызеки түрде де, жазба түрде де қолланыла береді. Мысалы: *ктап, қағаз, ай, күн, мийнет, аўқат, балық, пахта, мал, сүт, нан, ақ, қара, қызыл, көк, жыллы, өткір, жоқары, төмен, бүгин, тез, бул, усы, сол, сен, ол, қайда, қашан, еки, бес, жүз, мың, барыў, келиў, отырыў, ислеў, оқыў, дем алыў* т. б.

Қарақалпақ тилинде сөйлеўши хәр бир адам өзиниң қандай қәнигеликке ие екенлигине қарамастан бул сөзлерден күнделикли турмысында қәлеген орында пайдалана береді. Сонлықтан бундай сөзлер оның жеке лексикасында белгили орынды ийелейди.

Әдебий тилдиң қайсы стиль тараўында болса да кеңнен қолланыла беретугын, карақалпақ тилинде сөйлеўши барлық адам ушын ортақ усындай сөзлердиң топарын улыўма қолланыўшы лексика деп атаймыз.

Улыўма қолланыўшы лексикаға киретуғын сөзлер жалпы белгилиликке ие болып келиў менен бирге ең тийкарғы түсиниклердиң, предметлердиң хәм кубылыслардың ағамаларын көрсететуғын әпиўайы сөзлерден есапланады. Олардың улыўма қолланылыўшылық қәсийети де мине усыған байланыслы.

Улыўма қолланылыўшы лексика тилимиздеги хәр қандай стилистикалық элементлерди анықлаўда үлкен әҳмийетке ие. Мәселен, *ағым, басым, тезлик, планета, эпитет, фонема* қусаған сөзлерди улыўма қолланылыўшы сөзлердиң өриси менен салыстырыў арқалы илимниң белгили бир тарауларында ғана пайдаланылатуғын терминлер деп анықлаўға болады. Бундай терминлер тек илимий стильдиң қарамағында ғана активлиликке ие, ал әдебий тилдиң басқа шақапларында қолланылмайды.

Хәзирги заман карақалпақ тилиниң сөзлик составындағы гейпара сөзлер бирде әпиўайы сөз мәнисинде келсе, бир де термин сыпатында да қолланыла береді. Мысалы: *қысыў, басым, тезлик, шығарма, теңеў* т. б. Бундай жағдайда сөзлердиң термин түриндеги мәниси емес, ал дәслепки күнделикли турмыста кең қолланылатуғын әпиўайы мәниси ғана улыўма қолланылыўшы лексикаға келип қосылады.

Терминлер менен улыўма қолланылыўшы лексика арасында хеш қандай байланыс жоқ деп қараўға да болмайды. Илим хәм техника тараўында ушырасатуғын анаў я мынаў термин өзиниң активлигине қарай улыўма қолланылыўшылық қә-

сийетине де ийе болып кетеди. Мәселен, *трактор, автобус, телефон, партия, экскаватор, ракета* қусаған термин сөзлер хәзирги күнде улыўма қолланылыушы сөзлер дәрежесине көтерілип отыр.

Улыўма қолланылыушы лексика барлық ўақытта кеңейип, раўажланып отырады. Халықтың экономикалық, мәдений ҳәм сиясий турмысының өсиўи ҳәм раўажланыуына байланыслы сөзлик состав та кеңейеди ҳәм байыйды. Айырым жана сөзлер пайда болады, сөз мәнилери кеңейип барады ҳәм олардың қолланылыу активлиги артады. Усыған сәйкес улыўма қолланылыушы сөзлердің топары көбейе береді. Мәселен, соңғы дәўирде пайда болған *миннетлеме, баслама, өндирис, колхоз, совхоз, сайлау* қусаған жаңа мәнилі сөзлер тилимиздеги улыўма қолланылыушы сөзлерди байытыўға себепши болды.

Улыўма қолланылыушы лексика менен бир қатарда қарақалпақ тилинин сөзлик составында диалектлик характерге ийе болған сөзлерди де көриўге болады. Олар белгили бир территория тараўында ғана қолланылады ҳәм сол территорияда жасаушы адамлар ушын хызмет етеди.

Қарақалпақ тилинде еки диалекттиң болыуына байланыслы (арқа-шығыс ҳәм түслик-батыс) сол диалектлерди қурайтуғын районларға тән хәзирги күнде гейпара айырмашылықлар өмир сүрип киятыр. Мәселен, арқа-шығыс диалектинин гейпара районларында *шалбар* деген сөз *сым, сексеўил* деген сөз *сазақ, сора-бозақ, түте-дығыр, кружка-шөлмек, биротала-гүлли (гүллийин)* *шелек-шекер* болып айтылады. Ал түслик-батыс ҳәм арқа шығыс диалектлеринин гейпара районларында *көл* деген сөз *изейкеш, ет* деген сөз *гөш* деп жүргизиледи. Бул мысаллардағы *шалбар, сексеўил, сора, түте, көл, ет, кружка, биротала, шелек* деген сөзлер әдебий тилдин лексикалық элементлери ретинде актив қолланылып киятыр. Ал сым, сазақ, бозақ, дығыр, изейкеш, гөш, шөлмек, гүлли (гүллийин), шекер қусаған сөзлер болса тилимиздеги диалектлик лексиканы қурайды.

Диалектлик лексиканы қурайтуғын сөзлердің өзлери де көпшиликке таныслылық дәрежесинин жағдайына қарағанда бирдей емес. Олардың гейпараларын хәттеки әдебий тилимизде қолланылып жүрген вариантынын синоними сыпатында олардың изин басып, соның дөгерегинде киятыр деўге де болады. Мысалы *бозақ, гөш, дығыр* қусаған сөзлер күнделikli турмыста қолланылыуы жағынан бираз активлиликке ийе. Солай да оларды өзлериниң диалектлик шеңберинен шығып, әдебий тилдин қараўына биротала енген сөзлер деп қарай қойыўға болмас. Кешеги күнге шекем бирде *сарқым*, бирде *шөлмек* болып айтылып келген еки сөздің де рус тили аркалы *кружка* деген сөздің қарақалпақ тилиниң сөзлик составына ауысып, жийи қолланылыуына байланыслы кем-кем активлигин

жойылтып, гейпара жергиликли диалекттерде ғана ушырасатуғын сөзлер қатарына кирип баратырғанын көриуге болады.

Диалектлик лексиканы курайтугын сөзлердин көпшилиги каракалпак тилинин еки диалекти арасында үлкен бир кыйыншылықты туўдыратугын шатаслыктын болмауы себепли улыўма алғанда аз да болса көпшиликке таныс сөзлерден ибарат екенлигин байкаймыз. Мәселен, *гөш*, *дығыр*, *бозаң* қусаған сөзлер Каракалпакстанның барлық районларында да актив қолланылмаған менен де таныс, бирде болмаса бирде еситилип жүрген сөзлерден есапланады. Солай да олар арасында диалекттердин биреўине ғана тән, ал екіншисинде ҳеш қандай таныс емес сөзлерди де ушыратуға болады. Мәселен, ҳәзирги Әмүләрья районы территориясында жасайтуғын каракалпаклар *изейкеш* деген сөзди гейде *көл* деген мәниде де қолланады, бирак оның бундай мәниси арқа районлар ушын ҳеш қандай белгиликке ийе емес. Бул еки диалектти курайтугын районлардың биринде болмаса биринде басқалары ушын таныс емес айырым диалектлик характердеги сөзлердин бар екенлигин көрсетеди.

Әдебий тилдин лексикасына кирмейтуғын, бир тилде сөйлөўши халықтың белгили бир территориясында ғана ушырасатуғын сөзлерди диалектлик лексика деп атаймыз.

Әдебий тил менен диалекттер арасында байланыс бар. Ол байланыс көбинесе гейпара диалектлик характерге ийе болған сөзлердин қолланылуы активлигинин артыуы менен улыўма халықлық сапаны бойына синирип, әдебий тилди лексикалық жақтан байытуға себепши болуўында көринеди.

Қаракалпак тилинин диалекттери арасында басқа тиллердин диалекттериндей, мәселен, рус, өзбек тиллериндегидей күшли лексикалық айырмашылықларды көрмеймиз. Диалектлик лексиканы курайтугын сөзлердин тоғары рус, өзбек тиллериндегидей кен емес. Ҳәзирги күнде каракалпак халқынын турмысындағы экономикалық хәм мәдениет өзгерислердин ҳәўиж алыўына, баспа сөз хәм радионын өсиўине, оның ҳәр бир адамның турмыс талабына ениўине байланыслы диалекттер арасындағы айырмашылықлардың шегарасы бурынғыдан да бетер өширилип, ортақласып баратыр, әдебий тилдин ҳәзирги күндеги рауажланыўының барысы жергиликли диалекттер арасындағы айырмашылықты кем-кем сапластыруға қарай бағыт алыўда.

Профессионаллык лексика.

Тилимизде белгили бир кәсипке байланыслы, сол кәсипте ислеўши адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли бир-бири менен сөйлесиўинде предметтин, ҳәрекеттин атамасы сыпатында қолланылатугын сөзлер менен сөз дизбектери бар. Мәселен, балықшылық кәсипине байланыслы балықшылар ара-

сында мынадай сөзлер менен сөз дизбеклери қолланылады: *ийнелик* (аўдын жыртылған жерин жамау ушын ағаштан исленген тебен), *жер қарау* (балық бар жерлерди излеу), *разведка жасау*, *балыклы жерлерди табуу*), *гарбол* (кишкене ғана мөнке балық), *вагон* (нәретенин аўзы), *қыйратпа* (балық шаншатуғын шаншқы), *салий* (балық жууатуғын ыдыс), *қара қус* (қайықтың басы), *тисли* (сыла), *билезиклик* (балықтың қуйрығы), *үйезлеу* (отлау, балықлардың отлап жүриуи) т. б; қурылыс ислеринде де усы кәсипке байланыслы *отызлық* (қалыңлығы 30 миллиметрлик келетуғын тахта), *қырықлық* (қалыңлығы 40 миллиметрлик тахта), *елиулик* (қалыңлығы 50 миллиметрлик тахта), *шайтан* (қапыны ямаса терезени курғанда онын тең я қыйсық турғанлығын анықлайтуғын тексеріуши курал) қусаған сөзлер жийи ушырасады; дийқаншылыққа байланыслы *егіу* деген сөз дийқанлар тилинде *жасырыу*, *таслау*; *суўғару* деген сөз *қаралау* болып та айтыла береді.

Усындай белгили бир кәсип дөгерегинде ғана қолланылатуғын сөзлер профессионаллық сөзлер деп атаады. Белгили бир кәсипке байланыслы қолланылатуғын *элеватор*, *секач*, *резек*, *трюм*, *автокормушка*, *автопоилка* қусаған атамалар да бар. Буларды профессионаллық сөзлер қатарына жатқаруға болмайды, өйткени олар өндириллик техникалық конкрет түсиниклерди аңлататуғын профессионаллық терминлер болып есапланады.

Профессионаллық сөзлерди профессионаллық терминлерден ажыратуға биз олардың күнделикли турмыста қолланылып жүрген сөзлер менен сөз дизбеклеринин белгили бир кәсип пенен шуғылланыушы адамлардың тилиндеги сынарлары бола алатуғынына итибар бериуимиз керек. Мәселен, *жам*, *кодегер* деген сөзлерди алып карайық. Пахташылық пенен шуғылланыушы адамлар улыуа қолланылушы *ой* деген сөздин орнына гейде *жам* деген сөзди пайдаланады. Ал қурылыс ислеринде *ылай* деген сөздин орнына гейде *кодегер* деген сөз қолланылады. Усы кәсипте ислеуши адамлар арасында *жамға тарту* (машинаны ойға тарту мәнисинде), *кодегерлеу* (суў салып ылайлау), *кодегерлеп атыу* (ылайлап атыу мәнисинде) қусаған сөз ҳам сөз дизбеклери екенин биринде ушырасады. Мине усундай күнделикли турмыста әдебий тилимизде қолланыла беретуғын сөзлердин айырым кәсип адамларының тилиндеги сынарлары ретинде қолланыла алатуғын сөзлер ҳақкыйқат мәнндеги профессионаллық сөзлер болып есапланады. Ал профессионаллық терминлер болса ондай характерге ийе емес. Олар белгили бир профессияға байланыслы түсиниктиң ҳеш қандай сөз бенен аўмастыруға болмайтуғын атамасынан ибарат. Мысалы: *чизель*, *скрепер*, *сипарат*, *рацион*, *сабыу*, *жсақбай*, *грузилка* т. б.

Профессионаллық сөзлер сырттан қарағанда диалектик

лексикаға уқастай болып көрінеді. Бірақ олар бір-биринен түп-тамырынан өзгеше. Диалектлік сөздер белгилі бір территорияға ғана тән, ал профессионаллық лексика болса айырым территория менен шекленбейді, барлық орынларда да ушыраса береді хәм жеке кәсіптер арасындағы айрықшалықты көрсетеді.

Профессионаллық сөздер айырым профессияға байланысly болғанлықтан олар сол кәсіпте ислеуши адамлар тилинде жирик колланылады да, ал басқа кәсіптеги адамлар ушын ондай характерге ийе болып келмейди. Хәттеки олардың көпшилиги екінши кәсіп қарамағында түсиниксиз.

Адамлардың дүньяны таныу, оның таныс емес сырларын ашыу хәм мийнет етиу процесиниң раўажланыуына байланысly хәзирги күнде турмыста түрли профессияны көриуге болады. Усыған сәйкес қарақалпақ тилиниң профессионаллық лексикасы да сонғы дәуирде әдеуир кеңейип отыр. Олардың гейпаралары профессионаллық шеклениушиликтен шығып, жиий колланылып киятыр.

Профессионализмлер әдебий шығармаларда да пайдаланылады. Бұл арқалы жазыушы өз шығармасында сүүретлениуши геройлардың кәсібине байланысly болған турмыстың айырым тәрептерин сүүретлеуге ерисиу мүмкин. Мысалы:

1) *Алған балықларын беліндеги жөргем жибине байлап, кешке шөкем көп балық шапшады* (А. Бегимов; „Балықшының қызы“).

2) *Биреулер гүмпилдек урып, сууды шууылдатып жатса, екіншилери музды ағаш пенен сабалайды* (Ө. Айжанов; „Арал қушағында“).

3) *Хәммениң қолы қыймылдап атырған соң, кемпир де қарап отырыудың есабын таппай, складтан 10—15 кило жип алып, ийнелик салып отырғанына жылынан асты* (К. Султанов; „Ақдәрья“).

Бұл мысаллардағы *жөргем*, *гүмпилдек*, *ийнелик салыу* деген сөздер профессионаллық лексикаға жататуғы сөзлерден ибарат. Олардың әдебий шығармаларда усы орынлардағы колланылыуында реалы сүүретлениушиликтен басқа хеш нәрсе сезилип тұрған жоқ. Солай да көркем шығарма тек бир кәнигелікке ғана қаратылмастан, улыума көпшилик ушын дәретилетуғын болғанлықтан профессионализмлердиң орынсыз қолланылмауы керек. Бұл нәрсе оқыушының әдебий шығарманы анық түсинип оқыуына себепши болады.

Терминологиялық лексика.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составында белгилі орынды ийелейтуғын лексикалық қатламлардың бир топары терминлер болып есапланады. Олар илимий ямаса техникалық арнаулы түсиниклерди аңлататуғын жеке мәнили сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер қарақалпақ тилиниң лексикасында тийкарынан

алғанда соңғы дәуірде ғана рауажланды. Халықтың экономикалық, саясий хәм мәдений турмыс дәрежеси тез пәт пенен өсти, илим хәм техника, әдебият хәм искусство рауажланды. Булардын барлығы да совет дәуириниң жемиси боллы. Усыған байланыслы турмыстың айырым тарауларында арнаулы түрде қолланылатуғын терминология жүзеге келди.

Хәр қандай илим хәм техника, санаат хәм аўыл хожалығы, сондай-ақ басқа да турмыс тараулары өзиниң арнаулы терминлерине ийе. Буны төмендеги мысаллардан көриўге болады:

а) Лингвистикалық терминлер: *баслауыш, баянлауыш, сөзлик, сөзлик состав, семантика, лексика, суффикс, аффикс, фонетика, морфология, синтаксис, грамматика, префикс, жалғау, фонема, диалект, сингармонизм* т. б.

б) Әдебият терминлери: *персонаж, тема, комедия, новелла, повесть, гүрриң, поэма, фольклор, рифма, ритм, эпигет, теңеу, образ, композиция, стиль, антитеза* т. б.

в) Саясий хәм философиялық терминлер: *идеология, революция, социализм, коммунизм, класс, класслық гүрес, диктатура, пролетариат, феодализм, капитализм, империализм, материализм, коммюнике, нота, манифест, декларация* т. б.

г) Физикалық терминлер: *тезлик, қысыу, механика, атом, нурлану, тартыу күши, электрон, нейтрон, акустика, жыллылық, ток, өзгермели ток, турақлы ток, траектория, протон, амплитуда* т. б.

д) Химиялық терминлер: *реакция, фосфорит, селитра, апатит, глаубр, окислену, полимер, анализ, синтез, суперфосфат, фосфор, калий, кислота, газ.*

е) Биологиялық терминлер: *гистология, гнатомия, физиология, систематика, зоология, ботаника, сабыу, шаңлану, вегетация, ассимиляция, диссимиляция, тозаңлану, ҳасылландырыу, шағылыстырыу, омыртқалылар, әпиуайылар, кемирушилер, сүт емиушилер, тикен жапырақлылар* т. б.

ж) Медициналық терминлер: *терапевт, терапия, хирургия, онкология, гинекология, стрептоцид, пенициллин, формокология, аптека, термометр, гипертония, қүрөзек, аспирин, стрептомицин, пинцет, операция, вакцина, фельдшер* т. б.

з) Мәмлекетлик басқарыу хәм ис қағазлары терминлери: *депутат, палата, сессия, пленум, бюро, конференция, съезд, слёт, указ, қарар, талқылау, буйғық, резолюция, тастыйықлау, миннетлеме, штат* т. б.

и) Өндирислик-техникалық терминлер: *скрепер, бульдозер, дизель, экскаватор, бункер, комбайн, сеялка* т. б.

к) Урыс ислери терминлери: *атака, граната, батальон, дивизия, рота, взвод, генерал, лейтенант, капитан, стар-*

шина, артиллерия, пулемет, танк, миномет, мина, кавалерия, гаубица, залп, десант, разведчик т. б.

л) Спорт ислери бойынша терминлер: *теннис, гимнастика, атлетика, дэрүазаман, тайм, хүжүмши, қорғаушы, мастер, грассмейстр, шахмат, ринг, аут, нокаут* т. б.

Бул мыссаллар ҳазирги заман қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик составындағы барлық терминлерди өз ишине ала алмайды. Терминлер тилимизде оғада көп. Хәр бир илим ямаса техника тарауында бар терминлердиң өзинен айырым-айырым бир неше терминологиялық сөзликлердин пайда болууы мүмкин. Мине бул нәрсе совет дәуиринде әрис алған қарақалпақ тили терминологиясының ҳазир айта қаларлықтай дәрежеде байығанлығын көрсетеди.

Биз айырым илим хәм техника, санаат хәм ауыл хожалығы, сондай-ақ басқа да турмыс тараулары өзиниң арнаулы терминлерине ийе деген едик. Бул ҳақыйқатында да солай. Бирақ гейпара жағдайларда айырым терминлердиң еки ямаса оннан да көп тарауда да қолланыла беретугын жағдайлары ушырасып отырады. Мәселен, *ассимиляция, диссимиляция, морфология* қусаған терминлер тил билиминде де, биология илиминде де қолланылады. Бул терминлердиң тил билиминдеги мәниси биология илиминдеги мәниси менен сәйкес келмейди. Сонлықтан бундай формалық уқсаслықты терминологиялық омонимиялық қубылыс деп ағауға болады.

Жоқарыда белгили бир группалар дәгерегинде мысал ретинде көрсетип өткен терминлердиң көпшилиги турмыста актив қолланылып киятыр. Мәселен, *физика, химия, грамматика, ботаника, зоология, социализм, коммунизм* қусаған терминлер совет адамына өзиниң мектептеги дәуиринен баслап-ақ таныс. Олардың *глаубр, электрон, нейтрон, семантика* қусаған айырымлары ғана хәр адамның жеке лексикасынан табыла бермейди, өйткени бундай терминлер өзлери пайда болған илим тарауы менен танышылықты талап етеди.

Тилимиздеги гейпара *партия, съезд, депутат, коммунизм, врач, доктор* қусаған терминлер өзлериниң актив қолланылуы жағынан алып қарағанда хәттеки улыўма қолланылушы сөзлер менен бирдей. Өйткени бундай терминлер тек белгили бир илим я техника тарауына ғана емес, ал бизиң күнделикли турмысымызға тән сөзлерден ибарат. Мәселен, мына бир куплет қосықтан-ақ *партия* деген сөздиң өзиниң терминлик мәнисин пүткиллей жойылтып, улыўма қолланылушы сөз болып кеткенлигин көриўге болады:

*Кубласы Халқабат, арқасы Тахта,
Тергени ақ алтын, еккени пахта.
Партия қай иске шақырған уақта,
Бәрхәма бууыўлы бели Чимбайдың.*

(И. Юсупов, „Чимбайдың“).

Ямаса мына мысалды алып қарайык:

Жуманияз аға жумыстан кеште үйіне келсе, радио сөйлеп тұр екен (Ә. Тәжимурагов, „Саркоплы батыр“).

Бұл жердегі *радио* деген сөз де айырым илим тарауына тән термин ғана емес, ал қаммеге бірдей түсиникли актив колланылауығын сөз.

Терминлер мәнісі жағынан дәл қам тұрмыс реалылығы тийкарында көпшилик тәрәпинен улыма кабыл етиледі. Сонлықтан олардың мәнісиниң бурмаланыуы барлық жағдайда да орысызлыққа алып келеді. Мәселен, *коммунизм* деген терминниң тилдегі реалы мәнісі өндирис куралларына бирден-бир улыма халықлық меншик орнатылған, жәмийеттиң барлық ағзаларына толық социаллық теңлик берилген, адамлардың қәр тәрәплеме рауажланыуы менен бирге мұдамы өсип баратырған илим қам техника тийкарында өндириуши күшлери де өсип баратырған, жәмийетлик байлықлардың барлық дереклери толық—тасып атырған қам „қәр кимнен—уқыбына қарай, қәр кимге—талабына қарай“ деген уллы принцип әмелге асырылатуғын классыз жәмийетлик строй дегенди аңлатыудан ибарат. Бирақ буржуазия идеологлары өлип баратырған капитализмди қорғап қалыу мақсетинде коммунизмниң тийкаргы мәнісин билкастан терсине түсинип, бурмалап жүр. Олар коммунизмди шын мәнісинен терсине бурмалау арқалы марксизм-ленинизм идеяларына қарсы шығып, мийнеткеш халықты алдамақши болады. Сонлықтан КПСС тиң жаңа Программасында капиталистлердиң бундай бурмалаушылық қам алдаушылық сиясаты былайынша көрсетиледи:

„Империалистлик реакция коммунизмди қам оның ийгиликли идеяларын қаралауға, капитализмди қорғауға урынып, массаға идеологиялық тәсир жасаудың барлық куралларын мобилизациялап отыр. Империализмниң бас идеялық-сиясий құралы антикоммунизм болып табылады. Оның тийкаргы мазмұны социалистлик стройға өсек тағуудан, коммунистлик партиялардың сиясаты менен мақсетлерин, марксизм-ленинизм тәлийматын бурмалаудан ибарат. Антикоммунизмниң бүркеуи астында империалистлик реакция барлық алдыңғы қам революциялық нәрселерди қуудаламақта, мийнеткешлердиң қатарын бөлшеклеуге, пролетариаттың гүресте еркин лән етиуге урынбақта. Қазір бұл қара байрақ астына социаллық прогресстиң барлық душпанлары: финан олигархиясы қам урыс кумарлар, фашистлер қам реакцияшыл клерикаллар, колонизаторлар қам помещиклер, империалистлик реакцияның барлық идеялық қам сиясий малайлары жәмленди. Антикоммунизм—буржуазиялық идеология деградациясының аса кеткен көриниси“.

Солай етип, буржуазиялық стройды қорғаушы элементлер тилди өзлериниң пасық мәлине пайдаланбақши болады. Қәттеки капитализмди көтермелеп, бұл терминди „халықлық капитализм“, „демократиялық капитализм“ қусаған болмаған

атамалар менен де аўмастырып қояды. Бәрибир коммунизм— адамзаттың жарқын келешегі, капитализм халықтың азап шегулеринин жолы екенлигин турмыстың өзі дәлиллеп оғыр.

Енди биз терминлер ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик составында қандай жоллар менен жасалды деген мәселеге келейик.

Терминлер қарақалпақ тилинде түрлише усыллар арқалы жасалады. Олардың ишиндеги ең баслылары мыналар:

1. Бурыннан қолланылып қиятырған сөзлер арқалы. Бул усыл бойынша тилимиздеги айырым бурыннан пайдаланылып қиятырған сөзлер турмыс талабына сәйкес қолланылыу процесинде терминге айналады. Мысалы: *буйрық, қарар, жыллылық, жәмийет, илим, дәреже, фән, қызылша, құр-өзжт.* б.

2. Рус тили арқалы. Бул усыл бойынша айырым терминлер турмыстың түрли тарауларынан баспа сөз, радио ҳәм басқа да мәдений ислердин жәрдеми менен тиккелей қарақалпақ тилинин лексикасына аўысты. Мысалы: *экономика, искусство, класс, демократия, роман, элегия, артист, солист, минерология, психология, кафедра, факультет, автор* т. б.

Бундай терминлер дерлик дүньядағы барлық халықларға бирдей, қарақалпақ тилине совет дәуиринде аўысқан совет-интернационаллық терминлерден есапланады.

3. калька усылы бойынша терминлердин жасалыуы. Бул жол менен терминлер пайда болғанда, рус тилиндеги терминлер тилимизде бурыннан бар сөзлердин жәрдеми менен аударылады, айырым морфологиялық элементлери аудармала мүмкиншилик болғанынша өзиниң сәйкес эквивалентине ийе болады. Мысалы: *қозғалыс, өндирис, тербелис, қысыу, сүт емиушилер, жер бауырлаушылар, кемириушилер, жипекшилик, толықлауыш, биргелкили ағзалар, екинши дәрежелли ағзалар, сөзлик состав, көрсетпели құрал* т. б.

Тилимизде сөз дизбеклеринен туратуғын терминлердин составындағы компонентлериниң биреуи рус тилинен аўысқан түринде, екиншиси аударма сыпатында ушырасатуғын жағдайлары да бар. Мысалы: *турақлы ток, өзгермели ток, үстем класс, класслық гүрес* т. б.

Булардын барлығы да қарақалпақ тилиндеги терминлердин жасалыуындағы тийкарғы белгилеп өтетуғын айрықшалықлар болып есапланады. Әлбетте, терминлер жасалғанда, ҳәр тилдин өзинин жеке законлықларына сәйкес иске асатуғыны белгили. Қарақалпақ тилиндеги терминлер де мине усы законлылықлар тийкарында дөреди.

Рус тили арқалы аударыусыз тиккелей ҳәм калька жолы менен аўысқан терминлер тилимизде көлеми жағынан белгили орынды ийелейди. Бул нәрсе усы еки усылдың қарақалпақ

тилиннің терминологиясын байытыудағы тийкарғы усыллар екенлигин көрсетеди.

Терминологиялық лексика барлық уақытта кеңейип, раўжаланып отырады. Тек соңғы уақытлардың өзінде-ақ илиминің хәм техниканың, экономиканың хәм мәденияттың өсиі менен тилимизде жана-жана терминлердің топары пайда болды. Мысалы: *квадратлы уялы усыл, Жердің жасалма жолдасы, автоматластырыу, радиолокация, космонавтика, космонавт, космодром, скафандра, телевизор, телестанция* т. б.

Терминлер көркем әдебиятта сөз шеберлери тәрәпинен жийи қолланылады. Олардың қолланылуы, әлбетте, шығармада сөз етилетуғын турмысқа хәм жазыушының шеберлигине байланысly. Терминлерди шеберлик пенен тийнсли орнында пухта пайдаланыу әдебий шығармаларда сүүретленетуғын уақияның айрықшалығын оқыушыға дәл жеткеріуге жәрдем етиуи мүмкин. Қандай жағдайда да, әлбетте, улыўма көпшиликке таныс емес терминлер хәдден тыс қолланылмауы керек. Өйткени бул нәрсе шығарманың баҳасының төменлеуине алып келеди.

Қарақалпақ совет әдебияты шығармаларында турмыстың көпшилик тағаулары бойынша терминлерди көриуге болады. Олардың көпшилиги белғили бир әдебий мақсетте өз орында шебер қолланылған. Буған балықшылыққа байланысly Ө. Айжановтың „Арал кушағында“, К. Султановтың „Ақ дәрья“ романларындағы, урыс ислерине байланысly Ж. Аймурзаевтың урыс дәуиринен алып жазған поэзиясындағы терминлерди хәм т. б. көрсетиуге болады.

СТИЛЬЛИК ЖАҚТАН ХӘЗИРГИ ЗАМАН ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ.

Тил лексикасының стильлик бөлиниуи.

Стиль деген сөздин өзи хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилигин сөзлик составына тек соңғы дәуірде ғана келип кирди. Ол хәзир бир неше кеңейген мәнилерде қолланыла береди. Мәселен, усыл, тәсил, әдис деген мәнилер е жумыстың стили, басқарыу стили қусаған сөз дизбеклеринде де, көркем шығарманы дәретіуде анау я мынау сөз шеберинин тилден пайдаланыудағы жеке айрықшалығы деген мәниде жазыушының стили сөз дизбегинде де жийи ушырасады.

Соның менен бирге стиль тил билимине тән термин сыпатында да қолланылады. Онда ол тил стили, яғний сөзлердин семантикалық мәнисине, экспрессивлик айрықшалығына қарай бир-биримиз бенен пикир алысыуымыздың түрли формаларындағы жумсалыу өзгешелиги дегенди билдиреди. Мәселен, *мәлим етип билдириу, аффиксация, шырақгем* қусаған сөз

дизбеги менен сөзлердин тилимизде айрықша қолланылатуғын орны бар. Биз екінші биреу менен ауызеки сөйлесип отырып, оған бір нәрсе қаққында хабарлағымыз келсе, *сизге мәлим тип билдиремен* деп айғпаймыз. Бул сөз дизбегинен жазба түрде арза өткенде ғана пайдаланамыз. Сондай-ақ *шырақгенеи* деген сөз сөйлеу тилинде ғана қолланса, *аффиксация* илимий тилде пайдаланылады т. б. Демек, сөзлер семантикалық, экспрессивлик жақтан мәнис айрықшалығына, тұрмыстың белгили бир тарауы менен байланысына, адамлар арасындағы тил аркалы қатнас жасаудың формаларына қарай өзиниң қолланылуы орнына хәм өзгешелигине ийе деген сөз. Тил стили дегенде хәзирги заман қарақалпақ тили лексикасының мине усы тәрәпи сөз етиледи.

Қарақалпақ тилинде стиль мәселеси бул еле хеш қандай изерленбеген жаңа мәселе. Хәзир бизиң қолымызда қарақалпақ тилиниң материаллары ти қарында стильлик айрықшалықларды көрсететуғын илимий характертеги мийнетлер жоқ. Бул нәрсе тилимиздеги жеке стильлерди бир-баринен ажыратып, қарақалпақ тили лексикасын стилистикалық жақтан дәл анализлеу мәселесин әдевр қыйыналастырады. Сол и да тууысқан халықлар тилиндеги стилистика бойынша илимий излерге сүйене отырып, хәзирги заман қарақалпақ тили лексикасына баха берюге талапланып отырмыз.

Атақлы тил илимпазлары стиль деген не деген сорауға конкрет тил фактлеринен алып, тарийхый көз қараста жууап кайтарады. Мәселен, академик В. В. Виноградов тил стилине мынадай деп анықлама береди: „Тил стили бул анау я мынау әдебият ямаса жазуу жанрына, анау я мынау жәмийетлик тұрмыс тәрәпине (мәселен, айрықша ислер стили, кенсе стили, телеграфлық стиль т. б.) белгили бир социаллық ситуацияға (мәселен, салтанатлы стиль, айрықша хұрметлилик стили т. б.) сәйкес семантикалық жақтан бекитилген, экспрессивлик жақтан шекленген, мақсетке мууапық шөлкемлескен тил құралларының системасы“¹.

Мине усы анықлама әдебий тилдиң хәзирги рауажланыу дәуириндеги стильлик айрықшалықларға сыпатлама берюде толық басшылыққа алынады.

Биз улыума алғанда еки түрли жол менен екінші биреуге өз пикиримизди билдиремиз: ауызеки түрде хәм жазба түрде.

Ауызеки түрде сөйлескенимизде, көбинесе, пикиримизди әпиуайы түрде үлкен болмаған жай гәллердин жәрдеми менен беремиз. Онда үлкен-үлкен оборотлар гезлесе бермейди. Тыңлаушы да өз пикирин солайынша жеткереди. Ауызеки сөйлесюде диалоглар жийи қолланылады. Гәллер барлық уақытта

¹) В. В. Виноградов, О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII—XIX вв., „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка“, М., 1946, вып. 3 стр. 225.

толық болып келе бермейди. Айтыушы менен тыңлаушыға гәптин не ҳаққында болып отырғаны белгили болғанлықтан, көбинесе гәптин гейпара ағзалары түсирилип, тез хәм қысқа айтыла бериуи мүмкин. Оның үстине айтыушы тыңлаушыға өз ойын толық жеткеріу үшін өзинин ҳәрекетлеринен де пайдаланады. Сол арқалы өзи де гәпке тиккелей қатнас жасап отырады. Гейде тыңлаушының сорауына сөзсиз, бас ийзеп-ак жууап қайтарып қойыуы мүмкин.

Ал жазба түрде болса, биз гәптин грамматикалық жақтан дурыс қурылыуына, айтылайын деген ойдын берилиуине, әдебий тил нормалары тийкарында сөзлердин таңлап атыныуына айрықша итибар беремиз. Сондай-ак онда жазба түрде иске асатуғын турмыс тарауының өзгешелиги де толық сақланады.

Ауызеки түрде де, жазба түрде де тийкаргы пайдаланылатуғын сөз байлығымыз улыўма қолланылыушы сөзлер болады. Солай да бул пикир алысуудын еки формасынын өзине тән сөз таңлаудағы өзгешеликтери бар. Мине булар олар арасында стильлик жақтан айырмашылықты пайда етеди. Усыған байланыслы тилде сөйлеу тилинин стили хәм жазба тил стили деген тийкаргы еки стиль көзге түседи. Олар екеуи лексикалық составы жағынан алып карағанда айырым айырым стилистикалық группаларды өз ишине алады. Биз төменде олардын ҳәр бирине жеке-жеке тоқтап өтемиз.

Сөйлеу тилинин лексикасы.

Сөйлеу тили бул халықтың күнделикли турмыста бир-бири менен туўрадан-туўра қатнас жасауынын актив формасы. Оның тийкарын, жокарыда айтып өтилгендей-ақ, тилдеги улыўма қолланылыушы сөзлер қулайды. Сөйлеу тилинің лексикасында тек улыўма қолланылыушы сөзлер ғана емес, сонын менен бирге әдебий тилинің нормаларына жууап бере алмайтуғын сөзлер де бар. Мәселен, халық ауызеки сөйлесиу процесинде *жутым жутыу* (ауқатланыу деген мәниде), *ийманның арқауы* (ауқат деген мәниде), *пәрўайы пәнсери* (хәш нәрседен хабары жоқ деген мәниде), *мәзи* (тек, әйтеуир деген мәниде), *өлдим азарда* (зорға деген мәниде), *пәтамамы* (барлығы деген мәниде) қусаған сөзлерден жүдә жиий пайдаланады. Булардын барлығы да тек сөйлеу тилине ғана характерли сөзлерден ибарат. Олар көбинесе әдебий тилде өзинин синонимлик сынарларына ийе болып келеди. Сонлықтан да бундай сөзлер сөйлеу тили лексикасының қарамағында ғана актив қолланылып, әдебий тил нормаларынан бираз алысырақта калып қояды. Буннан сөйлеу тили менен әдебий тил арасында байланыс жоқ, сөйлеу тилинин лексикасы әдебий тилдин лексикасына жақын келмейди деген мәни келип шықпайды. Олар екеуи арасында беккем байланыс бар, әдебий тил усы сөйлеу тили-

нин базасында гана жасалады. Солай да сөйлеу тили лексикасындағы айырым сөзлердің әдебий тилде қолланылмауы олар арасындағы айрықшалықтан дерек береді.

Сөйлеу тилинің лексикасына тән сөзлер стильлік мәни айрықшалығына ийе. Оларда көбінесе кемситуі, киширейтүі ямаса соған усаған қандайда бир өткір мәни сезилип турады. Сонлықтан да әдебий шығармаларда сөйлеу тилинің элементлери жүдә жийи ушырасады. Мысалы: 1. *Бизиң абысын гәптиң поскеллесин айтады, соники мәз,—деди қасындағы хаял* (К. Султанов, „Ақ дәрья“).

2. —*Ғәлет пе усы сөзим, Ажар келин?,—деп ғаррының аузы кемсеңледі* (Сонда).

3. *Қапылғыр, келиншек болмай атырып, шашыма қосылажақ па дегендей, қолы менен орнына әкелип қойды* (Т. Қайыпбергенов. „Қарақалпақ қызы“).

4. *Пәрўайы пәнсері болса да, жүзинде азғана қуўаныштың изи билinedi* (Сонда).

5. *Тағы да мына сум бир ис қылып жүрмесе болар еди деген тақылетте тум-тусқа қарады* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

Бул мысаллардағы *поскеллесин, ғәлет пе, мәз, қапылғыр, пәрўайы пәнсері, тақылетте* деген сөзлер өзлериндеги ашық мәни айрықшалығы менен (отногои) көзге түседі. Жазушы бул жерде әдебий шығармалағы уақыяны көркем сүўретлеуле тил байықларынан пайдаланыудың белгили усылы ретинде сөйлеу тили лексикасына киретуғын сөзлерди қолланып отыр.

Әдебий тилдің нормалары сөзлердің хәм сөз дизбеклеринин белгили бир кәлиплескен грамматикалық формада қолланылуын талап етеди. Ал сөйлеу тилинде көпшилик жағдайда сөзлер хәм сөз дизбеклери өзгериске ушырап айтыла береді. Мысалы: *қәйер, қәйдем, жүрмедің, қалайық, қайманда, оламнда, айтәс, өйтпе, бүйтпе, келәс* т. б.

Әдебий тилимизде бул сөзлер *қайсы жерде, қайдан билеийн, жүрме едиң, халық, қайсы жерде, ол жерде, айтшы, олай етпе, былай етпе, келши* түринде қолланылады. Ал халық өзинин күнделикли сөйлеу тилинде оларды айтыуға қолай етип, қысқартып пайдаланып киятыр. Бундай фонетикалық хәм грамматикалық жақтан өзгертилген сөзлер де сөйлеу тилинің лексикасынан орын алады.

Персонажлардың бир-бири менен сөйлесуиндеги лексикалық жақтан усындай характерли өзгешеликти дәл көрсетуі ушын жазушы өз шығармасында сөйлеу тилиндеги өзгертип айтылған сөзлерди де қоллана береді.

Мысалы: 1. *Қәйдем, әйтеўир, үйге шөгирмелери қазандай еки киси келип еди* (Т. Қайыпбергенов, „Қарақалпақ қызы“).

2. —*Мине Шоктораңғыл, усыманға атты байлаймыз,—деди Турдықылыш* (А. Бегимов, „Бир күн“).

3.—*Дуньяда муныңдай да мийримсиз адам болады экен,—деп Айшагүл өксип-өксип еңиреуин дауам этти* (А. Бекимбетов, „Гүрес“).

4. *Сәлиймажан еси бар-ау, кемпир-ғаррыларға қосеумет болыу ушын келисин көрмейсең бе!* (К. Султанов, „Ак дәрья“).

Бул мысаллардағы *қәйдем, усыманға, муныңдай да, қосеумет* деген сөзлер шеберлик пенен пайдаланылуына байланысly қәттеки шығармаға қатнасыушы геройлар тилиндеги шынлықты сүүретлеуде үлкен әҳмийетке ийе болып тур. Солай да әдебий шығармаға сөйлеу тили лексикасына киретуғын сөзлер орынсыз ендириле бермеви керек. Егер олар тийисли орында персонаж тилинде қандай да бир эмоцияналлық күшейткиш мәни топлау, оның жеке айрықшалығын көрсетиу мақсетинде қолланылса, әдебий шығарманың улыума қурылысына сыйымлы болатуғынлығы даусыз.

Тилимизде *азанғы, колхозшы, жамбау* қусаған сөзлер *азаңғы, колхозшы, жамбау* болып еситиледи. Сөзлердин бундай өзгериске ушырауына итибәр берип, оларды сөйлеу тилин лексикасына киргизиуге болмайды. Өйткени бул фонетикалық кубылыс карақалпақ әдебий тилиннн нормалары тийкарында қәлиплескен орфоэпиялық законлылықка жууап береди. Оларды *тисле, тасла* қусаған сөзлердин *тисте, таста* болып өзгертилип айтылуы менен салыстыруға болмайды. Себеби *тисле, тасла* сөзлеринин тисте, таста болып қолланылуы—бул сөйлеу тилине тән, әдебий тилдин нормаларына жууап бере алмайды.

Сөйлеу тилиннн лексикасына вульгаризмлер менен мәдениятсыз сөзлер де киреди. Бундай сөзлерде кемситиушилик, жек көриушилик хәм турпайы мәни болады. Олар әдебий тилге түп—тамырынан қарсы келеди хәм сөйлеу тилиндеги үлкен болмаған лексикалық қатламды қурайды. Вульгаризмлер менен мәдениятсыз сөзлерге *тумсық* (ауыз), *кеңсирик* (мурын), *собылық, геүкелле, заңғар* қусаған сөзлерди жатқарыуға болады.

Хәзир халықтың мәдений дәрежесинин өсиуи нәтийжесинде сөйлеу тилинде ушырасатуғын вульгаризмлер менен мәдениятсыз сөзлердин өриси тарылып, қәттеки турмыстан дерлик шығып баратыр.

Сөйлеу тилин әдебий тилдин ауызеки түри менен шатастыруға болмайды. Олар екеуи де ауызеки формада иске асaды. Усы жағынан алып қарағанда бир-бирине усac, деген менен хәр қайсысы өзиннн жеке конкрет белгилерине ийе.

Әдебий тилдин ауызеки түриннн сөйлеу тилинен айырмашылығы сонда, ол сөйлеу тилине қарағанда белгили бир нормаға түскен, лексикалық хәм грамматикалық жақтан ысылып қәлиплескен болады. Ал сөйлеу тили болса бундай белгиге ийе емес.

Әдебий тилдин ауызеки түри күнделикли турмыста лекция-

лар, докладлар, шығып сөйлеулер, гүрринлер т. б. түрінде алып барылады. Онда лексикалық жақтан алып карағанда әдебий тил нормаларына жууап бере алмайтуғын сөйлеу тилиниң элементлери қолланылмайды.

Булардың барлығы да стильлик жақтан сөйлеу тилиниң лексикасын сыпатлайтуғын мәселелерден ибарат.

Жазба тилдин лексикасы.

Хәзирги заман карақалпақ әдебий тилиниң жазба түри Совет власты жылларында Карақалпақстанда жазыудын рауажланыуы менен өрис алғанлығы белгили. Сонлықтан да карақалпақ тилинде бурын хәзиргидей айырым-айырым бай стилистикалық группалар болмады. Бундай стилистикалық группалар тек сонғы дәуирде ғана пайда болды.

Октябрьге шекемги дәуирде де жазыу тили бар еди. Бирақ ол қалың көпшиликтин хызметинде бола алмады. Сонлықтан да ол халық турмысында актив роль атқарған жоқ. Бул жазыу тилиниң сөйлеу тилине карағанда айрықша белгилери болды. Ол уақытта Орта Азияда жасаушы барлық халықлар ушын түркологлар тәрәпинен „чағатай“ хәм „ески өзбек“ тили деп аталатғын улыуа әдебий тил өмир сүретуғын еди¹.

Октябрьге шекемги жазыу тилиниң айрықша стильлик белгилеринин бири сыпатында карақалпақ жазыу естеликлериндеги бир нәрсени белгилеп өтейик.

XVIII әсирдин биринши ярымына тийисли „Карақалпақлардын антында“ мынадай қатарлар ушырасады: Ошбу антқа кол қойдым; бәрчә хитай уруғынын аксакалы; Гаибхан әмри илә йаздум². Ал карақалпақ ҳәкимлеринин XIX әсирдин ахырына тийисли ис қағазларының биринде: „кайу ақшаны өндуриб берсәниз деб“³ деген гәпти көремиз. Мине бул жазба тилде бурын да арнаулы ислер стилиниң болғанлығынан дерек бередди. Сондай-ақ карақалпақ әдебияты классиклеринин жазба түрде дәрәткен әдебий шығармалары поэзиялық стильдин жазба тилде ертеден өмир сүрип киятырғанлығын көрсетеди.

Булардың барлығы да, әлбетте, карақалпақ тилиниң миллий тил болып қәлиплескенине, ҳақыйқат мәнидеги жазба әдебий тилдин рауажланыуына шекемги дәуирдеги жазба тилдеги айырым көзге түсерлик стильлик мағлұматлардан ибарат.

Стильлик жақтан бай жазба тилге карақалпақ халқы совет жыллары дәуиринде еристи.

¹ Насыров Д. С. Хамидов Х. Памятники дореволюционной каракалпакской письменности, Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1961, № 4, стр. 45.

² Мысаллар усы статьядан алынды.

³ Бул мысал да жоқарыдағы статьядан алынды.

Хәзир карақалпақ жазба әдебий тилиниң лексикасында бир неше стилистикалық группаларды көриўге болады. Олардын ишиндеги ең баслылары мыналар:

1. Жәмийетлик—публицистикалық лексика;
2. Илимий лексика;
3. Өндириллик—техникалық лексика;
4. Арнаўлы ислер ҳәм ис қағазлары лексикасы;
5. Көркөм-беллетристикалық лексика.

Жәмийетлик—публицистикалық лексика тилимиздеги актив колланылатуғын сөз қатламларынын бири. Буған *партия, революция, профсоюз, парахатшылық, патриотизм, гуманизм азатлық гүрес, мәмлекет, палата, совет* қусаған сөзлер киреди. Жәмийетлик—публицистикалық лексиканы курайтұғын сөзлер газета—журналлар, әдебий—критикалық мийнетлер, статьялар, очерклер, социаллық характердеги ҳәртүрли памфлетлер, прокламациялар ҳәм тағы басқа да усындай стильлерге тән. Сонлықтан да жәмийетлик—публицистикалық стильдин өзи газета—журналлар стили, әдебий—критикалық мийнетлер стили қусаған бир-бири менен салыстырып қарағанда аз да болса гөйпара өзгешеликлерге ийе жеке стильлерди өз ишине алады. Бирақ булардың барлығы да өзлериниң лексикалық улыўмалығы ҳәм пикирдиң баянланыўы жағынан биригип, жалпы бир стильди ҳәм жәмийетлик—публицистикалық лексика деп аталатуғын ортақ лексиканы пайда етеди.

Илимий лексика ҳәр кандай илим тараўларына тән. Ол тийкарынан алғанда составы ҳәм характери бойынша ҳәртүрли болып келеди. Мәселен, физикалық мәселелер менен грамматикалық мәселелердиң сөз етилиў стили ҳәм сол илим тараўларында колланылатуғын айрықша терминлер бирдей емес. Усыған байланыслы олар бир-биринен ажыратылады. Солай да булардың барлығы биригип илимий лексика деген улыўма лексиканы курайды. Илимий лексиканың тийкаргы характерли белгиси—ол ҳәр кандай илим тараўларында колланылатуғын илимий терминлерди өз ишине алады. Мысалы: *формология, хирургия, гинекология, келисиў, жупкерлесиў, меңгериў, сөз дизбеклери, айрымланған ағза, изапет, сингармонизм, электроника, динамика, тартыў күши, радиолокация, галактика, перпендикуляр, параллель туўрылар* т. б.

Өндириллик—техникалық әдебиятларға байланыслы тилимизде өндириллик—техникалық стиль пайда болды. Бул стиль ҳәзирги заман карақалпақ тилинде басқа стильлердей-ақ танымалылыққа ийе болып киятыр.

Адамлардың мийнет профессиясының кенейиўи, өндириллик ҳәм техниканың өсиўи ҳәм раўажланыўы менен соған сәйкес айрықша өндириллик—техникалық түсиниклердин атамалары да пайда болып, көбейип отырады. Мине усы айрықша түсиниклердин атамалары тилимизде өндириллик—техникалық лексиканы пайда етип отыр.

Бул стильдин басқа стильлерден айырмашылығы сонда, бириншиден, ол өндириске хэм техникаға байланыслы айрықша сөзлер менен терминлерди өз ишине алады, екиншиден, өзгеше синтаксислик конструкцияға ие. Буны төмендеги мысалдан-ақ көриуге болады:

„Валдын (4) насостың корпусынан (11) шығар жери текстит шайба менен (16), пружиналы (14) резина шайба менен (15) тығызланған, олар шариктиң ступицасындағы расточкаға орнатылған болып, стопор кольцо менен усланып турылады“ (В. И. Анюхин, В. Н. Болтинский, И. Ф. Карнаухов, В. Г. Розанов Тракторлар, Нөкис, 1960, 195-бет).

Тилимиздеги кең тарқалған стильлердиң бири арнаулы ислер хэм ис қағазлары стили болып есапланады. Ол мәмлекетлик актлер, законлар, ноталар, указлар, буйрықлар, қарарлар, кенселик қатнас қағазлары, договорлар хэм тағы басқа усыларға усаған жазба түрдеги ислерге байланыслы кетип шықты хэм жеке стиль болып кәлиплести. Арнаулы ислер хэм ис қағазлары стилиниң өзінше айрықшалығы бар. Онда сөзлердиң мәниси барлық уақытта дәл, пикир конкрег хэм анық болып келиу айрықша талап етiledи, синтаксислик жақтан қыйын конструкциялар ушырамауы керек. Бул стильдин лексикасына киретуғын сөзлер хэм сөз дизбеклери көбинесе сол арнаулы мәмлекетлик ислер хэм қатнас қағазларына характерли турақлы түрде кен қолланылатуғын сөзлер менен сөз дизбеклеринен, сондай-ақ арнаулы терминлерден ибарат. Мысалы: *қарар етеди, тастыйықлансын, белгиленсин, хабарлайды, есаплансын, сапластырылсын, усының менен, тийкарлана отырып, буйыраман, усыған қарамастан, себеби, төмендегилерди, мыналарды, билдиреди* т. б.

Арнаулы ислер хэм қатнас қағазлары стилинде стандартлық характердеги сөз дизбеклери жийи ушырасады. Мысалы: *соның салдарынан, есапқа ала отырып, мәлим етип билдиремен, деп есаплайды, бериледи усы справка, себеби ол, жуу мақлай отырып* т. б.

Арнаулы ислер хэм қатнас қағазлары лексикасы көркем шығармада да қолланылады. Онда жазушы сүүретленетуғын айрықша бир жағдайға оқыушының нәзерин аудару мақсетин көзде тутады. Мысалы:

„1. 1918-жылдың 10-сентябринде № 1338 мандат бойынша берилген полномочиеге мууанық А. Тимофеевтиң Мойнақ атауы районындағы балықшылық санаат кәрханаларын, оның барлық жанлы хэм жансыз эсбапларын, капиталларын, товарларын көшетуғын хэм көшпейтуғын мал-мүликлерин Түркстан республикасының мал-мүлки деп есаплайман. Бул кәрханаларды Аралск районының балықшылық санааты басқармасының промысел бөлиминиң қарауына тапсыраман“ (А. Бегимов, „Балықшының кызы“).

2. „Душпанның ишине қорықпай кирип, разведкалық жу-

мыс жүргізгени үшін қатардағы жай солдат Оразбай Жуманиязовқа алғыс жәриялансын“ (Ә. Тәжимуратов, „Саркопты батыр“).

Турмыстың барлық тәрептерін қамтый алатуғын стиль-көркем—беллетристикалық стиль. Оның рауажланыуы көркем сүүретлеудің рауажланыуы менен тиккелей байланысly. Бул стильдің тийкарынан еки түри болады: проза стили хәм поэзия стили. Усыған байланысly прозалық лексика хәм поэзиялық лексика деген көркем—беллетристикалық лексиканың бири-биринен айырылатуғын айырып толарларын көремиз.

Прозалық лексика поэзиялық лексикаға қарағанда кеңірек болады. Екеуи де сөзлердің эмоционаллығы, экспрессивлиги менен хәрактерленеди. Солай да прозалық лексика басқа стиль элементлерин керегине қарай таңлап алыуда жүдә еркин болады. Ал поэзиялық стильдеги ритмикалық ықшамдылық хәм аз сөзли терең сүүретлеушилик прозадай ерикликке мүмкиншилик бере бермейди.

Әдебий шығарманың тийкарғы лексикасын қурайтуғын сөз топары улыўма қолланылыўшы сөзлерден ибарат. Ал көркем сөз шебери турмысты сүүретлеуде олардан шебер пайдаланыў нәтий жесинде сөз образлылығын дәретип отырады. Мәселен, мына бир куплет қосықты алып қарайық:

*Шабар болсаң, арғымақтай арқыра,
Ушар болсаң, суңқардай уш шарқ ура,
Жигерцңди жумсап жаслай халқыңа,
Елдің мәпин көз нурындай бағып өт*

(И. Юсупов, „Тасқын болып ағып өт“).

Усы бир куплет қосықта пайдаланылған сөзлердің барлығы да улыўма қолланылыўшы сөзлерден есапланады. Ал шағыр жүрегине жыллы тийетуғын усы терең ойды беріу үшін керекли сөзлерди дурыс таңлап, оларға күшли образлылықты сыйдырып отыр.

Эпитет, метафора, теңеу қусаған көркем сүүретлеу қураллары әдебий шығармалардың лексикасында белгили орында турады. Олар өз гезегинде көркем—беллетристикалық стильдің айрықшалығын да көрсетеди.

Жазыўшы өз шығармасында белгили бир стилистикалық планда ауызеки сөйләу тилинің элементлеринен де, диалектлик хәрактердеги сөзлерден де, шет тил элементлеринен де пайдалана беріуи мүмкин. Усыған байланысly онда иләхйида, наятый, сөйтөс, пинхамы, гүллийин, эллада, тауап, ғайры, наркис, гәрдиш қусаған сөзлер де ушыраса береди.

Көркем-беллетристикалық стиль турмысты таныўдың аңсат формасы. Усы жағынан илимий стильге қарағанда халық көпшилигине кең тарқалған. Ол лексикалық жақған жүдә ысыл-

ған, танланған хәм ықшамластырылған, мәнилик жақтан об-разластырылған, өткірлестірілген хәм эмоционаластырыл-ған.

Илимий стиль менен көркем беллетристикалық стиль ара-сындағы айырмашылықты В. Г. Белинский: „Биреуі дәлиллей-ди, екіншиси көрсетеді, екеуі де исендиреді, бірақ биреуі логикалық дәлилдер менен, ал екіншиси картиналар менен. Биріншісін көп емес адамлар тыңласа хәм түсинсе, екінші-сін—хәмме“¹,—деп бақалайды.

Бұл нәрсе көр-ем-беллетристикалық лексиканың хәмме ушын түсиникли хәм ортақ екенлигин көрсетеді.

АКТИВ ХӘМ ПАССИВ КОЛЛАНЫЛЫҰЫ БОЙЫНША ХӘЗИРГИ ЗАМАН ҚАРАҚАЛПАК ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ.

Сөзлердин актив хәм пассив топары ҳаққында.

Тилдің сөзлик составы—бул бир ғана дәуірдің емес, ал бир неше тарийхый дәуірлердің жемиси. Ол барлық уақыт-та өзгеристе хәм рауажланыула.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинің сөзлик составына, он-дағы өзгерис процесслерине нәзер аударсақ, ең алды менен мына нәрселерди аңғар амыз:

1. Бурын актив сөзликте белгили орын алған көп ғана сөз-лер өзлери билдиретуғын түсиниклердің гөнериуі менен тил-деги дәслепки әҳмийетлигинен айырылып отыр. Мәселен, ески стройды қорғаушы мәмлекетлик қурылысқа тән хәмел-лердин сапластырылыуы нәтийжесинде олардың атамалары болған *қазы, қусбеги, болыс, бий, ақсақал* қусаған сөзлерге хеш қандай мұтажлықтың кереги болмай қалды. Сондай-ақ халықтың мәдениатының, турмыс дәрежесинің жақсыланыуы, көркейиуі менен ески кийим-кеңшектердин атларын көрсете-туғын *жегде, киймешек, түрме, айдынлы, пашшайы шапан* усаған сөзлер де актив сөзликтен шықты т. б. Бундай актив сөзликтен шыққан сөзлер хәзир сол ески турмыстың, тилдин лексикасында сақланып қиятырған гүуасы сыпатында ғана та-нылады.

2. Экономикалық, сиясий хәм мәдений турмыстың өсиуі хәм рауажланыуы менен соған сәйкес жана түсиниклерди ан-лататуғын бир неше жаңа сөзлер найда болып отыр. Бул жа-на сөзлер тилдің байлығын көрсететуғын сөзлик составқа ба-рып қосылды. Соның нәтийжесинде хәзирги заман қарақалпақ тилинің сөзлик составы әдеуір мұғларда кеңейди. Бундай жана сөзлердин қатарына *баслама, басланғыш, тастыйықлау,*

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, т. 3, 1948, стр. 798

талқылау, көрсетпе, көзқарас, автомат, космодром, космонавт қусаған сөзлерді жатқаруға болады.

Мине булардың барлығы да сөзлік составтағы ең ири өзгерістерден сапланады. Бұрыннан бар айырым сөзлердің мәнісінде көрінетуғын гейпара өзгерістер де тилдің лексикасындағы баслы қубылыс. Биз оларды усыларға байланыслы планда керекли орнында белгилеп кетемиз.

Тилимиздеги сөзлердин қолланылыу дәрежеси де бирдей емес. Мәселен, жоқарыда мысал ретинде көрсетип өткен *жегде, киймешек, түрме, айдынлы, пашшайы шапан, қазы, қусбеги, болыс, бий, ақсақал* қусаған сөзлер күнделикли турмысымызда дерлик колланылмайды. Олар тек көркем ямаса тарийхий әдебиятларда ғана белгили бир мақсетте пайдаланылыуы мүмкин. Сондай-ақ жақында ғана пайда болып, көпшилик еле таныс бола алмай атырған айырым сөзлер де қолланылыуы жағынан пассив характерге ийе болады.

Усыған байланыслы сөзлик составтағы сөзлерди актив сөзлик хәм пассив сөзлик деп еки топарға бөлемиз.

Актив сөзликке күнделикли турмысымызда халықтың кең түрде қолланып киятырған сөзлери киреди. Ал пассив сөзлик топарына актив сөзликтен дерлик шығып баратырған сөзлер хәм танымалылыққа ийе бола алмай атырған сөзлер киреди.

Актив сөзликтен шығып баратырған сөзлердин пассив қолланылыушы сөзлер қарауында қалып қоятуғынлығы, сөйтип, ақырында, биротала шығып қала туғынлығы жүде анық. Отан сол сөзлер аңлататуғын түсниклердин өмир сүриүден қалуының өзи тийкар бола алады. Ал танымалылыққа ийе бола алмай атырған сөзлер барлық уақытта пассив сөзлик топарында қала бермейди, өйткени олар турмысқа кем-кем ениүине байланыслы актив сөзликке ауысып отырады.

Бир қатар тил сабақлықларында пассив сөзликти гөнерген сөзлер хәм жаңа сөзлер деп еки топарға бөледи. Бунда олардын екеүиниң де пассив сөзликтеги үлеси хәм соның менен бирге тилдеги өмири бойынша бир-биринен түп-тамырынан ажыратылатуғын айырым топарлар екенлиги көзде тутылады.

Қарақалпақ тилиндеги пассив сөзликти де мине сондай еки топарға бөлип, олардын хәр қайсысын өз алдына анықлап өтемиз.

Гөнерген сөзлер.

Биз тилдин сөзлик составындағы айырым сөзлер күнделикли турмыстағы дәслепки зәрүрлигинен айырылып қалады, олар аңлататуғын түсниклердин гөнериюи бундай сөзлердин қолланылыу активлигиниң жойылыуына алып келеди, солай етип олар кем-кем сөзлик составтан да шығып қалады деген едик. Мине усындай сөзлерди гөнерген сөзлер деп атаймыз.

Гөнерген сөзлердің аңлататуғын түсіндіклерінің характері бірдей емес. Олардың бір қатары кийім-кеңшектердің, үй-иші затларының хәм соған усаған жай нәрселердің атамалары болып келсе, екінші бір топары тарийхый жәмийетлик характердеги белгилі бір түсиниклердин атамаларынан ибарат. Мәселеч, *тууырлық, боқжамача, сабаяқ* деген сөзлер үй-иші затларына байланыслы сөзлер де, ал *қусбеги, датқашы, онлық ояз* қусаған сөзлер жәмийетлик мәниге ийе мәмлекет басқаруы іслерине байланыслы сөзлерлен есапланады.

Гөнерген сөзлер өзлерінің усындай айрықшалықларына қарай архаизмлер хәм историзмлер болып бөлинеди.

Архаизм-гректің *archaios* „ески“ деген сөзинен келип шыққан. Ол тил билиминде гөнерген сөзлердің бір топарын аңлататуғын термин ретинде колланылады.

Тилимизде диний түсиниклерге, әдет-үрпке, үй-үскенелерине, кийім-кеңшекке байланыслы түсиниклердин атамаларын көрсететуғын гөнерген сөзлердин түрлерин архаизмлер деп атаймыз.

Қарақалпақ тилинде улыўма алғанда бұрын актив колланылып келген мынадай сөзлер архаизмге айналды:

1. Диний түсиниклерге байланыслы: *ақун, молла, ийшан, суны, зикир, садақа, ийман, бейиш, дозақ, дуўа, жиназа, пәтия, сүре, тәспи, улами, нир, әрўақ, жин, шайтан, таллақ, жсуўғы, иширтки, әптүйеч, куран, ораза* т. б.

2. Кийім-кеңшеклерге байланыслы: *киймешек, түрме, жегде, айдынлы, камар, сәўкеле, төбелик, бәйкеми, мәдели, шийдем* т. б.

Дәстүр ретинде пайдаланылатуғын жасаныў затларының атларын көрсететуғын *шашбаў, әребек, билезик, ҳашиқа* қусаған сөзлерди де мине усы топарга киргизиўге болады.

3. Үй хожалық затларына байланыслы: *тууырлық, сабаяқ, қаршын, керги, шанаш, боқжамача, мес, сыпыра, тулып* т. б.

4. Узынлық хәм ауырлық өлшеўлерине байланыслы: *талан, қарыс, онағары, жигирмағары, қырқағары, өнсери, мысқал* т. б.

5. Ай хәм белгилі бір ўақыттың атамаларына байланыслы *саратан, мийзан, ҳәсет, тоғыс, бир тоғыс, үш тоғыс, бес тоғыс* т. б.

6. Ески хызмет түрлерине байланыслы: *тәуип, палкер, порқан, қоррандоз, мәскепши, дийўана, дәруиш* т. б.

7. Өз дәуири ушын белгилі роль ойнаған әдет-үрп хәм дәстүрлерге байланыслы: *узатыў, шымылдық, ҳайт, сарқыт, айдар, тулымшақ* т. б.

Архаизмлер турмыстың буннан басқа да тараўлары бойынша ушырасады. Олардың барлығы да халықтың күнделикли тилинде актив қолланылмайды.

Әдебий шығармаларда архаизмлер ески турмыстың реал картинасын беріў ушын пайдаланылады. Қарақалпақ совет

әдебиятында халықтың Октябрьден бұрынғы дәуірдегі турмысы сүўретленетуғын көпшилик шығармаларда архаизмлерди көриўге болады. Мысалы:

1) *Егерде еситип турған болсаң, сол саз-сәўбетлер мениң узатыў тойымның саз-сәўбетлери, усы көлликтеги есапсыз жайылып жатқан төрт түлик мал мениң әкемнің маллары, ал әкем болса усы жағадағы журттан озған шириген бай* (А. Бегимов, „Балықшының кызы“).

2) *Алақшынның сыртынан шығып жанып атырған жас жыңғылдың көбигин әтөшкир менен қысып, ошаққа қайтарып салды* (Т. Қайыпбергенов, „Қарақалпақ кызы“).

3. *Сыпырамда болмаса,
Шанашымда уным жоқ,
Калың халқым болмаса,
Жаны ашып қол берер,
Ағам менен иним жоқ*

(А. Дабылов, „Бақадыр“).

Бұл мысаллардағы кара ҳәриплер менен ажыратылған сөзлер-архаизмлер. Олар көркем шығармада дәуір колоритин дәл көрсетиў ушын хызмет атқарып тур.

Архаизмлер пассив сөзликти кураған менен, өз дәуиринде тилдин сөзлик составындағы актив характерге ийе сөзлер болғанлығы белгили. Олар өзлеринин туўра мәнилериинде де, аўысқан екннши мәнилериинде де қолланылып келди. Архаизмлердин туўра мәнилери күнделикли турмыстан биротала шығып калды да, ал гейпараларының аўысқан сол екннши мәнилери ҳәзирге шекем сақланып қалып отыр. Мысалы:

*Туўған жердин туўырлығын жамылып,
Кеңнен қоныс басыпты аўыл-аймағым*

(Г. Есемуратов, „Келешекке бой жазып“).

*Көз алдымда: гүлдин хош ийисин,
Сен қызғанып самалдан, жаным,
Ҳеш уйқлатпай илхам перисин,
Түни менен қәлем тартқаның*

(Зүлфия, „Ерик гүллегенде“).

Буннан архаизмлер күнделикли актив колланылыўдан шыққан сөзлер деген пикирдин шынлығына гүдиксиниўге болмайды. Өйткени олардың аўысқан екннши мәнисинде туўра мәни-

си менен қанша ушлас болғаны менен ҳеш қандай архаизмлик тийкар жоқ. Мәселен, шайыр „тууған елдің тууырлығын жамылып“ дегенде қыста керегенин сыртынан тартылатуғын кийизди айтып отырған жоқ, ал тууған елдің байлығы деген мәнини беріп отыр. Архаизм болуы ушын сол сөз аңлататуғын түсиниктиң гөнерген болуы керек, ал *байлық* деген екінши мәниге байланыслы түсиник болса тилимизде оғада актив турмыслық әҳмийетке ийе. Демек, архаизмлердин аұысқан екінши мәнилери гөнерген туура мәнилеринен пүткиллей басқаша екен. Бул нәрсе ҳәзирги заман қарақалпақ тилинин сөзлик составындағы архаизмлерди анықлауда умытыуға болмайтуғын мәселе болып есапланады.

Солай етип, архаизмлер тилимизде қолланылуы зәрүрлигинен айрылған әпиуайы характердеги түсиниклерди аңлататуғын сөзлерден ибарат.

Гөнерген сөзлердин екінши топарын историзмлер курайды. Олар да ҳәзир тилдің актив сөзлик составынан шығып қалған сөзлер. Историзмлердин архаизмлерден айырмасы сонда, олар жәмийеттин белгили бир рауажланыу дәуирлерине тән характерли түсиниклерди аңлатады. Мысалы:

1. *Сары жайдың оқлары*
Қалмаққа тәсир етпеди

(„Қырық қыз“ дәстанынан).

2. *Патша, ояз, губернатор ат қалды,*
Ески залым жоқ болсын деп хат салды,
Хүкімет бир күнде жер жүзин алды,
Қылыш урмай журтты тута баслады.

(А. Муұсаев, „Бола баслады“).

Бул мысаллардағы *сары жай*, *қылыш* деген сөзлер техниканың еле рауажланбаған дәуириндеги баслы урыс қуралларының атамалары. Урыс техникасының ҳәзирги жағдайында олар басқа жетиліскен қураллар менен аұмасты. Сары жай хәм қылыштын ҳәзир кереги болмай қалды. Соның нәтийжесинде бул сөзлер де тилимизде жәмийет рауажланыуының өткен дәуирлеринен мағлыұмат беретугын историзмлер ғана болып қалды.

Жоқарыдағы *патша*, *ояз*, *губернатор* деген сөзлер белгили бир дәуирлердеги мәмлекетлик басқаруы ислерине байланыслы әмел атларын көрсетеди. Олар да тарийхий хәм әдебий шығармаларда историзмлер сыпатында жекке-сийрек ушырағаны болмаса, күнделикли пикир алысуы процесимизде

қолланылмайды, өйткені ескі мәмлекеттік құрылыстың өзгеріуі менен патша, ояз, губернатор құсаған хәкімшилик әмелдер де сапастырылды. Олардың орнына жаңа мәмлекеттік басқару органдары пайда болды.

Қарақалпақ тилинде актив сөзліктен шығып, историзмге айналған сөзлер әдеуір муғдарда. Бұған мына төмендегілерди жатқаруға болады:

1. Өндирис әсбапларының атамаларын билдиретуғын сөзлер: *гүнде, пазна, қос, мойынтырық, шарық, гүле, сазғап, қозақ, мәки, келеп ағаш, дигирлан, тартқыш* т. б.

2. Қарыу-жарақ атларын билдиретуғын сөзлер: *садақ, сауыт, қара мылтық, қылыш, оқжай, сары жай, қанжар, найза, қалқан* т. б.

3. Дийқаншылыққа хәм тоқымашылыққа байланысly ескі мийнет процесслеринин атамаларын аңлататуғын сөзлер: *түйек, түйек айдау, қызыллау, мысақлау, масақ теріу, қосқа қосыу, шарық ийириу, келеплеу, пилтелеу* т. б.

4. Хәкімшилик, мәмлекет басқаруы ислерине байланысly әмел атларын аңлататуғын сөзлер: *хан, болыс, бий, аталық, қазы, жәллат, пристав, ояз, құсбеги, датқашы, үәзир* т. б.

5. Адамлар арасындағы класслық айрықшалықларды аңлатып келген жәмийетлік мәниге ийе сөзлер: *бай, жарлы, қанзада, шахзада, құл, күң, малай, тул, тоқал, бәйбише, жесир, шоры* т. б.

6. Оқуы орынларының атын көрсететуғын сөзлер: *медресе, гимназия, лицей* т. б.

Булардың барлығы да Қарақалпақстанда Октябрь революциясы жеңгенге шекемги дәуірде қарақалпақ тилинин сөзлик составында белгили орын ийелеген хәм актив қолланылып келген сөзлерден ибарат. Олар мине тилдің хәзирги жағдайындағы зәрүрлигинен биротала айырылып отыр.

Октябрьдің жениси менен ескі эксплуататорлық стройдың орнына еркин советлик строй орнатылды. Турмысқа жаңа көз қарас пайда болды, жаңа советлик шөлкемлер, мәкемелер дүзилди, экономикалық, сиясий хәм мәдени өзгерислер кең халық массасының турмысына енди. Усыған байланысly қарақалпақ тилинин сөзлик составына жаңа түсиниклерди аңлататуғын бир неше сөзлер келип қосылды. Олардың бир қатары аз ғана уақыт өмир сүрди де, кейин сөзлик составтан шығып қалды, күнделикли турмыста қолланылмайтуғын болды. Мысалы: *қаллаш, бадырақ, қулақ, хұқықсыз, ликбез, ауылатком, батрачком, поселком, жер бәлим, хлопком, қосшылар союзы, өз-ара онлық, рабфак, медрабфак, хатшы* т. б. Бул сөзлер хәзир жәмийетлик белгили бир түсиникти билдириуши историзмлерге айналып кетти.

Тилимизге бундай сөзлер рус тили арқалы ауысты. Хәкыйкатында олар термин сөзлерден есапланады. Соған қарамастан рус тили арқалы ауысыушы сөзлерди қабыл етиуши-

ликтин бир нормаға түспеген сол дәуірлеринде оларды қарақалпақ тилине орынсыз аударыудан да бир неше сөзлер пайда болған еди. Мысалы:

*Залым жүрген соқпақларды тат басты,
Камбағал, белсенди қәдеге асты*

(А. Дабылов, „Жолдаслар“),

*Хүкіметтиң көзі қаллаш-батрақ,
Жамай жауы болса табыңлар соран*

(А. Дабылов, Сонда).

Мысалымыздағы *белсенди* деген сөз *батрақ*; *жамай* — *класс* деген сөзлерди аударуы нәтижесинде пайда болған. Бундай сөзлерди де қарақалпақ тилинде совет дәуірінің дәслепки жылларында пайда болып, қазір қолланылыудан қалған историзмлер қатарына киргизиуге болады.

Историзмлер де көркем шығармада белгилі бир дәуір характеристикасын дәл беріуге ерсиуі мақсетинде қолланыла береді. Мәселен, А. Муусаевтың, Аббаз Дабыловтың, Садық Нурымбетовтың хәм Ж. Аймурзаевтың бир қатар поэзиялық шығармаларында, Асан Бегимовтың „Балықшының қызы“, Т. Қайыпбергеновтың „Қарақалпақ қызы“, К. Султановтың „Ақ дәрәя“, А. Бекимбетовтың „Гүрес“ романларында т. б. историзмлерди ушыратыуға болады.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги гөнерген сөзлер архаизмлер хәм историзмлерден турады екен. Олар тийкарынан алғанда өзлери алатып келген түсиниклердиң гөнерип, турмыстан шығып қалуына байланысly күнделикли тилимизде қолланылыудан шыккан хәм шығып баратырған сөзлерден ибарат.

Архаизмлер де, историзмлер де тарийхый хәм әдебий шығармаларда ғана пайдаланылады. Тарийхый әдебийятларда олар белгилі бир тарийхый мәселелри аныклау, шешиуі ушын қолланылса, әдебий шығармаларда көркем сөз шеберлери тәрпинен дәуір колоритин беріу мақсетинде жиий қолланылады.

Айырым сөзлердиң гөнерип сөзлик составтан шығып барыуы, сондай-ақ жаңа сөзлердиң кириуі бул тилдиң лексикасында удайы болып отыратуғын қубылыс. Өйткени тил халық турмысы менен тиккелей байланыста рауажланады.

Неологизмлер.

Тилдиң сөзлик составында жаңадан пайда болған, еле жалпы толық түсиниклиликке ийе емес сөзлерди неологизмлер деймиз. Неологизм тил билиминдеги термин сыпатында қара-

калпақ тилине рус тили арқалы кирди. Ол гректиң неос-жана, logos-түсиник деген сөзлөринен келип шыққан. Ҳақыйкатында да неологизмлер жана түсиниклердин пайда болыуынан дөрөйдик. Халықтың турмысындағы ҳәр қандай өзгерислер тилдин лексикасында өзиниң сәйкес атамаларын пайда етеди. Мине сол өзгерислерге байланыслы жана түсиниклердин атамалары неологизмлер болып есапланады. Мәселен, Каракалпақстанда жазыу ислериниң раўажланыуы менен *баспа сөз, редакция, корректура* кусаған, мийнетке жана көз карастың пайда болыуы менен *баслама, мийнетлеме* кусаған жана сөзлер пайда болды.

Ҳәзирги заман каракалпақ тилинин сөзлик составында жанадан дөреген сөзлер оғада көп. Олардын бир топары күн-деликли активлигине байланыслы улыўма қолланылыўшы сөзлердей белгиликке ийе болып кетти, ал екинши топары еле ондай тавымалылықка ийе емес. Мына мысалларды караңыз.

1. *Усы жерде мен мектептен алған бояўларым менен өзимниң ең дәслепки этюдлеримди, сүүретлеримди салдым* (Чынгыс Айтматов, „Жәмийла“).

2. *Поездлар арман-берман еткен сайын, Дәкияр тоқтап қалып, олардың артынан көпке дейин қарап турады* (Сонда).

3. *Жапырақ, жапырақ терген қыз,
Мийнет саўқын сүрген қыз.
Даңқын жайып көргизбеде, көргизбеде,
Москваны көрген қыз.*

(И. Юсупов, „Пиллекеш кыз косығы“).

Бундағы *этиюд, поезд, көргизбе* деген сөзлер каракалпақ тилинде сонғы уақытлары дөреді. Бирақ олар қолланылыуы, қалың көпшиликке танымалылығы жағынан бирдей емес.

Этиюд искусствоға тийисли термин, каракалпақ тилине рус тили арқалы аўысты, тек искусстводан хабары бар адамларға ғана толық түсиникли.

Көргизбе сөзи рус тилиндеги *выставка* деген сөзди каракалпақ тилине аударыу нәтийжесинде пайда болды, *этиюд* сөзине карағанда танымалырақ болған менен де еле улыўма белгили сөзлердей қөлеген адамға тендей түсиникли емес.

Булар екеуин де қалың көпшилик арасында еле толық қәлиплеспеген сөзлер, яғный ҳақыйкат неологизмлер деп есаплаймыз. Ал *поезд* сөзи болса ондай емес. Ол каракалпақ тилине сонғы дәўирде киргени менен актив қолланылыуы нәтийжесинде белгили сөзлердей болып қәлиплесип кеткен ҳәм ҳәр бир адамнын жеке лексикасынан табылады. Сонлықтан да биз оны неологизм деп қарамаймыз. Дурыс, белгили бир уақытта

поезд деген сөз де қарақалпақ тили үшін неологизм болды, енди ол неологизмлик кәсіетин дерлик жойылтып отыр.

Демек, жаңадан пайда болған сөзлер дәслепки уақытлары неологизм болғаны менен, кем-кем қолланылуы процесиндеги активилигине қарай улыўма қолланылуышы белгили сөзлер топарына қосылып кетиуі мүмкин екен.

Жаңадан пайда болған сөзлердин улыўма қолланылуышы белгили сөзлердин топарына қосылуында қашан дәрегени айта қаларлықтай әҳмиет тутпайды. Егерде олар қанша актив қолланылса, қашан пайда болғанына қарамастан, көпшилик арасында толық кәлиплесип неологизм болуўдан сонша тезирек қатыўға жағдай туўа береді. Мәселен, *райком*, *партактив* деген сөзлерди алып қарайық. Бул еки сөздин екеуи де Қарақалпақстанда партия шөлкеми дүзилиўге байланыслы совет дәуиринде пайда болды. Бирақ *райком* деген сөз *партактив* деген сөзге қарағанда жийирек қолланғанлықтан неологизм болуўдан қалды да, ал партактив деген сөз сийрегирек қолланғанлықтан еле неологизмлик кәсіетин сақлап қалып отыр.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги неологизмлердин өриси де бирдей емес. Олардын бир топары белгили бир илим я техника тарауына ғана тән болса, екінши топары көпшилик орынларда ушыраса береді. Мәселен, *серпнелилик* деген термин тек физика тарауында, *стрептомицин* медицина тарауында ғана қолланылса, *хәптелик* дерлик барлық орынларда пайдаланыла береді. Белгили бир илим я техника тарауына ғана тән неологизмлер илимий-техникалық терминлер болып келеди де, ал ондай өрис шеклениўшилигине ийе болмаған неологизмлер әпиуайы сөзлер болып келеди. Усыған байланыслы неологизмлерди илимий-техникалық неологизмлер хәм жайдары-неологизмлер деп еки топарға бөлиўге болады.

Илимий-техникалық неологизмлер хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги неологизмлердин ен үлкен топарын қурайды. Буған хәр қандай илим техника тарауына тән терминологиялық неологизмлер жатады.

Илим хәм техниканын раўажланыуы менен қарақалпақ тилинин сөзлик составына сонғы уақытта жаңадан бир неше терминлер келип қосылады. Мәселен, биология илимине байланыслы *шаңландырыу*, *жер бауырлаушылар* т. б. электротехникаға байланыслы *ампер*, *вольт*, *аппарат* т. б. Бундай терминлерди неологизмлер деўге болады. Өйткени олар қарақалпақ тилине жаңадан кирди хәм улыўма көпшилик арасында толық кәлиплескен жоқ.

Илим хәм техниканын тараулары жүдә көп. Усыған байланыслы тилимизде илимий-техникалық неологизмлерди де жийи ушыратыўға болады. Олардың көпшилиги қарақалпақ тилине рус тили арқалы тиккелей хәм аударыу жолы менен келип қосылды. Мәселен, жоқарыдағы биология илимине бай-

ланыслы алынған мысаллар рус тилинен аударуу арқалы пайда болса, *ампер, вольт, аппарат* қусаған терминлер тиккелей қабыл етилген.

Жайдары неологизмлер илимий-техникалық неологизмлерге қарағанда көлеми жағынан әдеуір киши. Буған күнделікли турмыс процесінде кеңірек өріске иіе *баслама, көрсетпе, миннетлеме, басқарма* қусаған сөзлер киреди. Жайдары неологизмлер илимий-техникалық неологизмлерге қарағанда түсиниклирек болып келеди. Өйткени, олар аұызекі сөйлеу процесінде де, баспа сөзде де, радиода да жиі ушырасады. Сола да олардын еле де болса көпшилик арасында толық қәлиплесип болмағанлығын есапка ала отырып неологизмлер деп атаймыз.

Илимий-техникалық неологизмлер де, жайдары неологизмлер де актив колланылыуына байланыслы улыуа колланылыушы сөзлерге келип қосылып отырады. Мәселен, *бурынғы машина, социалистлик жарыс* қусаған неологизмлер хәзир улыуа колланылыушы сөзлерден ибарат.

Хәр қандай жаңа түсиникке байланыслы пайда болған жаңа сөз неологизм сыпатында сол тилде сөйлеуши барлық адамлар тәрәпинен улыуа қабыл етиледі хәм сөзлик составтан орын алады. Олардан тийисли орында пайдаланыу сөйлеушиниң ямаса жазыушынын жаңа сөзлерди қабыл етиу хәм уғыу дәрежесине гәрәзти болады. Бул нәрсе әсиресе илимий-техникалық неологизмди колланыуда жүдә айқын сезиледи. Өйткени олар сөйлеуши менен жазыушыдан сол неологизмлерге байланыслы илимий-техникалық түсиникти талап етеди. Мәселен, белгили дәрежеде калий элементи хәққында хабарлы болмай туырып *калий* деген сөзди колланыу оғада қыйын. Илим хәм техника тарауындағы барлық терминлер туұралы да усыны айтыуға болады.

Биз неологизмлер дегенде көбнесе тилдин сөзлик составында белгили орынға иіе, көпшилик ушын бирдей улыуа қабыл етилген жаңа сөзлерди түсинемиз. Бундай жаңа сөзлерди шәртли түрде жалпы неологизмлер деп атасақ та болады.

Усының менен бирге жеке неологизмлер де ушырасады. Олар айырым авторлар тәрәпинен белгили бир стильлик ямаса басқа мақсетте дәрәтиледи де, оқыушы тәрәпинен жаңа сөз сыпатында қабыл етиледі. Бирақ бундай сөзлер қалың көпшиликке орынсыз сезилсе, неологизмлер бола алмайды. Олардын бахасы мақсетлилиги хәм орынлылығы болып табылады.

Жеке неологизмлерди қарақалпақ совет авторларынын шығармаларында көриуге болады. Мәселен, халық шайыры Аббаз Дабыловтың „Бахадыр“ дәстанында мынадай қатарларды оқыймыз:

*Кейиндеги он төрт жасар Арысланды,
Жетимханасына сазыуар етти,
Узын қысқа сапардан,*

*Мен айналып келгенше,
Белгили пахырханамсаң.
Қызға зиндан Толыбайдың үйлері,
Сөзімнің ең қаслы даныш-данамыз.*

Бұл мысаллардағы *жетимхана*, *пахырхана*, *даныш-дана* деген сөзлерді жеке неологизмлер қатарына жатқыруға болады. Шайырдың усы сөзлер арқалы не айтып отырғаны оқыушыға түсиникли. олардың жаңа сөзлер екенлиги де бирден көзге түседі. *Жетимхана* дегенде автор жетимлик дегенди, *пахырхана* дегенде бийшара, гәрип дегенди, ал *даныш-дана* дегенде данышпан-дана дегенди ацлагып отыр. Бұл сөзлерді жеке неологизмлер түринде таныўда олардың жасалыўы әсиресе кеўил аўдарады. Қарақалпақ тилинде *жетим-пахыр* деген сөзлер менен *хана* аффикси жаңа емес, олар бурыннан бар. Ал шайыр *устахана*, *малхана*, *сейисхана* қусаған сөзлерди қурылысынан пайдаланып, бизге *жетимхана*, *пахырхана* деп айтылыўы қәлиплеспеген жаңа сөзлерди жеткерип отыр. Сондай-ақ *данышпан-данамыз* болып айтылатуғын жуп сөздиң биринши компонентиниң бир буўынға қысқартылыўы да тилимизде үйреншикли норма емес. Усы жағынан алып *даныш-данамыз* деген сөзди де жеке неологизм қатарына қосып отырмыз.

Солай етип, жеке неологизмлер авторлар тәрепинен белгили бир сөз жасау аналогиясына сүйенилген тийкарда жасалады екен.

Жеке неологизмлер шығарманың мазмунына, қурылысына байланыслы стильлик мәниде орынлы жеринде қолланылса, ҳеш қандай артық сезилмейди, керисинше, сүўретленилген уакыяға деген оқыушыдағы сезимди күшлирек туўдырыўға себепши болады. Мәселен, „Бақадыр“ дәстанында Аббаз шайыр тәрепинен дәретиленген жоқарыдағы жеке неологизмлер жүдә орынлы қолланылған.

Енди биз улыўма неологизмлердиң қалай жасалыўы туўралы сөз етейик. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиндеги неологизмлер мынадай усыллар жәрдеми менен жасалады.

1. *Лексикалық усыл*. Тилимиздеги сөзлердиң мәнилери—бул өзгермейтуғын нәрсе емес, олар кеңейип, өзгерип отырады. Лексикалық усыл арқалы неологизмлер дәрегенде бурыннан қолланылып қиятырған сөзлер өзине жаңа мәнини қабыл етеди. Солай етип, жаңа мәнили жаңа сөз пайда болады. Мысалға *басым*, *қарау*, *мәселе* деген сөзлерди алып қарайық. *Басым* деген сөз келбетликли *мықлы*, *ауыр* деген сөзлердиң мәнисинде (ол басым келеди; тәрезиниң бир жағы басым), сондай-ақ тартымнын биринши бетиндеги атлық мәнисинде (мениң басым) қолланып қиятырғанлығы белгили. Ал ол ҳәзир физикалық термин сыпатында (давление) жаңа мәнини қабыл етип, неологизм болып отыр. *Қарау* деген сөз бир нәрсеге қарау,

күтиў деген мәнилерде кең қолланылады. Ал ҳәзир ол усы мәнилерине қосымша *мәселени қараў* қусаған дизбеклерде неологизм болып табылады. *Мәселе*, деген сөз ески көз қарастағы диний адамлар арасында сөз етилетуғын мәселе мәнисинде қолланылып келген еди. Бул сөздің сол мәнисин пүткиллей архаизмге айланып кетти. Күнделикли пикир алысыў процесинде биз *мәселе* сөзнің ески мәнисин пайдаланбаймыз, ол түсиниктиң өзи де биротала гөнөрип пүткен. Ҳәзир ол *математикалық, физикалық, химиялық мәселе, талқыланатуғын мәселе* мәнилеринде неологизмге айналады.

Тилимизде лексикалық усыл арқалы жасалған неологизмлер жийи ушырасады.

2. *Грамматикалық усыл*. Бул усыл ҳәзирги заман карақалпақ тилинде жаңа сөзлер дәретиўдиң ең актив усылларының бири. Ол өз гезегинде еки түрли жол менен иске асады: аффиксация жолы ҳәм сөзлердиң биригиў және дизбеклесиў жолы.

Аффиксация жолы менен неологизмлер жасалғанда белгили аффикслер хызмет етеди. Олар сөзлерге қосылыў арқалы жаңа мәнили екинши сөзлерди дәретеди. Мәселен, аффиксация жолы менен жасалған тилимизде мынадай неологизмлерди көриўге болады: *баспа, көрсетпе, баслама, аударма, миннет-леме, жазба, көргизбе ескертиў, тастыйықлаў, ушырасыў, ҳәптелик, сабақлық* т. б.

Бул мысалларда неологизм жасаўға себепши болып турған тийкарғы аффикслер-*ма,-ба,-па,-ыў,-лық* ҳәм оның вариантлары.

Қарақалпақ тилинде жаңа сөзлер дәретиўши аффикслер тек усылар менен ғана шекленбейди. Олардың түрлери көп. Мәселен, *бурылыс, қысым* деген неологизмлер-*ыс-ым* аффикслериниң қосылыўы арқалы жасалып түр т. б.

Гейпара неологизмлер сөзлердиң биригиўи ҳәм дизбеклесиўи нәтийжесинде пайда болады. Мысалы: *қолжазба, халықаралық, кирис сөз, баспа сөз, жети жыллық* т. б. Бунда *қолжазба, халықаралық* деген сөзлер еки сөздиң биригиўинен жасалып бир жаңа мәнини аңлатса, *кирис сөз, баспа сөз жети жыллық* деген сөзлер еки сөздиң дизбеклесиўи арқалы жасалып, неологизмди пайда етип отыр.

3. *Сөзлердиң ауысыў усылы*. Қарақалпақ тилине басқа тиллерден сөзлердиң ауысыўы арқалы да неологизмнің әдеўир бөлеги жасалды. Бул процесс әсиресе Октябрьдиң жеңисинен кейин кең өрис алды. Илимниң ҳәм техниканың, санааттың ҳәм ауыл хожалығының, экономиканың ҳәм мәденияттың раўажланыўына байланыслы карақалпақ халқы ушын жаңа түсиниклердиң атамалары пайда болды. Олар улыўма алғанда рус тилинен ҳәм рус тили арқалы басқа тиллерден ауысқан сөзлер менен терминлерден ибарат. Мысалы: *космонавт, кос-*

модром, телезизор, телескоп, автоматика, архитектор, эпопея, трилогия, пейзаж, декада, трансляция, репродуктор, магнитофон, т. б.

Рус тили аркалы аўысып неологизм болып келген бир қатар сөзлер ҳәзир улыўма колланыўшы сөзлер топарына косылып кетти. Мәселен: *трактор, почта, телефон, радио приемник, патефон, завод, фабрика, автобус, самолёт* кусаған сөзлер түпкиликли сөзлердей колланыла береди.

Аўысыу усылы аркалы жасалған неологизмлер колланылыу процесинде карақалпак тилиниң законлықларына сәйкес грамматикалық жақтан өзгерислерди кабыл ете береди. Мысалы:

1) *Енди айналардан турбинаның айланып турған маховиги, гә қулағын салып тыңлап, гә турбинадан бир нәрсе сорап турғандай ийилип, машинаны айналып жүрген Виктор көринди.* (С. Бабаевский, „Алтын жулдызлы жигит“).

2) *Сүүретшилердиң мектебин питкерип, Ленинградтағы Академияға өнеримди раўажлансызыу ушын оқыўға барғанымда, мен өзимниң дипломлық исимди тапсырдым* (Чыңғыс Айтматов, „Жәмийлә“).

3) *Фестивальға келген қыз,
Пахта атызда жүрген қыз,
Хош ҳаўазды тербетип,
Қосық айттың берген қыз,*

(М. Сейтниязов, „Фестивальға келген қыз“)

Бул мысалларда кара ҳәриплер менен белгиленген рус тили аркалы аўысқан неологизмлер гәптеги грамматикалық байланыстың талабына қарай тийисли аффикслер менен өзгерген.

4. Калька усылы Баска тилден аўысыушы сөзлердиң морфемалары сақланған ҳалында екинши тилге аўдарылыуы калька усылы делинеди. Көпшилик неологизмлердиң мине усы жол менен жасалғанлығы көзге түседи. Мысалы: *Жердиң жасалма жолдасы—искусственный спутник Земли, көрсетпе—указание, қубылыс—явление, көрсеткиш—указатель, анықлауыш—определение, келисиў—согласование, шығарма—сочинение, дөретпе—творение* т. б.

Солай етип, неологизмлер сөзлик составка жанадан кирген, еле көпшилик арасында толық қәлиплесип болмаған жаңа мәнили сөзлерден ибарат. Ҳәзирги заман карақалпак тилиндеги неологизмлер усы жоқарыда көрсетилген тийқарғы төрт усыл арқалы жасалған.

Неологизмлер барлық уақытта өзгеристе болады. Жаңа түсиниклерге байланыслы неологизмниң жаңа топары пайда болады да, жалпы танымалылыққа, активлиликке ийе болған топары улыўма қолланылыўшы сөзлерге косылып отырады.

ХӘЗИРГИ ЗАМАН КАРАКАЛПАК ТИЛИНИҢ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ.

Фразеология ҳаққында түсиник.

Хәзирги заман каракалпак тилинде фразеология мәселеси еле толық изертленбеген мәселе. Ол тек каракалпак тилинде ғана емес, ал улыўма совет тил билиминде еле белгили бир системаға түсип, толық шешилип болған жок. Сонлықтан да Е. М. Галкина — Федорук былай деп жазады: „Фразеология тараўына нени киргизюү мәселесин илимпазлар ҳәр түрли шешиди. Тил ҳаққындағы илимниң бул тараўында қолланылып киятырған терминлердин көплиги түсиниклердиң шегарасын анық хәм логикалық жақтан дәлилленген түрде айырыудың талапларына сәйкес келмейди. Фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, бөлинбейтуғын сөз дизбеклери, тураклы сөз дизбеклери, идиомалық сөзлер, лексикалық сөз дизбеклери, идиомалар, фраземалар—тилшилер тәрепинен сәйкес тил бирликлерин (единица) атаўда пайдаланылып киятырған терминлердиң толық емес дизими мине усылар. Фразеологиялық бирликлерге бул ҳәр түрли көз қарас, турақсызлық хәм анық емес пикирлер тил системасының бөлими сыпатында фразеологияның мазмунын хәм законлықларын анықлаўды қыйынластырып отыр.“¹

Биз хәзирги заман каракалпак тилиниң фразеологиясын анықлаў хәм оған характеристика берюүде совет тил билиминде фразеология ҳаққында дөреген мийнетлерди басшылыққа аламыз. Бул мәселе бойынша, әсиресе, фразеологияның тийкарын салыўшы хәм раўажландырыўшы совет илимпазы академик В. В. Виноградовтың мийнетлерин атап көрсетиўге болады².

Фразеология ҳаққында сөз етиў ушын биз ең алды менен тилимизде сөзлердин бир-бири менен дизбеклесюүи ҳаққында айтып өтиўимиз керек.

Сөзлер бир-бири менен лексикалық хәм грамматикалық байланысқа түсюү кәсийетине ийе. Мине усы байланыс тийкарында олардың өз-ара дизбеклесюүи пайда болады. Мысалы: *алдағы теримши, таўсылмас бахыт, бел байлаў, жең туюриў* т. б.

¹ Е. М. Галкина—Федорук, Современный русский язык, лексика. издательство Московского университета, 1964, стр. 148.

² В. В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, Труды юбилейной научной сессии ЛГУ, Л., 1945; Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, сборник „А. А. Шахматов“, Издательство АН СССР, М—Л., 1946; Основные типы фразеологических единиц в русском языке, Русский язык“, Введение, № 4, Учпедгиз. Москва, 1947.

Бунда *алдағы* деген сөз *теримши* деген сөз бенен, *таусылмас* деген сөз *бахыт* деген сөз бенен, *бел* сөзи *байлау* сөзи менен, ал *жең* деген сөз *туриу* деген сөз бенен лексикалық жақтан биригип, тилдің законларына сәйкес грамматикалық байланысқа түсиуі арқалы пүтин бир түсиникти алатып тур. Бирақ усы сөз дизбеклерин курап турган жеке компонентлер арасындағы грамматикалық байланыстың характери бирдей емес. Мәселен, олардык ишинен *алдағы теримши* хәм *бел байлау* деген сөз дизбеклерин алып карайық. Биз айтылайын деген ойдың мәнисине, сөйлеу стилине қарай биринши сөз дизбегин *арттағы теримши*, *алдыңғы қатардағы теримши* деп өзгерте аламыз. Оның жеке компонентлерин айырым сөзлер менен аўмастырыу ямаса олар арасына сөзлерди кең түрде қосыу мүмкиншлигине ийемиз. Ал екинши сөз дизбеге болса бундай өзгерислерди көтермейди. *Бел байлау* деген сөз дизбегиниң жеке компонентлерин аўмастырып ямаса олар арасына басқа бир сөзлерди қалай болса солай қоса беріуге болмайды. Өйткени олар тилдин тарийхый раўажланыуының барысында усылай қәлиплескен. Бундай сөз дизбеклерин өзгертиудиң дәрежеси жүдә шекленген. Халық тилинде *өзинди беккем тутып кирис* деген мәниде *белиңди беккем байла* деп те айтылады. Ол да усылай қәлиплесип питкен. Ал буннан баска биротала биринши сөз дизбеге қусатыл өзгертиу жағдайлары ушыраспайды. Көпшилик сөз дизбеклери хәттеки бундай өзгеристи де талап етпейди. Мысалы: *төбе шашы тик турыу, бир қысым болыу* т. б.

Солай етип, тилимизде сөз дизбеклериниң еки түри көзге түседи: олар еркин хәм турақлы сөз дизбеклеринен ибарат.

Жекә компонентлери айтылайын деген пикирдиң мәнисине, стиль өзгешеликлерине қарай өзгере беретугын сөз дизбеклерин еркин сөз дизбеклери деймиз. Мысалы: *жасыл жапырақ, қалың тоғай, жақсы ислеу* т. б.

Ал жеке компонентлери лексика—грамматикалық жақтан турақлы түрде бирлескен, өзгерислер киргизиуге болмайтугын, егер болса да шекленген, қәлиплескен дәрежеде ғана болатугын сөз дизбеклери турақлы сөз дизбеклерине киреди. Мысалы: *қабағын үйиу, күнай жайылыу, ийнениң ушына шәп бизиу, аузын ашнау, тил қайтармау*.

Мине усындай турақлы түрде байланыскан сөз дизбеклери фразеологиялық сөз дизбеклери делинеди. Оларды фразеологиялық оборотлар деп те атайды. Биз оларды фразеологиялық сөз дизбеклери деп атауды мақул көрип отырмыз. Өйткени бул жерде сөз турақлы сөз дизбеклери хәққында болып отыр.

Фразеологиялық сөз дизбеклери тил билиминиң фразеология тарауының изертлеу объекти болып есапланады. Фразеология деген терминниң өзи карақалпақ тилине термин сыпатында рус тили арқалы келип кирди. Тийкарынан ол гректиң

phrasis — „выражение“ хэм *logos* — „илим“ деген сөзлеринен жасалган.

Карақалпак тилинде фразеологиялық сөз дизбеклери оғада көп хэм олар күнделикли пикир алысыу практикамызда хэр түрли формаларда ушырасады. Биз жокарыда еркин сөз дизбеклери менен тураклы сөз дизбеклерин бир-бири менен салыстырыу мақсетинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң гей-пара түрлерин ғана мысал ретинде алып кеттик. Булардан басқа предметтиң ямаса түсиниктиң сөз дизбеги сыпатында берилетуғын атамалары да, сондай-ақ белгили сөзлерден ғана жасала алатуғын сөз дизбеклери де лексика-грамматикалык жактап пүтин бир бирликти қурау менен бирге тураклы характерге ийе болып келеди. Сонлыктан оларды да фразеологиялық сөз дизбеклериниң қатарына киргизиуге болады. Мысалы: *Жердиң жасалма жолдасы, темир жол, жаны ашыу, иши ашыу, бас қатырыу, көзге түсиу* т. б.

Бундай сөз дизбеклериниң жеке компонентлери де кәлиплеспеген муғдарда сөзлердиң аумасыуы, қосылыуы хэм тағы басқа соған усаған өзгерислерди талап етпейди. Мәселен, *айдың жасалма жолдасы, жердиң қасында жүретуғын жолдасы, жүреги ашыды, бағы ашыды, жүрек қатырыу, ой қатырыу* деу орынсыз болар еди. Өйткени бизге олардың тилде бар тыйкаргы түрлери ғана сыйымлы, жәмийет тәрепинен қабыл етилген сол формалары ғана олардың лексика-грамматикалык бирлигин сақлай алады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери өзине тән айрықша белгилерге ийе. Олар, жуумақлап айтқанда, төмендегилерден ибарат:

1. Фразеологиялық сөз дизбегин қурайтуғын жеке компонентлер өзлериниң кәлиплескен тураклы орнына ийе болып келеди. Мысалы: *Усы баланың ақыл-хуушына қууачып, қолымнан келгенинше пешимди жауып жүрмен* (Т. Қайыпбергенов, „Қарақалпак қызы“). Бул мысалдағы *пешимди жауып жүрмен* деген сөз дизбегиндеги жеке компонентлердиң орнын аумастырыуға я басқа сөзлер менен қалай болса солай өзгерте беріуге болмайды. *Жүрмен* деген көмекши феилди басқа сол мәниде жумсалатуғын екинши көмекши феил менен аумастырып *пешимди жауып киятырман, пешимди жауып отырман* деуге болады. Өйткени бундай өзгерислердиң өзи де жәмийетлик қолланыуда белгили норма болып есапланады. Ал гейде фразеологиялық сөз дизбегиниң арасына сөз қосылып та айтылады. Бирак ол белгили сөзлерден ғана ибарат. Мысалы: — *Мени ағайын-тууған дейтуғын болсаң, мениң менен бирге жүресең, бул жерде сениң тамы-тасың қалып баратырған жоқ, ағайын емесең, керегиң жоқ дейтуғын болсаң, ала жипти биротала кесисесең, — деди Палым.* Бунда *ала — жипти кесисесең* деген сөз дизбегиниң арасына *биротала* деген сөз кирген.

2. Фразеологиялык сөз дизбеклерин курайтугын жеке компонентлер жыйналып барып бир синтаксислик хызмет аткарады. Мысалы: *Мен көзүңүзүңүз болайын,—деп Жәмийлэ ауырылыгыңы өзи алгысы келеди.* (К. Султанов, „Ақ дәрья“).

Бул жерде *көз-қулақ болайын* деген сөз дизбегиндеги айырым сөзлер өз алдына бир синтаксислик хызмет аткарып турған жоқ, ал барлығы жыйналып барып гәптиң баянлауышы болып отыр.

3. Фразеологиялык сөз дизбегин бөлеклерге бөлиуге болмайды. Мысалы: *Мен оның изине көз тасласам, нәллериниң изи ап-анық екен, еки жылдың ишинде түсип қалмапты* (М. Шолохов, „Ашылған тың“). Бул мысалда *көз тасласам* деген фразеологиялык сөз дизбегин бар. Егер оны бөлип тасласак, онда пүтин мәни бирлиги биротала бузылады. Сонлықтан бундай сөз дизбеклери бир сөз орнына жумсала береді.

4. Фразеологиялык сөз дизбеклерин баска тилге сөзбе-сөз аударыуға болмайды. Өйткени сөзбе-сөз аударыу да жеке компонентлери жыйналып барып пайда еткен пүтин мәниниң бузылуына алып келеди. Мысалы. *Соның ессине сизлер де мени жақсы көресиз, „Есемурат дуқтыр“ деп мени қоярға жер таппайсыз* (Н. Бөрекешов, „Өмир сақшысы“).

Бул мысалдағы *қоярға жер таппайсыз* деген сөз дизбегин сөзбе-сөз рус тилине аударғанда *не найдете места куда поставить* болып шығады. Бирақ гәпте ол бундай мәни берип турған жоқ, ал хұрметлейсиз, кәдирлейсиз деген мәни аңлатып тур. Ал, *„жоқ, сен емес, ол сениң көзиңе шөп салып отыр“* (О. Айжанов, „Намыс“) деген гәпте *көзиңе шөп салып отыр* деген сөз дизбегин рус тилине сөзбе-сөз аударсақ, *он в твой глаз траву положил болып*, мәнисизлик келип шығады. Сонлықтан бундай сөзлерди сөзбе-сөз емес, ал мәниси жағынан аударыу талап етиледі.

Предметтиң ямаса түсиниктиң атамасы хызметиндеги фразеологиялык сөз дизбеклери бундай белгиге ийе емес. Мысалы: *темир жол—железная дорога, мийнет ҳақы—оплата труда* т. б.

Тилимизде фразеологиялык сөз дизбеклериниң ҳәр кандай түрлери ушырасады деген едик. Биз олардың кандай екенлиги тууралы айтып өтемиз.

Фразеологиялык сөз дизбеклериниң түрлери.

Фразеологиялык сөз дизбеклери составындағы компонентлериниң улыуа сөз дизбегин аңлататуғын пүтин мәниге қатнасы ҳәм грамматикалык жақтан өз ара байланысуу дәрежеси бойынша бирдей емес, ал ҳәр түрли болып келеди. Мына мысалларды алып қарайық:

1. *Желкемниң шуқыры көрсин, төбе шашы тикке турыу, қой аузынан шөп алмау, мурнын балта шаппау.*

2. *Көзин жойылтыу, аузын ашыу, мойнына қурық салыу, бармағын тислеу, басын қасыу.*

3. *Мий айландырыу, жүреги дауамау, бетине айтыу, жүз қы артыу.*

Бұл мысалларда фразеологиялық сөз дизбеклери үш топарға бөлінит берилип отыр. Олардың бир топарындағы сөз дизбеклерин екинши топардағысы менен салыстырып караганда лексика - грамматикалық жақтан үлкен айырмашылыққа ийе екенлигин көремиз. Мәселен, биринши топардағы *желкемнің шуқыры көрсин* деген фразеологиялық сөз дизбегин *турмайман, кетип қаламан* дегенди аңлатады. Бул мәниниң жеке компонентлер аңлататуғын мәнилер менен ҳеш қандай байланысы жоқ. *Желке, шуқыр, көриу* деген сөзлер бир дизбекке грамматикалық жақтан жүдә бекем байланысқан. Екинши топардағы *көзин жойылтыу* деген сөз дизбегин *жоқ қылыу* деген мәнини аңлатады. Ол *көз* хәм *жойылтыу* деген сөзлердин мәнилериниң биригиуинен пайда болған. Ал үшінши топардағы *мий айланды* деген фразеологиялық сөз дизбегин болса биринши хәм екинши топардағы дизбеклерге караганда компонентлериниң жеке мәнилеринин айкынлығы, солай да грамматикалық байланысы жағынан турақлылығы менен айырылалы. Мине усыған байланыслы улыўма фразеологиялық сөз дизбеклерин фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер хәм фразеологиялық дизбеклер деп үш топарға бөлиўге болады.

Фразеологиялық өтлесиўлер.

Фразеологиялық өтлесиўлер—бул фразеологиялық сөз дизбеклериниң ишиндеги айрықша бир группаны курайды. Олар ҳеш қандай бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын, составындағы компонентлери өзиниң тийкарғы лексикалық мәнисин дерлик жойылтып жиберген сөз дизбеклери. Сонлықтан да фразеологиялық сөз дизбегин аңлататуғын мәни жеке компонентлеринин мәнисине ҳеш қандай катнас жасамайды, олардың жеке мәнилеринен ҳеш қандай гәрезли емес. Ал, керисинше, фразеологиялық шатастар екинши бир өткир хәм пүткиллей ауысып кеткен пүтин мәнилерге ийе. Фразеологиялық өтлесиўлерге мынадай сөз дизбеклерин жатқарыўға болады: *түйе устинен ийт қабыу, көз бенен қастың арасында, ийт өлген жер, таяғын ийт ғайзау, ала жипти кесисиу, қабырғаға кеңесиу, аузынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыу, мурнын балта шапалау, көзге шәп салыу, мурны қыйсаймау, белине тебиу, аузы менен қус салыу, тил менен орақ орыу, жүрек жұтыу, мурнынан суу кетиу, басын тасқа урыу, еки көзи төрт болыу, салысы сууға кетиу, темирден түйин түйиу, тулыпқа мөңиреу* т. б.

кабыл етилип, әдебий тилдің формасы ретінде кәлиплесип кеткен. Ал көз беннен қастың арасы, қан жұтыу, ийт өлген жер, жүрек жұтыу, азабойы тикке турыу, түйенің құйрығы жерге жетіу қусаған фразеологиялық өтлесіулер қаттеки ондай өзгеріслерди де қабыл етпейди. Фразеологиялық сөз дизбегиниң гәтеги басқа сөзлер менен грамматикалық байланысына қарай ақырғы компонентлери ғана анау я мынау формаға өзгериуи мүмкин.

Фразеологиялық сөз дизбеклери көбинесе бир сөз орнында жумсалатуғын болғанлықтан көпшилиги тилимизде өзиниң синонимине де ийе бола алады. Мысалы: *ийт өлген жер—алыс, узақ; ала жипти кесиу—қатнаспау; мурнынан суу кетиу—албырақлау, басқы табыу, таяғын ийт ғайзау—босқа жүриу* т. б.

Фразеологиялық өтлесіулер көпшилик жағдайда гәп ишинде бир синтаксислик ағзаның хызметин атқарады. Бул нәрсе олардың сөз орнына жумсалыуы менен байланысly. Мысалы:

1) *Ақыл адам сөзлер ертпес изине,
Шөп салмас ярының қарғиз көзине,*
(Бердақ, „Халық ушын“)

2) *Ат үсти қарау жақсы емес.*

Биринши гәпте *шөп салмас* деген фразеологиялық өтлесіу баянлауышлық хызметти атқарып тур: ал еккинши гәптеги *ат үсти қарау* деген сөз дизбеге болса гәнтиң нысықлауышы хызметинде.

Гейде олар тамамланған бир ойды билдиретуғын айырым гәп те болып келеди. Мысалы: *Еки көзи төрт болды.* Бунда фразеологиялық өтлесіу жеке бир гәп хызметинде де қолланылып тур.

Фразеологиялық өтлесіулер мәнилик жақтан өткирлікке, образлылыққа ийе болады. Сонлықтан көркем сөз шеберлери образлы көркем сүүретлеуде олардан жиһи пайдаланады.

Фразеологиялық бирликлер

Фразеологиялық бирликлер--бул фразеологиялық өтлесіулерге қарағанда бираз жумсарған сөз дизбеклери. Егер фразеологиялық өтлесіуди қурайтуғын компонентлери мәнилери пүтин сөз дизбеге аңлататуғын мәниден биротала алыс, қеш қандай жақынласпайтуғын болса, фразеологиялық бирликлерде айырым компонентлер улыўма пүтин мәниге жақын келеди. Олардың жеке мәнилери жыйналып барып сөз дизбегиниң астарлы түрдеги пүтин мәнисин қурайды. Мәселен, *жағының етин жеу, пышақ арқасы* деген сөз дизбеклери

алып карайық. *Жағының етин жеу*—азыу, *арықлау* деген мәнини билдиреди. Ал адам азғанда еттен түсіп, жағы әдеуір жуусыятуғынлығы белгили. Усыған байланысly тилимизде *жағының етин жеу* деген сөз дизбеги пайда болған. Онын ҳәрбир компоненти *азыу* деген улыўма мәнини жасаўға тик-келей себепши болып тур. *Пышақ арқасы* деген сөз дизбеги азырақ деген мәнини аңлатады. *Арқасы* деген *қыры*, яғний пышақтың кыры мәнисинде. Бизге пышақтың кырынын жиңишке болатуғынлығы белгили. Усыған байланысly пышақ арқасы деген сөз дизбеги дәреген. Оның жеке компонентлеринин мәнилери *азырақ* деген пүтин мәнини пайда етиўге жәрдем етип тур. Ал *жағының етин жеу*, *пышақ арқасы* деген сөз дизбеклери де фразеологиялық өтлесиўлердей-ақ жеке компонентлеринин семантикалық жақтан ажыралмаслығы хәм тураклылығы менен характерленеди. Олардың ҳәр қайсысындағы жеке сөзлерди бир-биринен бөлип таслаўға болмайды. Сондай-ақ баска сөзлер менен аўмастырыў да сыйымсыз. Мәселен, *жағының* деген сөзди екнши сөз бенен аўмастырып, еки бетниң етин жеген ямаса екнши сөз дизбегиндеги *пышақ* деген сөзди екнши сөз бенен аўмастырып, *алмас арқасы* деп айтыў орынсыз. Бундай өзгерислер түсиниксизликке алып келеди, пүтин мәниге кесирин тийгизеди.

Солай етип, бөлеклеўге болмаытуғын, семантикалық жақтан тұтас, составындағы компонентлеринин жеке мәнилери жыйналып барып пүтин бир мәнини пайда ететуғын сөз дизбеклери *фразеологиялық бирликлер* деп аталады.

Тилимизде фразеологиялық бирликлер жиий ушырасады. Оларға мына төмендегилерди жаткарыўға болады: *гегирдекке суў бүркиў*, *өкше көтериў*, *қаны шығыў*, *қулақ түриў*; *көз-ои ашып-жумғаншл*, *аяғы жерге тиймеў*, *суў көрмей етик шешиў*, *жанын келиге қамаў*, *қызыл қанат болыў*, *аўзына қум қуйылыў*, *көз жумыў* т. б.

Фразеологиялық бирликлер образлылық, экспрессивлик характерге ийе болып келеди. Бул нәрсе ондағы жеке компонентлердин астарлы мәниде колланыдыўында хәм соннан пайда болған пүтин мәнинин өткирлигинде көринеди. Мәселен, *мурын көтериў* менен *мен-менсиў* деген сөздин мәнилери дәрлик бирдей. Бирақ алдыңғы сөз дизбеги түриндеги мәни кейинги жеке сөз түриндеги мәнисине қарағанда күшлирек хәм өткирирек. Өйткени *мурын хәи көтериў* деген сөзлер астарлы мәниде колланылған. Сөйлөўшиге де, тыңлаўшыға да бундай сөз дизбегиндеги мәнилик өткирлик жүдә айқын сезилип турады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери көбинесе өзлеринин синонимлерине ийе болып келеди. Бирақ синонимлик сыңарлар, жоқарыда салыстырып өтилгендей-ақ, оған қарағанда мәнилик өткирлик жактан бираз әпиўайы характерде болады. Мысалы: *өкше көтериў*—*кетиў*, *қаны шығыў*—*ашыўланыў*, *қулақ*

түриу—тыңлау, гегирдекке суу бүркиу — урысыу, жанын қоярға жер таппау—шыдамсызланыу, қыйланыу т. б.

Усыларға байланысты көпшилик илимпазлар¹ фразеологиялық бирліктерге тән тийкарғы төрт белгини атап көрсетеді. Олар мыналардан ибарат:

- 1) астарлы, образлы мәни;
- 2) экспрессивлик өткірлік;
- 3) жеке компоненттеринин турақлылығы;
- 4) синонимлер сәйкеслиги.

Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық бирліктер де мине усы тийкарғы белгилер менен характерленеді.

Фразеологиялық бирліктерди құраушы айырым компоненттер де фразеологиялық өтлесіудин жеке элементтери қусап гәп ишинде дара синтаксислик хызмет атқара алмайды. Олар жыйналып барып бир пүтин мәни аңлататуғын болғанлықтан, я гәптиң бир ағзасы, я пүтин бир гәп хызметинде жумсала береді. Мысалы:

1. Ол көзди ашып жумғанша китапты үйден алып шықты.

2. Совет Армиясы бизиң елге басып кирген агрессорлардың күлин көкке ушырды.

3. Қысқа жип гүрмеуге келмейди.

Биринши гәпте *көзди ашып жумғанша* деген сөз дизбегі гәптин пысықлауышы болса, екінши гәпте *күлин көкке ушырды* деген фразеологиялық бирлік *жоқ етти* деген мәниде қолланылып, гәптин баянлауышы хызметин аткарып тур. Ал *қысқа жип гүрмеуге келмейди* деген сөз дизбегі — пүтин бир гәп.

Фразеологиялық бирліктер әдебий шығармаларда жийи қолланылады, өйткени сөз образлылығы — бул көркем сүуретлеудин тийкарғы элементтериниң бири. Буған қарақалпақ әдебияты шығармаларынан мысаллар келтирип өгейик:

*1) Сондадағы, шырағым,
Күтә зар болдық сизлерге,
Сонлықтан да Суртайша,
Саркоптың халқын бассынып,
Қара жақты жүзлерге*

(„Қырық қыз“ дәстанынан).

*2. Усы есеме түсип: „Бизлер неге аұызымыз ашылып,
урыларды алдын ала аңғарып, баслыққа билдирмедик, а?*

¹ Қараңыз: Е. М. Галкина—Федорук. Современный русский язык, лексика. Издательство МГУ, 1954 г., стр. 153; К. Аханов, Тіл біліміне кіріспе, Қазақтың мемлекеттік оқу—педагогика баспасы, Алматы, 1962, 106-бет.

*Енди меники не турис дедим де, жууырып складқа кет-
тим (Т. Қайыпбергенов, „Муғаллимге рахмет“).*

- 3) *Өкшеңди көтер—деп қысқы тоқсанға,
Енди нәубет бер—деп еркин бостанға,
Нур шашаман, деген жәхән аспанға,
Кулаққа келип тур уни бәхәрдің*

(А. Дабылов, „Бәхәр“)

Бұл мысаллардағы *қара жақты жүзлерге, аузымыз ашы-
лып, өкшеңди көтер* деген сөз дизбеклери фразеологиялық
бирліклерден ибарат. Олардың составындағы компонентлери-
нің жеке мәнилери ауысып қолланғанлықтан, күшлі образ-
лылықты пайда етип отыр. Фразеологиялық бірліклер аңла-
тып отырған астарлы мәни шығарманың бойына орынлы ғана
орнығып, пикирдің өткір түрде көркемлік пенен сүүретле-
ниунің тәмийин етиуге себепши болып тур.

Солай етип, фразеологиялық бірліклер образлылыққа,
экспрессивлікке ийе, жеке компонентлеринің лексикалық мә-
нилеринің топланыуынан астарлы екінши бир пүтин мәни
келип тууатуғын сөз дизбеклеринен есапланады екен. Олар хә-
зирги заман карақалпақ тилинде сөз байлығын көрсетиуде бел-
гили әһмийетке ийе.

Фразеологиялық дизбеклер.

Биз фразеологиялық сөз дизбеклерин аныклаула сөзлердің
улыұма еки дизбеги туұралы айтып өттік. Олардың бири ту-
рақлы сөз дизбеги еди. Турақлы сөз дизбеги деп атағанда
оның жеке компонентлеринің лексика—грамматикалық жақ-
тан турақлылығы есапка алынды. Тилимизде *қабак үйиу, газ
мойын, көзи тыныу, көзи қамасыу* қусаған сөз дизбеклери
де бар. Мине булар да лексика—грамматикалық жақтан ту-
рақлы характерге ийе. Олардың составындағы жеке сөзлер
жыйналып барып, бир пүтин мәни аңлатады, бөлеклер-
ге бөлиуге болмайды. Ал оның фразеологиялық өтлесиулер
хәм фразеологиялық бірліклерден айырмасы бундағы мәни
жеке компонентлеринің лексикалық мәнилери менен тикке-
лей байланыста болады. Мәселен, *қабак үйиу, газ мойын*
деген сөз дизбеклериндеги хәр бир сөздің дара мәниси жүдә
анық, пүтин мәниге тиккеллей байланыслы, бирақ бир-биринен
ажыратыуға болмайды, еркин емес. Ә

Составындағы компонентлеринің жеке мәнилери жүдә
анық, улыұма мәниге тиккелей байланыслы, солай да турақ-
лы характерге ийе сөз дизбеклеринің түрине *фразеология-
лық дизбеклер* деймиз.

Буған мына төмендегилерди жатқарыуға болады: *көзге*

түсиў, бас ийиў, иш писиў, бой жазыў, кеўил көтериў, силтидей тыныў, мийзан тақыр, асқар таў, бас ийзеў, жүз қызартыў, көзи масаладай жаныў, жығырданы қайнаў т. б.

Булардын барлығы да тилимизде усылайынша қәлиплескен турақлы сөз дизбеклеринен ибарат. Олардың жеке компонентлерин өзгертп жибериўге лексикалық мәни бирлиги ҳеш қандай мүмкиншилик бермейди. Сонлықтан бундай сөз дизбеклери тилимизде өзгериссиз колланыла береди.

Фразеологиялық дизбеклер де фразеологиялық сөз дизбеклеринин басқа түрлери қусап көбинесе образлылыққа ҳәм мәнилик өткирликке ийе болып келеди. Өйткени ондағы сөз образлылығы, қосымша мәни ҳәм өткирлик олардың усындай турақлы түрдеги лексика-грамматикалық жақтан пүтин бир сөз дизбегине биригиўине жәрдем ете алады. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1. *Пышық мурны батпайтуғын қандай қалың қамыс, түрине қарағанда, көп жыллардан берли бул қамысқа адам келмеген ҳәм орылмаған* (А. Бегимов, „Балықшының қызы“).

2. *Ол талай тастай түнеклерде жойытылған ферма жылқыларын излеўге шыққан бала ғой* (С. Сәлиев, „Өристен қайтканда“).

Бул мысалларда *пышық мурны батпайтуғын, тастай түнеклерде* деген сөз дизбеклери фразеологиялық дизбеклерден ибарат. Оларды *қалың, қараңғы* деген сөзлер менен салыстырғанда анағурлым образлы ҳәм өткир екенлиги бирден-ақ сезиледи. Мине бул нәрсе өз гезегинде усы турақлы дизбеклерди дәретиўде үлкен роль атқарып тур.

Фразеологиялық дизбеклердин турақлылығы айқын нәрсе. Солай да базыбир жағдайларда олардын гейпараларынын составындағы жеке компонентлерин сәйкес синонимлери менен аўмастырыўға да болады. Мысалы: *көзге түсиў—көзге көрниў, тастай түнек—тастай қараңғы, асқар таў—мунарланған таў* т. б. Онда, әлбетте, сәйкес синонимлери менен аўмастырылған сөз дизбегинин пүтин мәниси сақланып қала береди. Солай да аз да болса ҳәр сөздин өзине ғана тән, канша мәнилес болса да, биринде бар, екиншисинен табылмайтуғын айрықшалықтың сезилиўи мүмкин.

Фразеологиялық дизбеклер фразеологиялық өтлесиўлерге ҳәм бирликлерге қарағанда тилимизде жийирек ушырасады ҳәм күнделикли турмысымызда кең түрде колланыла береди.

Нақыл-мақаллар ҳаққында.

Нақыл-мақаллар өзлеринин грамматикалық жақтан беккем түрде байланысыўы, лексикалық жақтан бирлиги, ажыралмасылығы жағынан фразеологиялық сөз дизбеклерине жүдә жақын.

Олардагы хэр кандай лексика—грамматикалык орынсыз өзгерис тилимизде кэлиплесип, өмир сүрип киятырган тийкаргы норманы бузыуға алып келеди. Бул аркалы накыл-макаллар аңлататуғын анау я мынау тыянаклы мәни бузылады. Мысалы „өнерлинин колы атын“, „мийнет етсен, емерсен“, „ат басына күн туўса, суўлыгы менен суу ишер, ер басына күн туўса, етиги менен суу кешер“ т. б.

Бул накыл-макаллар да фразеологиялык сөз дизбеклери қусап, сөзлерди аумастырыу, қыскартыу, орынсыз сөз киргизиу қусаған өзгерислерди талап етпейди. Егер „өнерлинин колы гүмис“, „жумыс ислесең, емерсен“. „жылкы басына күн туўса, суўлыгын тислеп турып суу ишер, адамнын басына күн туўса, аяк кийими менен суу кешер“ деп өзгертсек, онда әдебий тилдин нормасынан шығып кетемиз, жүдә келиспейтуғын орынсызлық пайда болады. Нәгийжеде накыл-макаллардын тыянаклы мәнис бирлиги сақланбай қалады. Дұрыс, гейде олардын араларына айырым сөзлер қосылып, морфологиялык кэлиплескен формасы өзгертилип айтылатуғын жағдайлары да болады. Бул көбинесе әдебий шығармаларда белгили бир планда ушырасады. Мысалы:

*Бөри арығын хеш уақытта билдирмес,
Жақсы адам душпанларын күлдирмес,*

(Бердақ, „Халық ушын“)

*Отырсам, болдым опақ,
Тура келсем, болдым, сопақ,*

(Бердақ, „Өмирим“).

*Хеш уақытта шошқа шошқаны
Азыуласып жарған емес*

(Бердақ, „Болған емес“).

Бизге „бөри арығын билдирмейди, „отырсам опақ, турсам сопақ“, „шошқа шошқаны жармайды“ деген накыл-макаллар тап усы түринде тийкаргы норма ретинде белгили. Ал, уллы шайыр Бердақ оларды бууын уқсаслығын сақлау хэм стилистикалык жактан айрықша өткирлик дәретиу мақсетинде гейпара өзгерислер менен пайдаланған. Бириншисине *хеш уақытта* деген сөзди киргизген, екиншисине *болдым* деген сөзди қосқан хэм *турсам* деген сөзди *тура келсем* деп өзгерткен, ал үшіншисине *азыуласып* сөзи кирген.

Тилимизде жекке-сйрек накыл-макалларды пүткиллей өзгертип, тек жуумаклы мәниси берилетуғын бөлегин ғана сақлап қолланыуды да көриуге болады. Мысалы:

*Жаманлар қасынан қоңсы көширер,
Өзиниң дедикли антын иширер.*

(Бердақ, „Халық ушын“).

Бундағы „қоңсы көшірер“ деген жуўмақлы дизбек „отты геўлеме өширерсең, қоңсыны геўлеме көшірерсең“ бөлегинен ибарат.

Тилде нақыл-мақаллардың өзгертилип қолланылыуы—бул тийкаргы норма бола алмайды. Әдебий шығармада олардың уллы шайыр Бердақ тәрәпинен пайдаланылғандай орынлы түрде жумсалыуы бул көркем сөз устазының шеберлигине байланысly.

Нақыл-мақаллардың лексика—грамматикалық жақтан турақлылығы ҳәм тыянақлылығы олардың турақлы сөз дизбеклериниң қатарынан орын алатуғынын көрсетеди. Солай да тил билиминде олардың турақлы сөз дизбеклериниң ишиндеги орны елеге шекем толық анықланып болған жоқ.

Бизиң пикиримизше, нақыл-мақаллар, сондай-ақ қолланылыуы жағынан кен өрисалған, бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын ушырма сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклериниң төртинши топарын курауы керек. Ол жокары оқыў орынларына арналған „Хәзирги заман рус тили“ сабақлығында да усылай фразеологиялық сөз дизбеклериниң төртинши топары сыпатында ажыратылады¹.

Хәзирги заман карақалпақ тилинде нақыл-мақаллар оғада көп. Олар халықтың әсирлер бойы емир сүриўиниң дағамында дәреди. Буган мысал ретинде мынадай нақыл-мақалларды көрсетип етиўге болады: „жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас“, „усталы ел дүзелер“, „сулыу сулыу емес, суйген сулыу“, „адам сөйлескенше, жылқы киснескенше“, „адам тилинен, мал шақынан“, „билеги жуўан бирди жығады, билими жуўан мыңды жығады“, „алтау ала болса, аўыздағы кетеди, төртеў түўел болса, төбедеги түседи“, „көз қорқақ, қол батыр“, „ер туўған жерине, ийт тойған жерине“, „көрпеңе қарай аяғыңсы соз“, „тек жүрсең, тоқ жүресең“, „сөз сүйектен өтеди, таяқ еттен өтеди“, „ет етке, сорпа бетке“ т. б.

Нақыл-мақаллар әдетте туўра мәнисинде де, астарлы мәниде де бола береди. Мәселен, „Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас“, „мийнет етсең емерсең“, „жаман дос жаўдан жаман“ деген нақыл-мақаллар өзлериниң туўра мәнилеринде қолланылса, „сырын билмеген аттың сыртынан айланба“, „қалаўын тапсаң, қар жаңар“, „өгизге туўған күн баспаққа да туўады“, „ийтти сүйек пенен урсаң қаңсыламайды“ қусаған нақыл-мақаллар астарлы мәниде келеди.

Туўра мәниде қолланылатуғын нақыл-мақаллар да, астарлы мәниде қолланылатуғын нақыл-мақаллар да лексика-грам-

¹ Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Чапукевич, Современный русский язык, Госиздательство „Высшая школа“. Москва, 1962, стр. 40.

матикалық жақтан тилимиздеги тыянақшылығы менен пайдаланыла береді. Олардың я туура, я астарлы мәніде болуы нақыл-мақаллардың семантикалық хәм грамматикалық бирлигине хеш қандай тәсир етпейди.

Нақыл-мақаллар терен мәнилі болып, оларда халықтың ақылы, ойы, шеберлиги көринетугын болғанлықтан, сөйлеуши де, жазыушы да олардан өз сөзінде пайдаланыуды жақсы көреді. Өйткени сол арқалы баянланған пикир сулыу, мәнилі хәм көркем болып көринеді. Сонлықтан да нақыл-мақаллар әсиресе әдебий шығармаларда жүдә жиі ушырасады: Мысалы:

1. *„Бир күн дуз ишкенге қырық күн сәлем бар“,
Халықтың нақыл сөзи сондай деген бар,
Талай қонақ болып барыу дәмем бар,
Сизлер бизиң үлкемизге хош келдиң*

(С. Нурымбетов, „Қазақстан шайырлары, хош келдиң“).

2. *Етикши болған бар, еринбеген бар,
Сыншы болып, талай таяқ жеген бар,
„Сын дүзелмей, мин дүзелмес“ деген бар,
Барлық уақта әдил сыншы, сын керек*

(И. Юсупов, „Сын керек“).

3. *„Әли болсақ, бир шуқыр, тири болсақ, бир төбе“,
енди сизлерден қалмаймыз, ақырғы демимиз таусылғанша
жас Совет республикасын жаудан қорғауға биз де таярмыз!“, — деп турып алды (А. Бегимов, „Балықшының кызы“).*

Фразеологиялық сөз дизбеклеринин жасалыуындағы гейпара өзгешеликлер.

Фразеологиялық сөз дизбеклеринин составына нәзер аударсақ, олардын қалай болса солай гез келген сөзлерден жасала бермегенлигин көреміз. Ал, керисинше, олар адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ен жақын предметлер менен қубылыстардын дөгерегинде дөреген. Мине усы ен жақын предметлер менен қубылыстардың атамалары көбинесе фразеологиялық сөз дизбеклериндеги тирек сөз хызметин атқарып келеди. Тилимизде адамның дене мүшелеринин атамаларына байланыслы бир неше турақлы, сөз дизбеклери ушырасады. Мысалы: *„көзге“* байланыслы: *көзге илмеу, көз салыу, көзине шөп салмау, көзнен асылыу, көз жетиу, көз ушында, көз болыу, көз таслау, көзине қысыу, көз қысыу, көзге түртийу, көзге түртсе көргисиз* т. б. *„Тил“* сөзине байланыслы: *тили узын, тилге келиу, тил алыу, тилин тартыу, тил тийгизиу, тил жеткериу, тил бириктириу,*

тилин созыу, тил менен орак орыу, тили гүрчелиу т. б. **Ауыз** сөзине байланыслы: *аузын созыу, ауызға илиниу, ауызға тусиу, ауыз ашыу, ауыз писиу, ауыз жаласыу, ауыз бастырық, аузы бос, аузы қулағына жеткенше, аузынан қара ийт кирип, ала ийт шығыу, аузына құм қуйылыу, аузын жабыу, ауызға алыу, аузынан түскендей, аузынан тозыу т. б.*

„Жүрек“ сөзине байланыслы, *жүрж жутыу, жүреги дауамау, жүреги жарылыу, жүреги бос, жүреги щайылыу, жүрек шайды болыу, жүрек сазыу, жүрек жалғау, жүрегиниң түги бар, жүреги айныу, жүреги қабынан шығыу, жүреги қақ айырылыу“ т. б.*

„Аяқ“ сөзине байланыслы: *аяқты аңлап басыу, аяқты басыу, аяғы жерге тиймеу, аяғын қолына алыу, аяқтан тартыу, көрпеге қарап аяқ созыу, аяқтан аяқ қалмау, аяқ-қолын бауырына алыу т. б.*

Булардан басқа *қол, бас, бет, мурын, қулақ, өкпе, бел, киндик* қусаған сөзлер тирек болып келетуғын фразеологиялық сөз дизбеклери жүдә ғана жийи қолланылып киятыр.

Сондай-ақ фразеологиялық сөз дизбеклериндеги астарлы, образлы, өткір мәнилерди пайда етиу ушын халық өзине жақыннан таныс *ийт, түйе, қой, ат, ешек* хәм тағы басқалар қусаған жайуанларға байланыслы, олардың айырым кәсийетлерин еске ала отырып, турақлы сөз дизбеклерин дереткен. Мысалы: *ийт жанлы, ийт өлген жер, ийт өлими, ийттен бир сүйек қарыз, түйеден постын таслағандай, түйе үстинен ийт қабыу, түйениң қуйрығы жерге жеткенде, қой аузынан шөп алмау, қойдай жууас, ат үсти, ат салыу, ешекке терис мингизиу, ешектей бәсиу.* т. б.

Қарақалпақ тилинде булардан басқа да бир неше сөзлер дөгерегинде жасалған турақлы сөз дизбеклери бар. Олардың барлығы да халық турмысында белгили бир әхмийет тутқан сөзлерден ибарат.

Тил халықтың турмысы менен тиккелей байланыслы хәм бир неше тарийхий дәуірлердин жемиси болғанлықтан, көпшилик фразеологиялық сөз дизбеклеринде қарақалпақ халқының өткендеги турмысы, дәстүри, әдет-үрпи жүдә анық көринип турады. Мәселен, тилимизде *дизе бүгиу, шашбау көтериу* қусаған сөз дизбеклери бар. Бурын праволық шеклениушиликтиң үстемшилик еткен дәуиринде правосыз езилиуши адамның үстемлик сүриушилер алдында *дизе бүгип, бас ийип қайылшылық та билдиргенлиги* белгили. „Дизе бүгиу“ деген фразеологиялық сөз дизбеге мине сол заманда пайда болған хәм сол ески дәуирдин гүуасы. Ал „шашбау көгериу“ болса халық турмысында шашбаудың пайдаланылған дәуиринде дөреген, хәзир ол *биреуге ерип жүриу* деген мәнини аңлатыу менен бирге қарақалпақлардың ески дәстүрлеринен де дерек береди.

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің грамматикалық қурылысы.

Хәзирғи заман қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбектери өзлеринин грамматикалық қурылысы жағынан алып қарағанда ҳәр түрли болып келеди. Олар төмендегише:

а) Жеке сөз дизбектери түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбектери. Бул топарға киретуғын турақлы дизбек те еки сөзден алып бир неше сөзлерге шекем бола береди. Мысалы: *астарлы сөз, асқар тау, телегей теңиз, мыс-тай дала. қас қағыу, бой бермеу, қол жууыу, ағаштан түйме ислеу, қас пенен көздиң арасында* т. б.

Жеке сөз дизбектери түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбектери көбинесе гәп ишинде гәптиң белгили бир ағзасы хызметин атқарады.

Мысалы: 1) *Ал Ерназардың исин қарап тәғдирын шешетуғын нәхән хәким нағыз түйени де жутатуғын нәпсиқау, жермен екен, ол мынау қағаз ақшаны алмады, алтын әкел деди.* (А. Бекимбетов. "Гүрес").

2) *Николай өзине келди ме?* (А. Бекимбетов, сонда).

Биринши мысалдағы "түйени түги менен жутатуғын", екінши мысалдағы "өзине келди ме?" деген фразеологиялық сөз дизбектери жеке сөз дизбектери түринде ушырасып отыр. "Түйени түги менен жутатуғын" гәптин анықлауышы да, "ал өзине келди ме" деген дизбек гәпте баянлауышылық хызметти атқарып тур.

б) Айырым жай гәплер түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбектери. Бул топарға киретуғын турақлы сөз дизбектериниң гейпаралары, мәселен, *кеулим әл аспанда, ден сау, ислер бес, уақыт хош* қусағанлары тилимизде тиккелей айырым жай гәплер түринде келсе, екінши биреулері составындағы фейилден болған компонентиниң формасының өзгеруинне хәм колланылыуына қарай жеке сөз дизбегі болып та, айырым гәпке усап та келе береди. Мысалы: *қулақ түриу, қулақ түрилди, адым атыу, адым атланды* т. б.

Аяғы жерге тиймейди, жүреги жоқ, бүйреги бурды қусаған фразеологиялық сөз дизбектери де усы формада грамматикалық қурылысы жағынан айырым гәплерге тен. Бирак, оларды өзгертип, *аяғы жерге тиймейтуғын қууаныш, жүреги жоқ адам, бүйреги бурғыш адам десек*, онда тек жеке сөз дизбектерине ғана ийе боламыз.

Демек, гейпара фразеологиялық сөз дизбектериниң жеке сөз дизбегине ямаса айырым гәпке тен болуында фейил компоненттериниң өзгеруи хәм колланылыуы үлкен әхмиет тутады екен.

Лексика-грамматикалық жақтан турақлылықка ийе болған гейпара нақыл сөзлердиң де, айырым адамлар тәрепинен дәретилип, нақылдай болып кеткен базыбир терең мәнили ушқыр сөзлердиң де жеке гәплер түринде ушырасатуғынын көриуге

болады. Мысалы: *суўға кеткен тал қармайды, семизликти қой көтереди, тандырды қызғанда жасп; жарлылық айып емес* (Островский), *жаман жолдас жаман жолда сырын алдырар* (Бердақ), *жақсы адам сөз мәнисин аңлайды* (Бердақ) т. б.

vi) Коспа гәплер түрінде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери. Буган *арысы ары, бериси бери; сен же, мен же, қазан да май, табақ та май; анаўсы анда, мынаўсы мында* қусаған сөз дизбеклерин жатқаруўға болады. Сондай-ақ гәйпара нақыл-макаллар да, айырым адамлар тәрәпинен дәрәтилген мәнили сөзлер де грамматикалық курылысы жағынан коспа гәй түрінде жасалған бир лексика-грамматикалық пүтинликти курайды. Мысалы: *ашыў-душпан, ақыл-дос; қазаныңа не салсаң, шөмишиңе сол илинеди; көп түкирсе, көл болар; көз қорқақ, қол батыр; „аз болса да, саз болсын“* (Ленин), *„Егер душпан берилмесе, оны қуртыў керек“* (Горький) т. б.

Фразеологиялық сөз дизбеклерин грамматикалық составы жағынан алып карағанда ҳәр қандай сөз шакапларынан тура-туғынлығын ҳәм түрли формаларда ушырасатуғынлығын көре-миз. Олардан баслылары сыпатында мыналарды белгилеп өтиўге болады:

1) Атаў сеплеўиндеги еки атлықтын ямаса ийелик сепле-уиндеги атлық пенен атау сеплеўиндеги атлықтың қатарласып келиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *темир жол, мийнет күн, мийнет ҳақы, аўыз бастырық, жер жолдасы, ийт өлими, пышақ арқасы, көз асты, көз қыйы-ғы, ат үсти* т. б.

2) Атаў сеплеўдеги атлықлар менен феийл сөзлердин диз-беклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *иш писиў, көз болыў, жүрек сазыў, жүз қызарыў* т. б.

3) Табыс сеплеўиндеги атлықлар менен феийл сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *өкше көтериў, бой жазыў, жүрек жалғаў, жүрек жумыў, мурын көтериў, аўыз жаласыў, көз жумыў* т. б.

4) Барыс сеплеўиндеги атлықлар менен феийл сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *көзге илмеў, белине телиў, көзге тутыў, бетке басыў, ту-лыпқа мөңиреў, бетке айтыў, көзге түсиў* т. б.

5) Атлық сөзлер менен келбетлик сөзлердин дизбеклесиўи-нен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *аўзы бос, жүреги бос, бети қалың, тили узын, қулқыны күшли, асы-ғы алшы, мәртебеси бәлент* т. б.

6) Барыс сеплеўиндеги атлықлардын атаў ямаса табыс сеп-леўиндеги атлықлар ҳәм феийл сөзлер менен дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *түсине дуз егиў, көзине шөп салмаў, мурньна суў кетиў, аўзына қум қуйы-лыў, гегирдөкке суў бүркиў* т. б.

7) Келбетлик пенен атлыктын дизбеклесiuинен жасалган фразеологиялык сөз дизбеклери: *асқар тау, ушан теңиз, бурқыған дәрья, астарлы сөз, ушқыр қыял* т. б.

8) Шығыс сеплеуиндеги атлықлар менен фейил сөзлердин дизбеклесiuинен жасалган фразеологиялык сөз дизбеклери: *мұрнынан шаншыллы, көзинен илиниу, ҳақыннан шығыу, аўзынан тозыу, аўзынан түспеу, аяқтан тартыу, тилинен байланыу* т. б.

9) Тиркеуиш арқалы байланысқан атлықлардын фейил сөзлер менен дизбеклесiuинен жасалган фразеологиялык сөз дизбеклери: *аўзы менен қус салыу, тил менен орақ орыу* т. б.

10) Санлык сөзлердин баска сөз шақаплары менен дизбеклесiuинен жасалган фразеологиялык сөз дизбеклери: *тоғыз жолдың ортасында, үш қырлы, жети журтты құртқан, жети журттың тилин билетуғын* т. б.

11) Рәуишлерден хәм рәуишлердин баска сөз шақаплары менен дизбеклесiuинен жасалган фразеологиялык сөз дизбеклери: *арысы ары, бериси бери; төбе шашы тикке турыу, анаусы анда, мынауы мында* т. б.

Ал „тырнақ асты кир излеу“, „кой аўзынан шөп алмау“, „кабағынан қар жаўыу“, „түйениң куйрығы жерге жетиу“, „көзиниң ети өсиу“, „салысы суўға кетиу“ кусаған тураклы дизбеклер болса кеспа составлы фразеологиялык сөз дизбеклеринен ибарат. Оларда жоқарыда көрсетилген дизбек формаларының дерлик көпшилиги аралас келип отырады.

Солай етип, фразеологиялык сөз дизбеклери өзлеринин усындай жасалау айрықшалықларына ийе.

Фразеологиялык сөз дизбеклериниң стильлик айрықшалықлары.

Фразеологиялык сөз дизбеклериниң қолланылыу өриси тилимизде бирдей емес. Олардың бир топары жәмийетлик-публицистикалык стильде көбирек қолланылса, екнши бир топары илимий стильде, үшинши бир топары халық сөйлеу тилинде жиий гезлесип отырады т. б. Мине бул нәрсе фразеологиялык сөз дизбеклериниң стильлик жақтан айрықшалықларға ийе екенлигин көрсетеди. Мәселен, *јатан ийгилиги, моральлик ковекс* деген тураклы сөз дизбеклери публицистика тилинде кең қолланылса, *қуйрық таулау, жүз болыу, таяғын ийт ғайзау* кусаған фразеологиялык сөз дизбеклери халық сөйлеу тилинде көбирек пайдаланылады.

Биз сөзлерди стильлик жақтан анықлауда, оларды жазба тил стили хәм сөйлеу тилиниң стили деп екиге ажыратып, соларға сәйкес лексикалык қатламларды белгилеймиз. Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялык сөз дизбеклериниң стильлик айрықшалықларын көрсетиуде де, олардың жоқарыдағыдай

қолланыу өзгешеликлерине сүйене отырып, жазба тилге тән фразеологиялық лексика хәм сөйлеу тилине тән фразеологиялық лексика деп еки топарға бөліуіге болады.

Жазба тилге тән фразеологиялық лексика—бул тилимиздеги фразеологиялық сөз дизбеклеринин ең көп топарын өзішине алады. Оған жазба тил стилинин хәр қандай тарауларына тән бир неше турақлы сөз дизбеклери киреди. Мәселен, *халықлар дослығы, жарқын келешек, азатлық гүрес, бас еркинлиги, коммунизм байрағы* қусаған жәмийетлик-публицистикалық стильде кең қолланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери, *магнит майданы, жер жолдасы, өтирчк өлең* қусаған илимий терминлер сыпатында илимий стильде жийи ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери, жазба ислер хәм ис қағазлары стилине тән *қайта қарау, мәлим етип билдириу* қусаған турақлы сөз дизбеклери, сондай-ақ *көз жасын булау, гүл-гүл жаныу, пашшайы дөниу, қыпша бел, телегей теңиз, гүлленген ел* қусаған көркем-беллетристикалық стильде көбирек қолланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери т. б. жазба тилге тән фразеологиялық лексиканы қурайды.

Фразеологиялық сөз дизбеклеринин екінши топары сөйлеу тилинде көп қолланылатуғын турақлы сөз дизбеклеринен ибарат. Буған мына төмендегилерди жатқарууға болады: *мурын көтериу, гегирдекке суу бүркиу, уртын томпайтыу, ислер бес, қысқа жип гүрмеуге келмеу, сиркеси суу көтермеу* т. б.

Бундай фразеологиялық сөз дизбеклери тек сөйлеу тилинде ғана қолланылып қоймастан, жазба тил стилинде де пайдаланылады. Мәселен, дерлик барлық стиль лексикаларының элементлери де керекли орында қолланыла алатуғын көркем—беллетристикада сөйлеу тилине тән фразеологиялық сөз дизбеклерин жийи көриуге болады. Олар әдебий шығармада жазушының шеберлигине байланыслы түрлише планларда пайдаланыла береді.

1. *Мен сеннен бир тийин дәмем жоқ, кемпирим, бийшара, жумсақ жерге отырсын, жумсақ жерге жатсын деп бүлип, сениң кеулиңди қалай табарын билмейди, ал сен болсаң: „Мен жууапкерли хызметкермен“!—деп мурныңды тамнан да жоқары көтере бересең* (М. Шолохов, „Ашылғаның“).

2. *Жеңге, сөздің сабынын езе берген менен, майы шығама, болды ғой енди* (А. Бегимов, „Балықшынын қызы“).

3. *Илаж қанша, сен де барқылдап мийимди жедин ғой* (А. Бегимов, Сонда).

Солай етип, фразеологиялық сөз дизбеклери күнделикли турмыста қолланылыуы бойынша айрықшалықларға ийе. Ол айрықшалықлар олардың жазба тил стилинде ямаса халық сөйлеу тилинің стилинде кең қолланылыуы менен характерленеди екен.

Фразеологиялық сөз дизбеклеринин раўажланыуы хақкында.

Халық турмысындағы өзгерислерге байланыслы фразеологиялық лексика да удайы өзгерислерге ушырап, раўажланып отырады. Бул өзгерислер, тийкарынан алганда, гөнерген түсиниклерге байланыслы гейпара фразеологиялық сөз дизбеклериниң күнделикли турмыстан биротала шығып калыуы, активлигинен айрылыуы, сондай-ақ жаңа топарларының тилдиң фразеологиялық составынан орын алыуы түринде болады. Булардың барлығы да тилдиң раўажланыуы законлары тийкарында болып туратуғын қубылыс.

Карақалпақ халкының турмысындағы материаллык, жәмийетлик-сиясий хәм мәдений өзгерислер тилде өмир сүриу зәрүрлигинен айрылған гейпара тураклы сөз дизбеклериниң хеш қандай қолланылмайтуғын болып калыуына, соның менен бирге хәзирги заман карақалпақ тилиниң фразеологиялық лексикасын жаңа тураклы сөз дизбеклери менен толықтырыуға хәм байытыуға себепши болды. Мәселен, динниң үстемлик сүрген дәуирлеринде *улыстың улы күни, қырық шилтер ғайып еренлер, хақ жолына түсиу, пешанасынақ көриу, тас түссе талайынан, хәзирети Әлий, Бийбипатпа пирим, жаны жәннетте, қуда жолы, Қыдыр көриу, Шопан ата, Зәңги баба* қусаған сөз дизбеклери карақалпақ тилинде жүдә актив характердеги фразеологиялық сөз дизбеклери болып келди. Хәзир олар күнделикли пикир алысуы практикамызда пайдаланылмайды, өйткени бундай характердеги фразеологиялық сөз дизбеклери қолланылуы мүтәжлылығын жойылтқан архаизациялық элементлерден ибарат.

Тилимизде гөнерип, қолланылыудан қалған хәм қалып баратырған нақыл-мақаллар да ушырасады. Олар да ески дәуирлерде жүдә актив пайдаланылып келген, ал хәзир сәйкес түсиниклердиң халық турмысынан шығыуына байланыслы тилдеги гөнерген фактларға айланып отыр. Мысалы: „жетимниң аұзы асқа тийсе, мурны канайды“, „катынның шашы узын, ақылы келте“, „тамақ байдан, өлим қудайдан“, „аұзы қыйсық болса да, байдың улы сөйлесин“, „жаманның жамбызынан“, „әуелде ийманлы-ийманлы, әуелде иймансыз-иймансыз“, „келинниң жини кәйнене, ийттиң жини дийуана“ т. б.

Гөнерген тураклы сөз дизбеклери ески дәуир сүүретленетуғын әдебий шығармаларда заман колоритине байланыслы персонажлар тилинде, сондай-ақ тарийхий ямаса соған усаған әдебиятларда ғана белгили бир планда қолланылыуы мүмкин.

Соңғы дәуирде карақалпақ тилиндеги фразеологиялық лексика жана социалистлик экономика менен мәденияттың, илиминиң, техниканың, жана социалистлик катнастың раўажланыуы менен оғада кенейди, жаңа фразеологиялық сөз дизбеклериниң топары пайда болды. Мысалы: *мийнет күн, социалист-*

лик жарыс, қызыл байрақ, темир жол, Жердің жасалма жолдасы, Ильич шырағы, моральлік кодекс, урыс отын тутандырыушылар, тынышлық кептери, электр қууаты, Уатан ана т. б.

Бұл турақлы сөз дизбеклери Октябрге шекемги дәуірде қарақалпақ тилинде болмаған, тек совет дәуиринде ғана пайда болып, актив қолланылып киятырған фразеологиялық сөз дизбеклеринен ибарат.

Тилимизде лексика-грамматикалық жақтан турақлылыққа ийе нақыл-мақаллардың да жаңа топары дөреди. Оларда социалистлик турмыстың әжайып көринислери, үлгилери аз сөз-ли, терең мәнили конкрет жуўмағы көрсетиледи. Мысалы: „парахатта берекет“, „оқыў—билим булағы“, „мийнет етсен еринбей, тояды қарның тиленбей“, „сын дүзелмей, мин дүзелмейди“, „күшиңе исенбе, исиңе исен“, „өзбек өз ағам“ т. б.

Қарақалпақстанда жазба әдебияттын раўажланыўы менен фразеологиялық сөз дизбеклериниң қатарына марксизм-ленинизм классиклери, гейпара жәмийет искерлери ҳәм жазыўшылар тәрeпинен дөретилип, терең мәнили нақыл сөзлердей болып кеткен турақлы сөз дизбеклери келип қосылды. Мысалы: „Аз болса да, саз болсын“, „Бир адым алға, еки адым кейинге“ (В. И. Ленин), „Қорқақтың қатыны болғаннан, батырдың жесири болған жақсы“ (Долорес Ибаррури); „Жарлылықтың айыбы жоқ“ (А. Н. Островский); „Егер душпан берилмесе, оны қуртыў керек“ (М. Горький) т. б.

Мине булардың барлығы да ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң соңғы дәуірде әдеуир муғдарда раўажланғанлығын ҳәм халық турмысындағы жаңалықларға байланыслы барлық уақытта раўажлана беретугынлығын көрсетеди.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Лексикография ҳаққында түсиник.

Лексикография тил билиминин белгили тараўларының бири болып саналады. Оның да изертлейтуғын объекти—сөз. Бирақ лексикография сөзлерди топлап, жыйнастырып, белгили бир тәртипке, системаға салыўшы илим тараўы. Ол бир ямаса бир неше тиллердеги сөзлерди түсиндириў, салыстырыў, тарийхий көз караста үйрениў, мәнилерин түсиндириў т. б. қусаған мәселелерди карастырады, сөзликлердиң түрлери ҳәм олардың дүзилиў режелерин белгилейди.

Сөзликлер дүзиў ҳәм үйрениў ҳаққындағы мәселелерди үйрететугын тил билиминин тараўы лексикография деп аталады.

Бул термин де ҳәзирги заман карақалпақ тилине рус тили арқалы келип кирди. Ол гректин *lexikos*—сөзлик, *grapho*—жазаман деген сөзлеринен келип шыққан. Бизиң тилимизде тил билиминин сөзликлер ҳаққындағы бөлими деген мәниде қолланылып киятыр.

Сөзликлер дүзиў мәселеси карақалпақ тилинде соңғы дәуирде ғана қолға алынып отыр. Биз еле жетерли муғдарда, турмыс талапларын толық қанаатландырадырлықтай сөзлик түрлерине ийе емеспиз. Ҳақыйқатында, олардың дүзилиўи анаў я мынаў сөзге байланыслы предметлер менен қубылысларды тарийхий көз караста үйрениўде, сөзлердиң мәнилерин дәл ҳәм кең түсиниўде, сондай-ақ олардан практикалық жақтан дурыс пайдаланыў исинде үлкен әҳмийетке ийе. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1. Сквер (англ. square от позднелат. exquadre придаю квадратную форму)—озелененный участок общего пользования, предназначенный для отдыха и выполняющий декоративную роль в архитектурном ансамбле населенных мест. С. устраивают внутри кварталов, на площадях и на улицах; в отдельных случаях С. (на некоторых площадях и улицах) имеют только декоративные значения и посетители туда не допускаются. Размеры С. 0,2—2 га. Обычно планировка С. решается в геометрических формах. 65—70 площади С. отводится обычно под насаждения, остальная территория используется под до-

рожки и площадки. По внешним границам С. создаются плотные полосы насаждений для защиты от пыли и выхлопных газов автотранспорта, внутри С. устраиваются хорошо затененные посадками места для отдыха. Даже при устройстве сквозного движения через С. (обычно на площадях и внутри кварталов) выделяется изолированная часть С. для отдыха. Благоустройство С. включает в себя сооружение щебенчатых дорожек, водопровода, установку фонарей, ограды, иногда заменяемой живой изгородью. С. оформляются статуями, фонтанами, вазами, в С. на площадях часто сооружаются памятники. Во внутриквартальных С. устраиваются площадки для игр. В системе озеленения населенных мест (см.) С. дополняют сеть парков, садов, для чего их принято размещать так, чтобы от любой точки населенного пункта до ближайшего С. было не более 400 м. В городах СССР строительство С. ведется в массовых масштабах; особенно много С. создано при реконструкции старых городов. В Москве на 1954 было 368 С., из которых только в послевоенные годы (после 1945) было построено 125 С¹.

Камыс зат. Су өсімдіктер семьясына жататын, суда я батпакта өсетін, узын сабакты өсімдік. Бақташылардың унататын эспабы—сыбызғы, муны қуыс камыстан жасайды немесе жумсақ ағаштың ішін үнгіп жасайды (Қазақ ССР тарыйхы). Барлаушылар аздан кейін айналасында шалғыны жайқалған, суға такау жер не қалың камыс өскен өзен жағасын көрді (Қаратаев). Суы жаздай сарқылмайтын шабындықтардың айналасына сулы жерді көбірек сүйетін, пішендікке жарамсыз камыс, қоға, кара өлен сыяқты және әр түрлі ащы, сасық шөптер өсіп турады (Сабыров)².

Әңгиме 1) беседа, разговор, бул қандай әңгиме! Это что за разговор! әңгимени қой молчи, прекрати разговор, не болтай; 2) рассказ³.

Воздух м қауа; дышатъ свежим воздухом—таза қауада дем алыу; горный воздух—таулы жердің қауасы; выйти на воздух—таза қауаға шығып жүриу; на воздухе—ашық қауада; майданда; далада⁴.

Усындай етип сөзлерди мәнилик жақтан түрліше түсиндиріп, сөзликлерге топлаудың күнделікли турмыс талабымыз ушын оғада орынлы ис екенлігін усы мысаллардан-ақ көри-

¹ Большая Советская энциклопедия, т. 39, второе издание, государственное научное издательство „Большая Советская энциклопедия“, стр. 218.

² Түсіндірме сөздік, II том, Қазақ ССР Ғылым академиясы, Алматы, 1961, 31-бет.

³ Каракалпакско-русский словарь, госиздательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1958, стр. 79.

⁴ Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров, У. Н. Кожуров, Русско-каракалпакский словарь, Госиздательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1947, стр. 90.

нип тур. Биз сонда олардан керекли орында пайдаланыўдын кең мүмкиншиликлерине ифе боламыз.

Қарақалпақ тилинде сөзликлер дүзиў сонғы дәуирде ғана колға алынып отыр деген едик. Дурысында да, Октябрьге шекемги дәуирде улыўма тюрк тиллерине ортақ гейпара сөзликлерден басқа ҳешқандай системалы түрде топластырылған мийнетлер болған жоқ. Сонлықтан бул мәселе бойынша белгили тюркологлар тәрәпинен тюрк тиллеринин материаллары тийкарында дәрәтилген сөзликлерге характеристика бериў менен ғана шекленемиз.

Тюрк тиллери бойынша биринши рет илимий мийнет дәрәткен ұллы илимпаз Махмуд Кашғарий болып есапланады. Ол дүньяға өзиниң „Девони луғатит турк“ деген әжайып мийнети менен белгили. Бул сөзлик Махмуд Кашғарий тәрәпинен XI әсирде, 1068-жылы тамамланады. Жумыс үш томнан ибарат. „Девони луғатит турк“ Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының А. С. Пушкин ағындағы тил ҳәм әдебияты институты менен Абурайхан Бируний ағындағы востоковедение институты тәрәпинен өзбек тилинде биринши рет 1960-жылы баспадан шығарылды. Ол филология илимлериниң кандидаты С. М. Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аударылған.

Уллы илимпаз Махмуд Кашғарийдиң „Девони луғатит турк“ атлы китабы оның узак жыллар ислеген мийнетинин жуўмағынан ибарат. Ол бул жумыстын сапалы болып шығыуына барлық интасын жумсаған, көп жерлерди аралаған, бай материаллар топлаған. Сонлықтан да Махмуд Кашғарий китаптың биринши томына кирисиўде былай деп жазады: „Мен турклердиң, түркменлердиң, огузлардын, чығыллардын, яғмалардын, қырғызлардын қалаларын, ауыл ҳәм жайлаўларын гезип шықтым, сөзлерин топладым, ҳәр қыйлы сөз айрықшалықларын үйренип, аныклап шықтым. Мен бул ислерди тил билмегенлигим ушын емес, ал сол тиллердеги ҳәр бир киши айырмашылықларды да анықлаў ушын иследим. Болмаса мен тилде олардын ең жетиклеринен, ең ири кәнигелеринен, илгирлеринен, ески кәуимлеринен, урыс ислеринде найза шеберлеринен едим. Оларға сондай дыққат еткенлигимнен, турк, түркмен, огуз, чығыл, яғма ҳәм қырғыз кәуимлериниң тиллерин пүткиллей уўысыма ендирдим. Оларды ҳәр тәрәплеме пухта, бир тийкарда тәртипке салдым¹.

Сөзликте сөзлер тек белгили бир тәртипте жыйнастырылып, түсиндирилип ғана қоймастан, соның менен бирге тюрк тиллерине тән грамматикалық мағлыўматлар да берилген. Онда бақалы түрдеги лексикалық, фонетикалық ҳәм грамматикалық материаллар бар. Олар тюрк тиллерин тарийхый жақ-

¹ Махмуд Кашғарий „Девону луғатит турк“, 1 том, Өзбекстан Илимлер Академиясы баспасы, Ташкент, 1950, 44-бет.

тан ўйрениуде ең бир эҳмийетли илимий дереклер хызметин атқара алады.

Сөзлик тийкарынан атауыш сөзлер хэм фейиллерден турады. Олардың орналасуына сер салғанда дэслеп атауыш сөзлердин, оннан кейин фейил сөзлердин келетуғынлығы кезге түседи. Сондай-ақ аз ҳәрипли сөзлер алдын, ал оның кейнинен көп ҳәрипли сөзлер бериледи.

Махмуд Кашғарий тәрәпинен дәрәтилген бул сөзликти тюрк тиллеринин биреуине ғана тән сөзлик деп қарауға болмайды. Ол ортақ сөзлик. Онда тюрк тиллерин курайтуғын көпшилик группалардың элементлери бар. Бул пикирди автордың жоқарыда келтирилген сөзинен-ақ аңлауға болады.

Сонлықтан да „Девони луғатит турк“ти карақалпақ тилине де орта сөзлик деп қараймыз. Ондағы берилген көпшилик сөзлердин мәниси ҳәзирги заман карақалпақ тилинде толығы менен ушырасады. Буған сөзликтеги мына сөзлерди көрсетип өтиудин өзи-ақ жеткиликли: ийт, ер, ок, үн, ун, ис, үгит, ин, ауыз, атыу, уғыу, ашық, жыллы, арық, етик, етек, өлим, узын, ерин, аяқ, айық, уя, ана, ауырыу, артық, ортақ, ерлик, ойнас, арпа, ески, еситилди, умытты, аттырды, туурады, егилди, егисти, оталды, алынды, тутар, тартысар¹ т. б.

Бундай сөзлер сөзликте жүдә көп ушырасады. Олардың барлығы да карақалпақ тилинде сөйлеуши ҳәр бир адамға белгили, түсиникли хэм актив сөзлерден ибарат.

Сөзлик араб алфавити менен жазылған, бул нәрсе көпшилик оқыушылардың кең пайдаланыу исинде бираз қыйыншылықларды туудырады. Солай да бул эжайып мийнеттин өзбек тилине аударылыуы сөзликти ўйрениу хэм пайдаланыу мәселесин жүдә ғана жеңилетюге себепши болып отыр.

Махмуд Кашғарийдин „Девони луғатит түрк“ сөзлиги барлық тюрк тиллери ушын ортақ, анау я мынау тюрк тилинин тарийхын ўйрениуде үлкен эҳмийетке ийе ең биринши бахалы сөзликтен ибарат.

Тюрк тиллерине ортақ сөзликлер қатарында буннан баска да бираз бахалы сөзликлерди белгилеп кетиюге болады. Мәселен, XIV әсирде дәрәтилген *Sobex Comanikus* („куман-қыпшақ тили сөзлиги“), атақлы тюрколог профессор П. М. Мелиоранский тәрәпинен XIII әсирде жазылып, 1900-жылы бастырылып шығарылған. („Араб филолог о турақком языке“), XVI әсирге тийисли ескерткиш, авторы белгисиз „Абушка“ деп аталатуғын сөзлик, сондай-ақ академик В. В. Радлов тәрәпинен жазылған „Тюрк наречиелери сөзлин дәрәтиу тәжирий-белери“ хэм доцент Л. Будагов тәрәпинен дүзилген „Түрк-татар наречиелеринин салыстырма сөзлиги“.

Булардың барлығы да ҳәзирги заман тюркологиясында бел-

¹ Мысалы ретинде келтирилген сөзлер өзбекше аудармасынан алынды.

гили орнына ийе. Олар тюрк тиллеринин лексикографиясын рауажландыруу исинде сөзликлер дүзиүдин дөслөпки үлгилери хызметин аткарып келди.

Солай етип, лексикография сөзликлер ҳаққында тил билиминин белгилери тарауы. Қарақалпақ тилинин лексикографиясы дерлик жаңа ғана өрис алып киятыр. Турмыста қолланылауғын ҳәр қандай сөзликлердин түрлери бар. Биз оларға қысқаша тоқтап өтемиз.

Сөзликлердин түрлери.

Сөзликлер өзлеринин алдына қойған максети, курылысы ҳәм мәниси жағынан түрли-түрли болады. Солай да бир-бири менен салыстырып қарағанда көзге түсетуғын тийкарғы айрықшалықлары бойынша оларды энциклопедиялық сөзликлер ҳәм филологиялық сөзликлер деп улыўма еки түрге бөлемиз.

Энциклопедиялық сөзликлер анау я мынау предмет я кубылыс ҳаққында толық мағлыұмат береди. Мәселен, рус тилиндеги қысқаша философиялық сөзликте „алхимия“ деген сөз бойынша мынадай мағлыұмат бирилген:

„Алхимия—средневековое название химии в донаучный период ее развития. Алхимия ставила своей целью добиться превращения простых металлов в серебро и золото посредством особого фантастического вещества, так называемого „философского камня“, якобы способного творить чудеса. Алхимики также стремились открыть жизненный эликсир“ будто бы дающий людям вечную молодость. Наибольшей популярностью алхимия достигла в период западноевропейского феодализма, когда католическая церковь объявила науку служанкой богословия и всячески культивировала веру в сверхъестественное; „... существует очень тесная связь между алхимией и религией (Маркс и Энгельс, избр. произв. Т. II, 360).

Однако, занимаясь поисками „философского камня“, алхимики иногда делали ценные открытия (открытие ряда ранее неизвестных веществ—соляной кислоты, фосфора, различных солей и др. Положительное значение имели догадки алхимиков о единстве материи и превращения вещества, хотя идеи и развивались в фантастической форме. Накопленные алхимиками опытные данные и искусство экспериментирования подготовили почву для возникновения ряда понятий научной химии. Наиболее крупными алхимиками были араб Джабир ибн-Хайян ДЖафар (конец VIII—начало IX в) и Р. Бэкон (см.)¹.

Ал „Үлкен энциклопедиялық сөзликте „Джайлау“ деген

¹ Краткий философский словарь, издание четвертое, Государственное издательство политической литературы 1954, стр. 11.

сөз каракалпақша, қазақша жайлау былайынша түсіндіріледі:

Джайлау — летнее пастбище у киргизов и казахов. Различают 2 вида Д. — горные и степные. Горными Д. являются широкие речные долины и озёрные котлованы Тянь-Шаня и Памир—Алая, напр. (Алайская долина в Киргизской ССР и Тажикской ССР). Степные Д. представляет собой разнотравно-ковыльные и типчаковые степи, расположенные главным образом в западных и центральных районах Казахской ССР¹.

Энциклопедиялық сөзликке рус тилиндеги Үлкен энциклопедия, Киши энциклопедия, әдебий энциклопедия, балалар энциклопедиясы, ауыл хожалық энциклопедиясы, медициналық энциклопедия, сондай-ақ философиялық, географиялық т. б. ұсы типтеги дәретілген айрықша сөзликлер киреди.

Филологиялық сөзликтерде болса сөз хәм онын мәнилери, этимологиясы, қолланылуы хәм бир неше тиллердеги сәйкес мәнилери, тууысқан тиллердеги ұқсаслықлары т. б. тууралы мағлыұматлар бериледи. Мысалы:

Дәм 1) вкус: дәми жок — невкусный; ашшы дәм — горький вкус; дәми жаман — скверный на вкус, невкусный; 2) пища: дәм татып кет — закуси немного; он бүркит, отыз ак қуу көлде жатқан, ол ак қуу хәр нәрсениң дәмин татқан — загадка десять беркутов и тридцать лебедей находились в озере, те белые лебеди все перепробовали (*от* — гадка) он бармақ, отыз тис — десять пальцев, тридцать зубов): дәмсиз сөйлей берме — не говори глупостей².

Отдел — а, м. 1. Подразделение учреждения, предприятия или учреждение, входящее в состав какой — нибудь организации. Писчебумажный о. магазина. О. народного образования. О. кадров. 2. Тематически объединенная часть книги, газеты. Библиографический о. в журнале. О. хроники в газете³.

крутой
обрывистый
отвесный.

Эти слова означают, в противоположность положому, — резко, неожиданно снижающийся. Отвесный — очень крутой, почти вертикально идущий вниз. Обрывистый — крутой и неровный.

Примеры: Крутым обрывом сбегает к воде высокий правый

¹ Большая Советская энциклопедия, второе издание, Государственное научное издательство „Большая советская энциклопедия“ стр. 200.

² Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев и др. Каракалпақско-русский словарь, госиздательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1958, стр. 163.

³ С. И. Ожегов Словарь русского языка, Издание третье, Госиздательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1953, стр. 421.

берег (Остр.) Наш лагерь раскинулся на высокой, обрывистой горе (Гарш). В самом конце подъем переходил в совершенно отвесную скалу (Гарш).¹

Филологиялык сөзликлер бир тиллик, еки тиллик хэм көп тиллик болып келеди. Бир тиллик сөзликлерде анау я мынау тилдеги сөзлер сол тилдеги сөзлердин жәрдеми менен түсіндириледи де, ал еки тиллик хэм көп тиллик сөзликлерде олардың сәйкес мәнилери қатар бериледи. Қарақалпақ тилинде бир тиллик хэм еки тиллик сөзликлер ғана бар. Мәселен, Ә. Нурмаханова, С. Нийетуллаевлар тәрәпинен дүзилген „Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги“ бир тиллик сөзлик болса, Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров хэм У. Н. Кожуровлар тәрәпинен дүзилген русша-қарақалпақша, сондай-ақ Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хэм басқалар тәрәпинен дүзилген қарақалпақша-русша сөзликлер сөзлердин қарақалпақ хэм рус тилдериндеги сәйкес мәнилери берилген еки тиллик сөзлерден ибарат.

Филологиялык сөзликлер өзлериниң алдына қойған мақсетине, материалының характерине қарай түрли-түрли болады. Мәселен, тил билиминде олардың мынадай түрлери ушырасады: түсіндірме сөзлик, салыстырма сөзлик, аударма сөзлик, терминологиялық сөзлик, этимологиялық сөзлик, фразеологиялық сөзлик, синонимлик сөзлик, орфографиялық сөзлик т. б.

Түсіндірме сөзлик. Лексикографияда белгили әхмийетке ийе сөзликлердин бири түсіндірме сөзликлер болып табылады. Олар сөзлерди мүмкин болғанынша толығырақ түсіндириуи, колланылыуы хэм халық массасының талабын қанаатландырыуға хызмет етиуи жағынан алып қарағанда турмысымызда оғада үлкен әхмийетли орын тутады.

Түсіндірме сөзликлер В. И. Ленинниң дыққатын аударған практикалык жактан бақалы бир тиллик сөзликлерден ибарат. Сонлықтан да сөзликтің бул түри бойынша С. И. Ожегов өзиниң „Рус тилинің сөзлигине“ жазған кириспесинде былай дейди: „Владимир Ильич Ленин совет тил билиминде ең әхмийетли ұазыйпалардың бири сыпатында массалық типтеги рус тили сөзлигин дүзиудин зәрүрли екенлигин көрсеткен еди. Бул ұазыйпаның иске асырылыуы профессор Д. Н. Ушаковтың редакторлығында биринши үлкен советлик сөзликтің— төрт томлық „Рус тилинің түсіндірме сөзлигиниң“ 1935—40-жылларда жарыққа шығарылыуы менен ғана мүмкин болды“².

¹ В. Н. Ключева, Краткий словарь синонимов русского языка, издание второе, Государственное учебно-педагогическое издательство Минпроса РСФСР, М. 1961, стр. 107.

² С. И. Ожегов, Словарь русского языка, издание третье, под общей редакцией академика С. П. Обнорского, Госуд. издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1953, стр. 3.

Түсіндірме сөзлікликлерде сөзлер әдетте алфавит тәртібін менен хәр тәрептеме баян етиледі. Мысалы:

Алмас зат. 1. Жарқырауық, түссіз, ең асыл, ең қатты тас. Оның қырланған түрі бриллиант. Алмастың жауы қорғасын (мақал). 2. Шыны кесетін өткір курал. Жалынмын жанып тұрған нәсерге өшпес. Болатпын екі жүзді, алмас кеспес (Біржан-Сара). 3. Улы дәрінің бір түрі¹.

Бұнда алмас деген сөз туұралы грамматикалық жақтан да, семантикалық жақтан да, қолланылыұы бойынша да түсиник берилген. Сондай-ақ жеке мәнилери айырым-айырым көрсетилген. Сол сөз мүмкин болғанынша сәйкес мәнилери менен шығармалардан алынған мысалларда түсіндирилген.

Түсіндірме сөзліклерде дерлик барлық сөз қатламлары, гөнерген сөзлер де, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклери де бериле береді. Соның менен қатар орфографиялық хәм орфоэпиялық нормалар да, айырым сөзлердің этимологиясы да қамтылады.

Түсіндірме сөзліклер бизің елимизде көпшилик туұысқан халықлар тилинде ушырасады. Мәселен, рус тилинде В. И. Даль тәрепинен дүзилген 200 мыңнан асламырақ сөзден тура туғын төрт томлық сөзлик, Д. Н. Ушаков тәрепинен дүзилген төрт томлық сөзлик, С. И. Ожегов тәрепинен дүзилген 51500 ден асламырақ сөзди қамтытуғын бир томлық сөзлик, сондай-ақ қазақ тилинде профессор К. Кенесбаевтың редакторлығындағы еки томлық сөзлик хәм тағы басқалар.

Қарақалпақ тилинде сөзликлердің бул түри еле қолға алынған жоқ. Бұндай ұазыйпа бизің келеси ұақытлардағы лексикографиялық жұмысымыздың баслысы болыұы керек.

Салыстырма сөзлик. Бул сөзликте туұысқан тиллердеги сөзлер салыстырыұу планында бериледи. Онда анау я мынау-тилдеги қәлеген сөз алына бермейди. Ал, түбирлес сөзлер грамматикалық формасына, мәнисине қарай таңланады да, олардың туұысқан тиллердеги бирлеслиги, сондай-ақ, фонетикалық айрықшалығы анықланылып отырылады, сөзлер мысалларда көрсетиледи. Мысалы:

Қаз, ачы, ад. тур. ажи дж, ачығ, ачық кир. ашы, баш. аси горький, кислый, едкий; горько; ашуу тащ, кир. ашы таш квасцы; кир. ашы суу горько-соленая вода; *каз. ашы сууық* сильный мороз; *каз. ачы қамыр* тесто для закваски хлеба; *ачылык* кислота, горечь; *ачғылдым* кисловатый; *тур ажимтрак* (древнее слово) прогорклый, протухлый; *каз. ачикай* творог. Глаголы: *ачиғланмак, ажимак, ачимак* киснуть, прогорнуть; *ачитмак* пон а) сделать горькими, квасить; б) свербеть, зудеть; *ачиткы* квась, *ачиткламак* заква-

¹ Қазақ тілінің түсіндірме сөзлігі, бірінші том, Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, Алматы, 1959, 35-бет.

шивать; *каз. ачинкрамак* окиснуть; *ачиб барадр* окисалть. *ад. догры сөз ачи уулур* праведливое слово бывает горько, правда глаза колит¹.

Тюрк тиллери бойынша хәзирше бизиң қолымызда бар салыстырма сөзликлерге атаклы тюркологлар В. В. Радлов тәрәпинен дүзилген „Опыт словаря тюркских наречий“ деп атала туғын төрт томлык сөзликти хәм Лазарь Будаговтың „Сравнительный словарь турецко-татарских наречий“ деген сөзлигин жатқарыўға болады. Бул еки сөзлик те тюрк тиллерин салыстырыў планында изертлеуде, үйрениуде, оларды тарийхий раўажланыў көзқарасында қарап баҳалауда айрықша әҳмиетке ийе тюркологиялык мийнетлерден ибарат.

В. В. Радловтың „Опыт словаря тюркских наречий“ деген сөзлигинде тюрк тиллери материалы тийкарында алынған анаў я мынаў сөз түрли формаларда мысаллар менен бериледи де, олар рус хәм немец тиллерине аўдарылып көрсетиледи. Ал Л. Будаговтың „Сравнительный словарь турецко-татарских наречий“ деген китабында болса, ҳәр қандай сөз қайсы тилде қандай екенлиги бериледи де, рус тилинде түсиндириледи.

Солай етип, салыстырма сөзлик туўысқан тиллердеги сәйкес сөзлерди салыстырыў аркалы түсиндиретуғын сөзликлерден ибарат.

Аўдирми сөзлик. Бул сөзлик тек практикалық жақтан кең қолланылатуғын сөзликлердиң тийкарғы түринен есапланады. Аўдарма сөзликлер бир тилдеги сөздиң мәниси екинши тилге аўдарылыў жәрдеми менен түсиндириледи. Мысалы: *встать*, буд. вр. встану, встанешь I сов. 1. *турыў*; встать рано утром азанда ерте турнў; 2. *үстінде турыў*; шығып турыў; он встал на стул ол стулға шығып турды; 3. *перен. пайда болыў, тууыў; турыў*; *переднами* встал этот вопрос бизиң алдымызда мына мәселе тур²).

Уллы рус тилиниң Советлер Союзы халықларының екинши ана тили дәрежесине көтерилиўи, оның совет халықлары тәрәпинен ерки түрде үйренилиў процессиниң ен жайыўына байланыслы рус тилинен, я рус тилине аўдарылыўы арқалы сөзликлер жасаў кең өрис алды. Хәзир бизде русша—қарақалпақша, қарақалпақша—русша сөзликлер бар. Мәселен: Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров, хәм У. Н. Кожуровлар тәрәпинен дүзилген русша-қарақалпақша сөзлик. Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар тәрәпинен дүзилген қарақалпақша-русша сөзлик, сондай-ақ Т. С. Сафиев тәрәпинен сегиз жыллық хәм орта мектеплерге арналып дүзилген русша-қарақалпақша сөзлик.

Бундай сөзликлер басқа туўысқан халықлар лексикография-

¹ Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий том 1, Санктпетербург, 1869, стр. 15.

² Т. С. Сафиев. Русско-қарақалпақский словарь, Госиздательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1962, стр. 94.

Сында да активлиликке ийе. Мәселен, рус тилинен қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз, татар, башқұрт т. б. тиллерге, сондай-ақ керісінше аударылуы арқаты мәнілері түсіндірілетуғын сөзліктер аударма сөзліктер қатарынан орын алады.

Аударма сөзліктерде сөздің барлық мәнілері мысаллар арқалы беріледі, сол сөз ушырасатуғын турақлы сөз дизбеклері де адынып, олар сәйкес дизбектер менен аударылып түсіндіріледі. Мысалы: *күн қуры емес...* дня не проходит чтобы не...; *қуры қол менен аң ауламас* погов. голыми руками не охотишься¹.

Филологиялық сөзліктердің бұл түрі екінші тилді үйренуі исинде жүдә пайдалы құрал болып табылады. Ол әсіресе аударыу жұмыстарында жиі қолланылады.

Аударма сөзліктер екі тиллік те, көп тилікте болып келе береді. Қарақалпақ тилинде тек рус хәм қарақалпақ тиллерінде аударылып түсіндірілетуғын екі тиллік сөзліктер ғана бар.

Терминологиялық сөзлік. Илим хәм техниканың рауажлануына байланыслы олардың хәрқыйлы тарауларында ушырасатуғын терминлерден дүзилген сөзліктер терминологиялық сөзліктерден ибарат. Бундай сөзліктерге белгили бир илим я техника тарауынан алынған терминнің мәнісі түсіндіріледі, гейпара жағдайларда хәттеки оның этимологиясы хәққында да мағлыұмат беріледі. Мәселен, Л. И. Тимофеев хәм Н. Венгров тәрепинен дүзилген „Әдебиат билими терминлеринин қысқаша сөзлігинде“ абзац деген термин былайынша баянланады:

„Абзац (от нем. *avsatz* (—часть текста дт одного отступа, красной строки, до следующего. Например, Два абзаца в рассказе Л. Н. Толстого „Косточка“:

Ваня побледнел и сказал: „Нет, я косточку бросил за окошко“.

И все засмеялись, а Ваня заплакал².

Терминологиялық сөзліктер бир тиллік те, екі тиллік те болыуы мүмкин. Биз жокарыда мысал алып өткен терминологиялық сөзлік бир тилде ғана дүзилген болса, профессор Н. Т. Саұранбаевтың редакторлығындағы „Терминология сөздігі“ рус хәм қазақ тилинде, М. Д. Ягудаев хәм Р. Х. Маллин тәрепинен дүзилген „Русша-үзбекча физик терминлар лугаты“ рус хәм өзбек тилинде берілген аударма түріндеги терминологиялық сөзліктерден ибарат.

Мысаллар³.

¹ Карақалпақско-русский словарь, Госиздательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1958, стр. 413.

² Л. И. Тимофеев и Н. Венгров, Краткий словарь литературоведческих терминов, издание третье, исправленное и дополненное, Москва, 1958, стр. 5.

³ Терминология сөздігі, екінші кітап, Қазақ ССР Ғалым Академиясының баспасы, Алматы, 1950, 7-бет.

Абсолютная рента	абсолюттик рента.
Абсентеизм	абсентеизм
Авантюра	авантюра
Аварцы	аварлар

Бунда терминлер дәслеп рус тилинде алынған да, сәйкес катарларға қазақ тилиндеги түри берилген.

Турмыста ҳәр қыйлы илим хәм техника тараулары бойынша дүзилген бир неше терминологиялық сөзликлер бар. Мәселен, физика, биология, химия, математика, лингвистика, география т. б. бойынша.

Қарақалпақ тилинің лексикографиясы тарауында усындай белгили бир илим тарауы бойынша дүзилген сөзликлердин қатарына „физика терминлеринин русша-қарақалпақша сөзлигин“ көрсетиуге болады.

Бул сөзлик еки тилик терминологиялық сөзлик болып есапланады. Ол С. Б. Булатов тәрәпинен дәретилип, қарақалпақ мәмлекет баспасы арқалы 1939-жылы басып шығарылған.

„Физика терминлеринин русша-қарақалпақша сөзлиги“ латын алфавити тийкарында дүзилген. Онда физика илими тарауында қолланылатуғын терминлердин русша атамалары алфавит тәртиби бойынша дәслеп бериледи де, кейин сол терминнің қақалпақша атамасы келеди. Егер термин сөзинин қарақалпақша эквиваленти болмаса, оның рус тилиндеги түри сол дәуирдеги латын алфавити хәм орфография тийкарында солайынша алынған. Ал рус тилиндеги анаў-я мынаў физика термининин қарақалпақша атамасы болса, онда сол атама турмыста қолланылып жүрген түринде берилген.

„Физика терминлеринин русша-қарақалпақша“ сөзлигинен мысаллар келтирип өтейик:

Волновая оптика	Tolqyn optikasъ
Волновая поверхность	Tolqynly vet
Волновый пакет	Tolqyn paketi
Волновая теория	Tolqyn teorasy
Волновое число	Tolqyn sanъ
Волномер	Tolqyn olçevisъ
Волны вероятности	Bqymallyq tolqynlar
Волны фазовой длины	Faza uzynlygъnъnъ tolqynlarъ
Волосный гигрометр	Çajly gigrometr
Волчок	Zъryldavyq
Вольт	Volt
Вольтаж	Voltagъ
Вольтаметр	Voltametр
Вольтметр	Voltmetr ¹

Қараңыз: 1) Булатов С. Б. Физика терминлеринин русса-қара қалпақша сөзлиги, Қарақалпақ мәмлекет баспасы Төрткы!—Ташкент 1939, 12-бет.

Бул мыссаллардан-ақ рус тилиндеги терминлердин карақал-
пакша эквиваленти барлары карақалпак тилине аударылыу тү-
ринде, ал карақалпакша эквиваленти жоклары рус тилиндеги
түринде сол дәуирде колланылған алфавит хэм орфография
тійкарында алынғанлығы көринип тур.

Физика илими тарауы бойынша бул сөзлик шыққанға ше-
кемги дәуир карақалпак тили лексикографиясы бойынша жу-
мыслардын дерлик жаңа ғана басланған, физика қусаған айы-
рым илим тарауларының карақалпак халқының турмысында
жана ғана рауажлана баслаған дәуири еди. Оннан бери халқы-
мыздың турмысында ири-ири өзгерислер болды, физика илими
карақалпак халқының турмысына енди. Мектеплерде физика
сабағы бойынша сабақлықлар пайда болды. Халықтың физика
илими бойынша кең түсиниги дөреди. Булардың барлығы да
физикалық терминлердиң карақалпак тилинде бурынғыға кара-
ғанда әдеуир дәрежеде өзгеріуине, орнығыуына, қәлиплеси-
уине хэм рауажланыуына алып келди.

Сонлықтан да бул „физика терминлериниң русша—карақал-
пакша сөзлигинде“ физика илиминин тарауы бойынша хәзирги
қәлиплескен терминлер менен салыстырып карағанда бираз
алшақлықты пайда ететуғын жағдайлар көзге түседи. Мысалы:

Быстрота распада—	Taralbre saqqanlyf
Вероятность—	Bqymallyq
Бегущая волна—	Qunybyz toiqyly
Вихровое кольцо—	Ujirme saqynasy ¹⁾ m. b.

Солай да С. Б. Булатов тәрeпинен дүзилген бул—„физика
терминлеринин русша—карақалпакша“ сөзлиги физика илими
тарауы бойынша алып барылған жұмысларда практикалық
жақтан белгили әхмийетке ийе болып келди, хәзирде оқыу-
шылар тәрeпинен жақыннан жәрдем етиуши сөзлик сыпатында
пайдаланыла алады.

Айырым илим тараулары бойынша жеке-жеке термино-
логиялық сөзликлердиң, сондай-ақ илим хэм техника тарауы
бойынша колланылатуғын улыўма терминлердиң бириктирил-
ген сөзликлерин дөретиу—бул оғада бақалы жұмыс болып
табылады.

Терминологиялық сөзликлер дүзиу мәселеси ерте уақытлар-
дан-ақ басланған болса да, кейинги уақытларда бул жұмыстың
биротала үзликке түсип қалыуына байланыслы хәзир биз хеш
қандай карақалпак тилиниң бақалы терминологиялық сөзлигине
ийе емеспиз.

Терминологиялық сөзликлер карақалпак тилинде дүзил-
ишығыуы хэм оқыушылар колына усынылыуы керек. Өзбекстан

¹ Bulatov S. B., сонда 8,9, 10, 11 бетлер.

Илимлер Академиясының Карақалпақстандағы филиалының тарих, тил хәм әдебиат институтының сөзликлер хәм терминология секторында бундай сөзликлер дүзиу колға алынып атыр.

Терминологиялық сөзликлерди дүзиу мәселеси бойынша совет лексикографиясы тарауындағы пайдалы тәжірийбелер карақалпақ тилинде қөлемли хәм бақалы терминологиялық сөзликлерди дүзиу исин жеңиллестириуге жәрдем ететугыны сөзсиз.

Совет оқышылары жақын жыллар ишинде карақалпақ тилиндеги бундай сөзликлерге ийе болады.

Этимологиялық сөзлик. Сөзликтин бул түринде анау я мынау сөздин этимологиясы тууралы мағлыұмат бериледи. Этимологиялық сөзликлер тиллерди тарийхий көз қараста изертлеу хәм үйрениу исинде үлкен әҳмийетке ийе. Оларкалы сөздин қайсы тилден келип шыкканлығын, оның қандай өзгерислерге ушырағанлығын билиуге болады.

Тюрк тиллери тийкарында айрықша дүзилген этимологиялық сөзликлер хәзирше жок. Бул жүдә жууапкерли хәм қыйын жумыслардың бири. Ал рус тилинде бундай лексикографиялық мийнетлерди ушыратуға болады. Мәселен, А. Г. Преображенский тәрелинен дүзилген „Этимологический словарь русского языка“ хәм Н. Л. Шанский, В. В. Иванов хәм Т. В. Шанская тәрелинен дәретилген „Краткий этимологический словарь русского языка“ усундай сөзликлерден есапланады.

Этимологиялық сөзликлер сөздин шығысы ҳаққында мағлыұмат беретугын болғанлықтан басқа сөзликлер менен салыстырып карағанда өзине тән айрықшалығына ийе. Бул айрықшалық ондағы материаллардың берилиуи хәм талланыуында көринеди. Мысалы, Чугун. Р Чугуна первая выплавка железной руды; горшок из чугуна, чугунный; чугунка укр. чавун гучун; чугунный горшок: чагун большой медный горшок и диал.

— Заимств. из тюрк., ср. тат. каз. чуйән. чагат. чуїн (Радл. Сл. 3, 2171; корш. Ая, 9, 496)¹.

Бул мысалда сөз мәнилик жақтан мысаллар менен түсиндирилиу менен бирге, шығысы жағынан тюрк тиллерине жататуғынлығы көрсетилген.

Солай етип, этимологиялық сөзликлер сөзлердин тарийхий шығысы ҳаққында мағлыұмат бериуши сөзликлерден ибарат.

Фразеологиялық сөзлик. Тилдеги фразеологиялық сөз дзбеклеринен дүзилген сөзлик фразеологиялық сөзлик деп аталады. Бунда анау я мынау фразеологиялық сөз дзбегини мәни-

¹ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, том второй, Госиздательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1959, стр. 1219—1220.

лик жақтан түсиндирилип, конкрет мысаллар аркалы көрсетиледи. Бундай сөзликке ушырма сөзлер де, белгили классиклер, жәмийетлик искерлер тәрәпинен дәрәтилген, дерлик нақыл-мақалға айналып баратырған терен мәнили сөзлер де кириуи мүмкин.

Қарақалпақ тилиндеги аударма сөзликлерде белгили бир сөзге байланысly фразеологиялық сөз дизбеклериниң мысал ретинде берилиуинен басқа өз алдына айырым фразеологиялық сөзлик дүзиу мәселеси еле қолға алынған жоқ. Бундай жұмыстар жақын күнлердиң уазыйпасы болыуы керек.

Синонимлик сөзлик. Қайсы тилди алып карасан да онын лексикасында белгили бир муғдарда синоним сөзлерин көриуге болады. Синонимлик сөзлик мине тилдин сөзлик байлығын көрсетиуши қатламлардын бири болған усы синоним сөзлер тийкарында дүзиледі. Бунда мәниси жағынан бир қатарға киретуғын сөзлер бирге алынады да, олардын мәнилери түсиндирилип, конкрет мысаллар тийкарында көрсетиледи. Мысалы:

верный
надежный
преданный

Эти слова объединяются значением-постоянный в своих взглядах и отношении стойкий. Преданный—исполненный любви и верности к кому-нибудь. Надежный-внушающий доверие.
Примеры.

О! Сколько есть душой свободных
Сынов у родины моей,
Великодушных, благородных
И неподкупно верных ей (Н.).
Отделкой золотой блистает мой кинжал;
Клинок надежный, без порока (Л.).
Так было сердце Кочубея
В то время предано ему (П.)¹.

Синонимлик сөзликлер, бириншиден, тилдин синонимлик байлығын көрсетиуге себепши болса, екиншиден, мәнилик жақтан бир-бирине уқсас сөзлердин қолланылыуындағы ҳәрқандай стилистикалық айрықшалықларды, сондай-ақ мәни отенокларын толық түсиниу ушын практикалық әхмийетке ийе.

Орфографиялық сөзлик. Филологиялық сөзликлердин бир түри орфографиялық сөзликлерден ибарат. Орфографиялық сөзликлердин тийкаргы мақсети сөзлерди дурыс жазыуға қаратылған. Сонлықтан ол ҳәр қандай тилдин орфографиялық

¹ В. Н. Клюева, Краткий словарь синонимов русского языка, Учпедгиз Москва, 1961, стр. 35.

кағыйдалары тийкарында анаў я мынаў сөздин, сондай-ак сөз дизбегинин жазылыуы бурмаланбаған ҳалында дүзилиуи керек.

Орфографиялық сөзликлерге қайсы тилде болмасын оның сөзлик составындағы сөзлердин барлығы бирдей таңланбастан кире бермейди, керисинше, күнделикли жазыу практикасында бираз қыйыншылықларды туўдыратуғын сөзлердин топары ғана кириуи керек. Бул жазылыуы бираз қыйын болған сөзлерди орфографиялық сөзликлерге киргизип, олардын жазылыуын көрсетиу аркалы дурыс жазыуға, жазыу мәдениятын раўажландырыуға ерисемиз.

Орфографиялық сөзликлерге айырым жеке сөзлер менен бир қатарда сөз дизбеклери де, жеке терминлер де, ғалабалық хәм меншикли атамалар да кире береді. Мысалы: интизар, иркилис, ирригация, искусство, килограмм, Порлы тау, Ильич, тағы басқалар.

Хәр кандай тилдин өзинин айрықшалығына байланыслы орфографиялық жазыу нормаларында жеке айрықшалығы болатуғынлығы белгили. Мәселен, каракалпақ тилинде медаль, лагерь усаған акыры „ь“ белгисине питкен сөзлер аффикслер аркалы өзгергенде, сол аффикстин характерине карай түрлише жазылады. Егер акыры „ь“ белгисине питкен сөзлерге даўислыдан басланған аффикслер жалғанса, сөз акырындағы „ь“ белгиси түсирилип жазылады. Мысалы: медалы, лагери. Егер акыры „ь“ белгисине питкен сөзлерге даўиссыздан басланған аффикслер косылса, онда сөз акырындағы „ь“ белгиси сақланып жазылады. Мысалы: медальди лагерьде.

— *ма/ме* (вариантлары менен) аффикслери өзлери жалғанған сөзге қосылып, биригип жазылады да, ал сол формадағы мәниси жағынан пүткиллей басқаша сорау жанапайлары тийисли сөзлеринен бөлек жазылады. Мысалы: алма, берме, көрсетпе; кағаз ба. екеу ме, актив пе тағы басқалар.

Сондай-ак рус тилинде „в“ усаған предлоглар тийисли сөзлеринин алдында, олардан бөлек жазылады да, ал приставкалар тийисли сөзлеринин алдына косылып жазылады. Мысалы: **в** школу, **в** силах, **в**ходить, **переписать**, **пристройка** тағы басқалар.

Орфографиялық сөзликлерде, кулласы, анаў я мынаў тилдин орфографиялық кағыйдаларына байланыслы болған айрықша кеўил аударыуы талап ететуғын барлық жағдайлар көрсетилиуи керек. Өйткени бундай сөзликлер бизин күнделикли турмысымызда жазылыуы жағынан бираз қыйын болған сөзлерди дурыс жазыуда жәрдем ететуғын қуралымыз болып табылады. Олар орфографиялық талапларға толық жууап бере алатуғын болыуы керек.

Совет лексикографиясы тараўында орфографиялық сөзликлердин саны көп. Орфографиялық сөзликлер көпшилик совет халықларының тиллери бойынша дүзилип шықты. Олар халқымыз тәрелинен күнделикли турмыста пайдаланылып киятыр.

Мәселен, И. С. Ожегов хәм А. Б. Шапиро тәрәпинен редакторланып, 1956-жылы басып шығарылған рус тилиниң академиялық 110 мың сөзден туратуғын орфографиялық сөзлиги. Бул орфографиялық сөзликтин 1957, 1958, 1959 жыллары екинши, үшінши хәм төртинши басылыулары шықты. Олар биринши басылыуынан хеш кандай өзгериссиз шығарылған еди. Ал 1963-жылы СССР Илимлер Академиясынын рус тили институты тәрәпинен дүзетилип хәм толықтырылып, СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы С. Г. Бархударов, С. И. Ожегов хәм А. Б. Шапиро редакторлығында сол орфографиялық сөзлик бесинши рет басылып шықты.

Хәзир кең көлемли, рус тилиниң орфографиялық қағыйдаларының айрықшалықларын толық есапқа алған усы орфографиялық сөзлик турмысымызда кең қолланылып киятыр.

Орфографиялық сөзликлер өзбек, қазақ хәм басқа тюрк тиллеринде де бар.

Қарақалпақ тили лексикографиясы тарауында орфографиялық сөзликлер дүзиу жұмыслары екинши Уатандарлық урысқа дейинги дәуирде-ак басланған еди. Сол жұмыслардың жуумағы ретинде қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзинги биринши рет 1940-жылы басылып шықты хәм өз оқыушылары ушын жәрдемши курал сыпатында хызмет атқарды.

Соңғы дәуирде қарақалпақ тилиниң алфавити менен орфографиясы тарауында өзгерислер пайда болды. Қарақалпақ тилиниң алфавити менен орфографиялық қағыйдалары жаңадан дүзилип шықты. Халықтың сауатлы хәм дурыс жазыу иси орфографиялық сөзликке болған талапларды бурынғыдан да бетер арттыра түсти. 1940-жылы шыққан орфографиялық сөзлик соңғы дәуир өзгерислерине, соңғы дәуир талапларына жууап бере алмайтуғын болды. Енди жаңа орфографиялық сөзликлер дүзиу зәрүрлиги пайда болды.

Солай етип, 1957-жылы қарақалпақ тилиниң жаңадан қабыл етилген алфавити хәм орфографиясы тийкарында 1959-жылы филология илимлериниң кандидаты Ә. Нурмаханова хәм С. Нийетуллаевлар тәрәпинен қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги дүзилип шықты. Ол филология илимлериниң кандидаты К. Убайдуллаевтың редакторлығында басылған.

Бул жаңадан дүзилген „Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлигинде“¹ 1957-жылы Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумының 28-февральдағы Указы менен тастыйықланған қарақалпақ тилиниң тийкарғы орфографиялық қағыйдаларынан қысқаша мағлұмат берилген.

Сөзликтин басында дәслеп қарақалпақ алфавитиндеги хәриптер, олардың дүзилиу тәртиби хәм атлары бар. Оннан кейин

1. Ә. Нурмаханова хәм С. Нийетуллаев. Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис, 1959-жыл.

дауыссызлардың хәм дауыссызлардың жазылыуы, түбир сөзлердің хәм коспа сөзлердин жазылыуы, аффикслердин хәм көмекши сөзлердин жазылыуы, бас ҳәриплердин жазылыуы хәм сөзлерди өткермелеу бойынша орфографиялық қағыйдалар берилген.

Қарақалпақ тилиниң орфографиялық қағыйдаларынан соң карақалпақ тилинде жазылыуы бираз кыйыншылықларды туудырады деп табылған сөзлердин алфавитлик тәртипте жайластырылған сөзлиги басланады.

Сөзликте жеке сөзлер қарақалпақ тилиниң жалғамалы қурылысына байланыслы ҳәр түрли формаларында берилген.

Мысалы: қытық
қытықлау
қытықшыл
қышқыл
қышкылтым
қышқырыу¹.

Жеке сөзлер хәм олардың ҳәр кыйлы формалары менен бир қатарда турақлы сөз дизбеклери де бар. Олар биринши компонентинен дәслепки ҳәрибине байланыслы алфавитлик тәртипте сөзликке киргизилген.

Мысалы: лакабы жер жарыу
лаппа бас салыу
лап урыу
майлы қасық
маңлай тер²

Дефис арқалы жазылатуғын жуп сөзлер хәм жазылыуы бираз кыйыншылық туудыратуғын меншиклик атамалар да алфавитлик тәртипте сөзликтен орын алған.

Мысалы: қып-қызыл
қыппа-жалаңаш
қыра-қыра
қырық-қыркы.
қырып-жойыу
қыян-кески
Қыят (урыудын аты)
Қыят-жарған (үлкен жаптың ат)
Ламанш
Латвия
Лейпци³

1. Ә. Нурмаханова хәм Нийетуллаев. Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги, Қарақалпақ мәмлекет.баспасы, Нөкис, 1959, 100-бет.

2. Сонда, 101, 103 бетлер.

3. Сонда, 100, 101 бетлер.

Қарақалпақ тилинде гейпара сөзлердин еситилиуи менен жазылыуы арасында базыбир алшақлықлар ушырасатуғыны белгили. Мәселен, сөз ишинде, сөз аралығында қатар келетуғын *си, зи, шс* хәм *сж* сеслери айтылыуында *ш ш* болып еситиледи. Бундай жағдайда морфологиялық принципти басшылыққа ала отырып, олардың айырым морфемалары орфографиялық нормаларға сәйкес сақланған түринде жазылыуы керек. Орфографиялық сөзликте қарақалпақ тили орфографиясының усы тәреплери де есапқа алынған.

Мысалы: ишен
 ишенлик
 қосшы
 қосшылық¹

Айырым сөзлердин мәнисин анықлап кетиу, оқыушылар ушын кыйыншылық туудырмау максетинде ондай сөзлердин тусында анау я мынау сөздин нени аңлататуғынлығы, сондай-ақ қандай сөз дизбегинде колланылатуғынына қусаған жағдайлар скобка ишинде көрсетилген.

Мысалы: курышы (кулактын курышы қану)
 курылды (курылдап уйкылау)
 Қусхана (таудын аты)

Орфографиялық сөзликке кирген сөзлердин ишинде ҳазирги заман қарақалпақ әдебий тилинин лексикасына рус тилинен хәм рус тили аркалы басқа тиллерден кирген сөзлер менен терминлер белгили орынды ийелейди.

Мысалы: вагон
 вазелин
 вальс
 валюта
 ванилин
 ванна
 варваризм
 варварлық
 варенье
 вариант
 вахта².

Усының менен бирге бул „Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлигинде“ улыума орфографиялық сөзликлердин са-

¹ Ә. Нурмаханова, С. Нийетуллаев. Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги, қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис, 1959-жыл, 79, 96, бетлер.

² Сонда, 50 бет

палымын, оқыушылардын пайдаланыу исин жеңиллетиу мәселесин иске асырыуға себепши болатуғын гейпара жағдайлар есапка алынбаған.

Қарақалпақ тилинде орфографиялық сөзликлер дүзиу тәжирийбелери еле тилишлескен емес. Сонлықтан сөз етилип отырған бул сөзликтен көп жыллык тәжирийбеге ийе рус тили лексикографиясындағы орфографиялық сөзликлердегидей болмады деп, хәзирги жағдайда хәр тәрәплеме үлкен талапларды талап етиу кыйын.

Солай да сөзликтин сапасын жақсылауға, оқыушылардын жумысын жеңиллестириуге себепши гейпара мүмкиншиликлер пайдаланылмай қалған. Мәселен, сөзликте сөзликтин составы хәм курылысы, оннан пайдаланыу тәртиби, көпшилик терминлердин илимнин қайсы тарауына тән екенлиги тууралы т. б. мағлыұматлар берилмеген.

Сонын менен бирге орфографиялық сөзликке киргизилетуғын сөзлерди таңлауда да гейпара кемшиликлер бар. Базыбир сөзлер жазылыуда хәш қандай қыйынлықты туудырмайтуғын болса да жазылыуы қыйынырақ сөзлердин катарында сөзликке киргизилген. Мысалы: аға, ада, адам, адым, аз, аза, азада, ай, айтыс, алма, алмас, алғыс, алты¹ т. б.

Қарақалпақ тилинин орфографиясы тарауында көбирек қыйыншылықты туудыратуғын жағдайлардын бири **нд, кт, фт, нг, мн, нм, нк** дауыссызларына питкен сөзлерге дауыссызлардан басланған аффикслердин қосылыуында есапка алынатуғын орынлардан ибарат. Бундай жағдайда жокарыда көрсетилген дауыссызлар менен аффикслер арасына **ы** ямаса **и** хәриби жазылады.

Сөзликте бул нәрсе есапка алынбай қалған. Мәселен, Иваново-Вознесенск (геогр.) сөзи тек усы түринде ғана берилген². Оның үстине бундай сөзлер киргизилген сөзлердин ишинде жоктын қасында, дерлик.

Көпшилик жағдайларда оқыушыларға қыйыншылық туудыратуғын жағдай рус тилинен хәм рус тили аркалы басқа тиллерден келген сөзлерде пәт мәселеси болып табылады. Пәт сөздин мәниси менен де тиккелей байланысly. Айырым сөзлерде пәттин орнын аұмастырыу аркалы сөздин мәниси пүткиллей өзгерип те кетиуи мүмкин. Сонлықтан орфографиялық сөзликлерге кирген рус тилинен хәм рус тили аркалы басқа тиллерден аұысқан, сондай-ақ гейпара пәттин орнын белгилеп кетиу зәрүрлиги бар сөзлерде пәт түсетуғын бууынды белгилеп кеткен пайдалы болады. Көпшилик орфографиялық сөзликлерде пәт белгиленип кетиледи.

Қарақалпақ тилинин орфографиялық сөзлигинде бул жағдай есапка алынбаған.

1. Сонда, 27–31 бетлер.

2. . 70 бет.

Солай да қарақалпақ мәмлекетлик баспасы тәрәпинен 1959-жылы басып шығарылған „Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги“ өз оқыушыларына дурыс жазыу исинде жақыннан жәрдем етип киятыр. Ол бизин қолымыздағы ҳәзирги ўақыттағы жәрдемши қуралымыз сыпатында пайдаланылмақта.

Орфографиялық сөзликлердин әҳмийети бизин күнделikli турмысымызда оғада зор. Сонлықтан дурыс жазыу талапларын ҳәр тәрәплеме есапка алыушы орфографиялық сөзликтин жақын ўақыт ишинде дүзилиуи зәрүр.

Совет лексикографиясында сөзликлердин буннан баска да бирнеше түрлери бар. Мәселен, шет тиллер сөзлеринин сөзлиги, арнаулы сөзлик тағы басқалар.

Шет тиллер сөзлеринин сөзлигинде шығысы жағынан шет тиллер лексикасына тийисли сөзлер туўралы мағлыўматлар бериледи. Онда анаў я мынаў сөздин генеалогиялық жақтан қайсы тилге тийисли екенлиги, оның сол тилде қандай морфемалардан туратуғынлығы, қандай мәнилерге ийе екенлиги, ҳәттеки белгили бир тилге анаў я мынаў тилден қалай аўысып келгенлиги ҳаққында да айтылыуы мүмкин.

Рус тилиндеги И. В. Лехин ҳәм Ф. Н. Петровлардын редакторлығындағы „Словарь иностранных слов“ мине усындай сөзликлерден есапланады. Онда рус тилине баска шет тиллерден аўыскан 20000 сөз ҳаққында мағлыўмат бериледи.

Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасында да шет тиллерден аўыскан бир неше сөзлер менен терминлердин белгили орын ийелейтуғынлығы белгили. Сол қарақалпақ тилиниң тарийхый раўажтаныу дәуирлеринин даўамында қарақалпақ тилиниң сөзлик составына келип кирген сөзлерди жыйнастырып, олардын сөзлигин дүзиу илимий жақтан да, практикалық жақтан да үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ тилинде бундай сөзликлер еле дүзилген жоқ. Бирақ турмыс талабы бул бақалы истиң қарақалпақ тили лексикографиясы тараўында да иске асырылыуын күтип отырғандығы ҳәммеге айкын.

Арнаулы сөзликлер айырым бир мәселе, белгили бир шығарма тағы басқалар бойынша дүзиледи. П. Шамсиев ҳәм С. Ибрагимовлар тәрәпинен дәрәтилген „Ўзбек классик әдебиети асарлари учун қискача луғат“ мине усындай өзбек тилинде дәрәтилген сөзликлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде сөзликтин бул түри де еле дәрәтилген жоқ.

Солай етип, лексикографияда сөзликлердин усындай бир неше түрлерин ушыратыуға болады. Олардын барлығы да күнделikli турмыста оғада үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақстанда сөзликлер дүзиу мәселеси соңғы дәуирде әдеуир қолға алынып отыр. Ўзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы филиалында тил, әдебият ҳәм тарийх

институтының сөзликлер хэм терминология секторы бар. Ол карақалпақ тилинің лексикографиясы менен шуғыланады.

Жақын жыллар ишинде мийнеткешлер массасының талабын жанаатландырыўға бағышланған бир неше сөзликлер дүзилип шықпақшы.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Р. И. Авенесов. О некоторых вопросах истории языка. Академику Виктору Владимировичу Виноградову, к его шестидесятилетию. М. 1956.
2. Азымов П. Хэзирги заман туркмен дили, Ашгабат, 1959.
3. Атаева Х. А. Развитие лексики туркменского языка за счет внутренних ресурсов, Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Самарканд, 1961 г.
4. К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. Алматы. 1962.
5. О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. Учпедгиз, М., 1957.
6. Баженов Н. М. Современный русский литературный язык. Киев, 1954.
7. Барак С. М. Терминологическая лексика. Её место в словарном составе языка Л., 1955.
8. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I. М., 1951 г.
9. Н. А. Баскаков — — — — — т. II. М., 1952 г.
10. Н. А. Баскаков. Развитие языков и письменности народов СССР. „Вопросы языкознания“ 1952, № 3.
11. Н. А. Баскаков. Развитие литературных языков Средней Азии в Советскую эпоху, М., 1962.
12. Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, М., 1962 г.
13. Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, IV, Лексика, изд. АН СССР, М., 1962.
14. Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров, У. Н. Кожуров. Русско-каракалпакский словарь, Госиздателство иностр. и нац. словарей, М., 1957 г.
15. И. А. Батманов. Вопросы формирования киргизского литературного языка, Ф., 1952 г.
16. В. И. Безруков. Контекст и прямое значение слова, Тюмень, 1962 г.
17. Белецкий А. А. Лексикология—ее содержание, задачи, основные термины и методы исследования (Тезисы), Киев, 1955.
18. В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, Т. 3. 1948.
19. К. Бердимуратов, А. Есемуратов. Каракалпак тилинин грамматикасы, 5—6 класслар ушын, Некис, 1952 ж.
20. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание, Казань, 1953 г.
21. Бойчук Н. К. Старославянский язык. Морфология, автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Львов, 1954.
22. Боровков А. К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 годов, Ташкент, 1940 г.
23. Боровков А. К. Об очередных вопросах изучения каракалпакского языка, сб. „Каракалпакия“, т. II. Л., 1934 г.
24. Большая Советская Энциклопедия, т. 39, второе издание, госуд. изд. „Большая Советская Энциклопедия“.
25. Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко—татарских наречий. Санктпетербург, 1869, т. I, 1876, т. II.

26. Будагов Р. А. Введение в науку о языке, М., Учпедгиз, 1958 г.
27. Будагов Р. А. Об основном слозарном фонде и словарном составе языка, Л. 1952 г.
28. Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, часть II, Учпедгиз, М., 1950 г.
29. Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапкевич. Современный русский язык, Госиздательство „Высшая школа“ М., 1962 г.
30. В. В. Виноградов. Русский язык, Учпедгиз, М.—Л., 1947.
31. В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. „Вопросы языкознания“ 1953, № 5.
32. В. В. Виноградов. Об омонимии и смежных явлениях: „Вопросы языкознания“ 1960, № 5
33. В. В. Виноградов. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка, изд. АН СССР, 1953.
34. В. В. Виноградов. Об основном слозарном фонде и его словообразующей роли в истории языка. Сборник статей по вопросам языкознания, 1952,
35. В. В. Виноградов. О задачах истории литературного языка преимущественно XVII—XIX вв. Известия АН СССР, отделение литературы и языка, М., 1946, выпуск 3.
36. В. В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, Труды юбилейной научной сессии ЛГУ, Л., 1946.
37. В. В. Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, сборник „А. А. Шахматов“, изд. АН СССР, М.—Л., 1946.
38. В. В. Виноградов. Вопросы образования русского национального языка. „Вопросы языкознания“, 1956, № 1.
39. В. В. Виноградов. О некоторых вопросах теории русской лексикографии. „Вопросы языкознания“, 1956, № 5.
40. Е. М. Галкина—Федорук. Современный русский язык, лексика, издание МГУ, 1954.
41. Е. М. Галкина—Федорук. Слово и понятие, М., 1956.
42. Е. М. Галкина—Федорук, К. М. Горшкова. Н. М. Шанский. Современный русский язык, 1, издательство МГУ, 1952.
43. А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка, Учпедгиз, М., 1955
44. А. М. Горький. О литературе, М., 1953.
45. М. С. Гурьчев и Б. А. Серебрянников. Задачи изучения основного слозарного фонда, „Вопросы языкознания“, 1953, № 6.
46. Н. Дәүкәраев. Бердак шайыр, Нөкис, 1950.
47. С. А. Джафаров. Лексика современного азербайджанского языка, Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук, Баку, 1959.
48. Ю. Д. Дешериев. Бакбийский язык. Фонетика, морфология, синтаксис, лексика, М., 1953.
49. Ю. Д. Дешериев. Развитие младописьменных языков народов СССР, М., 1958.
50. Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков, М., 1962.
51. Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М., 1948.
52. Р. Есемуратова. Каракалпак әдебий тилинин лексикасы ҳақында базы бир пикирлер, „Әмүдәрәя“, 1962, № 5.
53. А. И. Ефимов. История русского литературного языка, Учпедгиз, М., 1961.
54. А. И. Ефимов. Некоторые вопросы развития русского литературного языка XIX начала XX в., 1953, № 4.
55. В. М. Жирмунский. Национальный язык и социальные диалекты, Л., 1936.

56. Законы семантического развития языков, М., 1961.
57. Земский А. М., Крючков С. Е., Светлаев М. В. Русский язык. Учебник для педучилищ, М., 1954.
58. Звегинцев В. А. Семасиология, М., 1957.
59. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка, Ташкент, 1961.
60. Калинин А. В. Русская лексика, М., 1960.
61. Карпенко М. А. Лексика и фразеология романа А. М. Горького „Фома Гордеев“, Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук Киев, 1953.
62. Кенесбаев, Ф. Мусабаяв. Казіргі казак тілі, Алматы, 1962.
63. Клименко А. А. Фонетика узбекского языка, Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1955.
64. В. Н. Клюева. Краткий словарь синонимов русского языка, изд. второе, учпедгиз, М., 1961.
65. Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.
66. Краткий философский словарь, издание четвертое, Госиздательство политической литературы, М., 1954.
67. КПСС Программасы, Нөкіс, 1962.
68. Казак тілінің түсіндірме сөздігі, Казак ССР Ғылым Академиясының баспасы, Алматы, I т. 1959, II т. 1961.
69. Казіргі казак тілі, Алматы, 1954.
70. В. Д. Левин. Краткий очерк истории русского литературного языка, учпедгиз, М., 1958.
71. В. И. Ленин. Сочинения, т. 20
72. В. И. Ленин. Философские тетради, 1947.
73. В. И. Ленин. Сочинение, т. 30.
74. Ю. Л. Ляста. Роль метафорических слов и выражений в развитии словарного состава языка, Автореферат на соискание ученой степени филологических наук, Л., 1955.
75. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М., 1951.
76. С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков, М., 1954.
77. К. Маркс, Ф. Энгельс. Немецкая идеология, сочинения, том 4, 1923.
78. В. И. Масальский. Русские революционеры—демократы и К. Д. Ушинский о языке и его изучении, Киев, 1956.
79. Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк, Т. I, III. Тошкент, 1960, 1963.
80. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954.
81. П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, Спб., 1904.
82. Г. Г. Мусабаяв. Современный казахский язык, I, Алма-Ата, 1959.
83. Насыров Д. С., Хамидов Х. Памятники доэволюционной каракалпакской письменности, Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, Нукус, 1961, № 4.
84. Насыров Д. С., Убайдуллаев К. У. и другие. Каракалпакско-русский словарь М., 1958.
85. Э. Нурмаханова ҳам С. Ниетуллаев: Қаракалпак тилинин орфографиялық сөзлігі, Нөкіс, 1959.
86. С. И. Ожегов. Словарь русского языка, издание третье, М., 1953.
87. С. И. Ожегов. К вопросу об изменениях словарного состава русского языка в советскую эпоху, „Вопросы языкознания“ 1953, № 2.
88. Орфографический словарь русского языка, под редакцией С. Г. Бархударова С. И., Ожегова и А. Б. Шапиро, М., 1963.
89. Панов Д. А. Лингвистические взгляды В. Г. Белинского, Саратов. 1959.

90. Поливанов Е. Д. Введение в языковедение для вост. вузов, Л., 1928.
91. Полякова В. Вопросы лексики современного турецкого литературного языка, Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Л., 1953.
92. А. Г. Преображенский. Этимологический словарь русского языка, т. II, М., 1959.
93. В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, II, III, IV. Спб., 1894—1905.
94. Ш. А. Рахматуллаев, Архаизм ҳам историзм, научные труды ТашГУ, языковедение вып. 211.
95. Л. С. Резников. Понятие и слово. Л., 1958.
96. А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1955.
97. В. В. Решетов. Узбекский язык, часть I, Учпедгиз УзССР, Ташкент, 1959.
98. Русско-казахский словарь, М., 1954.
99. Русско-киргизский словарь, М., 1957.
100. Русско-туркменский словарь, М., 1956.
101. Русско-башкирский словарь, М., 1954.
102. Русско-ногайский словарь, М., 1956.
103. Русско-татарский словарь, т. 3. Казань, 1958.
104. Н. Т. Саўранбаев. Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеу туралы, Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 3-шығыны, Алматы, 1970.
105. Т. С. Сафиев. Русско-каракалпакский словарь. М., 1962.
106. Сиротина В. Лексическая синонимика в русском языке, Львов, 1960.
107. Сосюрж.Ф. Курс общей лингвистики, М., 1933.
108. Терминология сөздігі, екінші кітап, Алматы, 1950.
109. Л. И Тимофеев и Н. Н. Венгров. Краткий словарь литературоведческих терминов, М., 1954.
110. Узбекско-русский словарь, М., 1959.
111. Фаворин В. К. Синонимы в русском языке, Свердловск, 1953.
112. Фахри Камал. Ўзбек тили лексикасы, Тошкент, 1958.
113. А. М. Финкель Н. Баженов. Современный русский литературный язык, Киев, 1954.
114. С. М. Хайдаков. Очерки по лексике лакского языка, М., 1961.
115. М. Н. Хыдыров. Туркмен дилинин тарыхындан материаллар, Ашгабат, 1962.
116. Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957.
117. П. Я. Черных. Происхождение русского литературного языка и письма, Учпедгиз, М., 1950.
118. П. Я. Черных. Очерк русской исторической лексикологии, Учпедгиз, М., 1956.
119. А. С. Чикобава. Введение в языковедение, часть I, Учпедгиз, М., 1953.
120. Л. В. Щеров. Опыт общей теории лексикографии, Известия АН СССР, отделение литературы и языка, № 3, 1940.
121. У. Х. Шалкенов. К вопросу о формировании каракалпакской социалистической нации, Нукус, 1958.
122. Н. М. Шанский. Фразеология современного русского языка, М., 1963.
123. А. М. Щербак. К истории образования узбекского национального языка, „Вопросы языковедения“, 1954, № 6.
124. Ф. Энгельс. Анти—Дюринг, М., 1957.
125. Языковедение (сб. статей), Ташкент, 1963.
126. Яншансин Ю. Развитие лексики киргизского языка после Великой Октябрьской социалистической революции, Автореферат, Фрунзе, 1952.

МАЗМУНЫ

Сөз басы	3
Қарақалпақ әдебий тили ҳаққында	7

Лексикология

Лексика ҳаққында түсиник	19
------------------------------------	----

Сөз хэм онын мәнилери.

Сөз тууралы түсиник	21
Сөздин лексикалық хэм грамматикалық мәнилери	24
Сөздин контексттеги мәниси	25
Сөздин көп мәнилилиги	29
Сөздин туура хэм ауысқан мәнилери	31
Омонимлер	34
Синонимлер	40
Антонимлер	46
Метафора	52
Метонимия	54
Синекдоха	57
Табу хэм эвфемизмлер	58

Қарақалпақ тилиниң лексикалық қурылысы.

Қарақалпақ тилинин сөзлик составы	61
Қарақалпақ тилинин сөзлик фонды	63
Сөзлик фонд пенен сөзлик составтың өз-ара байланысы	66
Сөзлик фондтың грамматика менен байланысы	68

Қарақалпақ тили лексикасының тарийхий шығысы жағынан составы.

Улыўма тюрк тиллерине ортак сөзлер	71
Араб тилинен кирген сөзлер	75
Тәжик парсы тилинен кирген сөзлер	77
Рус тилинен хэм рус тили арқалы басқа тиллерден ауысқан сөзлер	79
Басқа тиллерден кирген сөзлердин қолланылыўындағы гейпара айрықшалықлар	85
Лексикалық калькалар	86
Сырттан кирген сөзлерге қатнас ҳаққында	88

Қолланылыуы өриси бойынша ҳәзирги қарақалпақ тили лексикасы.

Улыўма қолланыуышы ҳәм диалектик лексика	90
Профессионалық лексика	92
Терминологиялық лексика	94

Стильлик жақтан ҳәзирги қарақалпақ тили лексикасы.

Тил лексикасынын стильлик бөлиниўи	99
Сөйлеу тилинин лексикасы	101
Жазба тилдиң лексикасы	104

Актив ҳәм пассив қолланылыуы бойынша ҳәзирги қарақалпақ тили лексикасы.

Сөзлердиң актив ҳәм пассив топары ҳаққында	107
Гөнерген сөзлер	107
Неологизмлер	110

Ҳәзирги қарақалпақ тилинин фразеологиясы.

Фразеология ҳаққында түсиник	121
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин түрлери	121
Фразеологиялық өтлесиулер	121
Фразеологиялық бирликлер	127
Фразеологиялық аизбеклер	131
Ғақыл-мақаллар ҳаққында	131
Фразеологиялық сөз дизбеклериниң жасалыуындағы ғойғара өзгешеликлер	131
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин грамматикалық қурылысы	136
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин стильлик айрықшалықлары	138
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин раўажланыуы ҳаққында	140

ЛЕКСИКОГРАФИЯ.

Лексикография ҳаққында түсиник	142
Сөзликтин түрлери	146
Түсиндиоме сөзлик	148
Салыстырма сөзлик	149
Аударма сөзлик	150
Терминологиялық сөзлик	151
Этимологиялық сөзлик	154
Фразеологиялық сөзлик	154
Синонимлик сөзлик	155
Орфографиялық сөзлик	155

ДҮЗЕТИҰ

Беті	Қатар саны		Басылғаны	Дұрығы
	жока-рыдан	төменнен		
6	5	—	улыўма	илимий
10	18	—	„Саятлы Ҳамра“;	„Саятхан – Ҳамра“;
32	—	4	ериси	өриси
73	7	—	эрте	эрта
73	8	—	куванч	қувонч
73	9	—	суюнч	севинч
127	18	—	Ақыл	Ақыллы
145	—	8	шығарылған (Араб филолог о турацком языке“	шығарылған „Араб филолог о турецком языке“
147	24	—	(от-гадка)	(отгадка)
149	—	2	прогорнуть	прогоркнуть
150	23	—	тек	те
150	1	—	окисалть	окисаеть
150	3	—	колит ¹	колеть ¹
152	—	6	şajъ	şajъ
153	22	—	taralъre şaqanлъь	taralъv şaqanлъьь
153	23	—	Bqtъmalъьq	Bqtъmalъьq
154	—	12	чагун	чугун
158	—	5	Лейпциз	Лейпциг ³
158	19	—	компонентинен	компонентинин

Заказ № 17.